

XII KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

BORSOS MÁTYÁS
BURKHARDT ZSÓFIA
DOMOKOS JOHANNA
GERGELY ÁGNES
KABAI HENRIK
KIRÁLY HAJNAL
KOC SIS ESZTER
KOVÁCS E. APOLKA
LAKATOS-F. KATALIN
MÁTHÉ ZSUZSA
MIKLÓS NÓRA
MOLNÁR-B. ENIKŐ
MORVAI TÜNDE
PIRKKO SAISIO
PUSZTAY JÁNOS
RADNAI D. SZABOLCS
TÓFALVI ZSELYKE
VINCZE FERENC
TANKÓ ANDREA

3

FINNORSZÁG

III. FOLYAM
2026.
MÁRCIUS

XXK

KORUNK

FÓRUM • KULTÚRA • TUDOMÁNY

HARMADIK FOLYAM • XXXVII/3. • 2026. MÁRCIUS

TARTALOM

PUSZTAY JÁNOS • Fakul a világ nyelvi szötte	3
MORVAI TÜNDE • A finn oktatás 25 éve: PISA-sikerek, változások, kihívások	12
VINCZE FERENC • Médiumok keveredése a dokumentarista képregényben. Történelem és egyéni életsorsok ábrázolása Hanneriina Moisseinen Kannas című graphic noveljében	20
PIRKKO SAISIO • Szulikó (<i>részlet, Varga P. Ildikó fordítása</i>)	29
MOLNÁR-BODROGI ENIKŐ • Nyelvmentő irodalmak	35
DOMOKOS JOHANNA • Niillas Holmberg jojkaverse Roope Mäenpää Luovus című szimfóniájának finnországi és kanadai előadásában	43
KIRÁLY HAJNAL • Egy ironikus humanista. Hiány és túlzás Aki Kaurismäki filmjeiben	55
LAKATOS-FLEISZ KATALIN • Ez nem a Genezáreti-tó (<i>vers</i>)	65
GERGELY ÁGNES • Finnország mint pedagógiai mítosz és kritikai tárgy	66
MÁTHÉ ZSUZSA • A víz a legrégebb kenőcs. Finn világkép szólásokban és közmondásokban	73
KOVÁCS ESZTER APOLKA • A finn életérzés sztereotípiateremtő branding stratégiája: a nordic simplicity mint vizuális márkakód	81

■ HISTÓRIA

BORSOS MÁTYÁS • „Igen lelkiismeretes történetíró, kinek van érzéke a történeti változások lényege iránt”. Az Erdélyi Fejedelemség Lukinich Imre történetírásában	89
--	----

■ MŰHELY

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS • Köznemesi tradíció, művészi élményszerzés és jövőorientált múltkonstruálás Jókai Mór hazai utazási prózájában – az 1853-as erdélyi <i>Uti levelek</i> tükrében	96
---	----

■ KÖZELKÉP

TÓFALVI ZSELYKE • A Jokela–Szentendre átjáró 104

■ TÉKA

MIKLÓS NÓRA • Változatok életkollázsra (*Sasszé*) 106

KABAI HENRIK • A másság keltette zavarpillanatok elemzése Pirkko Saisio

Legkisebb közös többszörös című regényében 109

BURKHARDT ZSÓFIA • Nemzetközi regény – nemzeti cenzúra. Földes Jolán

A halászó macska uccája című regényének finn fordítása az 1930-as években ... 114

TANKÓ ANDREA • „Az ember nem létezhet némán” 120

■ ABSTRACTS 126

■ KÉP

KOCSIS ESZTER

ALAPÍTÁSI ÉV 1926

Kiadja a Korunk Baráti Társaság ■ Főszerkesztő: KOVÁCS KISS GYÖNGY (történelem)

■ A szerkesztőség tagjai: BALÁZS IMRE JÓZSEF (főszerkesztő-helyettes, irodalom),

CSEKE PÉTER (médiatudomány), GYÖRFFY GÁBOR (társadalomtudományok), RIGÁN LÓRÁND (filozófia,
a Korunk–Komp-Press Kiadó felelős szerkesztője)

■ Gazdasági vezető: KOVÁCS GÁBOR ZSOLT, BALÁZS JÚLIA (titkárság, tördelés), DEÁK SZIDÓNIA (korrektúra)

■ Grafikai arculat: KÖNCZEY ELEMÉR, SZENTES ZÁGON

■ A Korunk grémiuma: DERÉKY PÁL, HORKAY HÖRCHER FERENC, ILIA MIHÁLY, KOVÁCS ANDRÁS,
ROMSICS IGNÁC, TÁNCZOS VILMOS, ZALÁN TIBOR

■ Kiemelt támogató a Communitas Alapítvány és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség.

A megjelenéshez továbbá támogatást nyújt a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága,

a Bethlen Gábor Alap, az Iskola Alapítvány, a MOL Románia, a Nemzeti Kulturális Alap és az Amerikai Magyar
Koalíció – Cultural Foundation for Transylvania

■ Szerkesztőség: Kolozsvár, Str. gen. Eremia Grigorescu (Rákóczi út) 52.

Telefon: 0264-375-035; 0742-061-613; ■ Postacím: 400750 Cluj, OP.1. cp. 273, Románia;

Internet: www.korunk.org; <http://epa.oszk.hu/00400/00458>; e-mail: korunk@gmail.com

■ Nyomda: ALUTUS, Csíkszereda, Hargita út 108/A. Tel./fax: 0266-372-407

■ Előfizetést a szerkesztőség is elfogad: egyévi előfizetés díja 120 RON.

A KORUNK magyarországi terjesztését Tóth Ernő Béla E. V. végzi;

a lap megrendelhető a következő telefonszámon: 06-303-539-724, illetve e-mailen: erno.toth.deb@gmail.com

■ Revistă culturală finanțată cu sprijinul MOL România

■ Revistă editată de Asociația de Prietenie Korunk

(400304 Cluj-Napoca, str. gen. Eremia Grigorescu nr. 52.; Cod fiscal 5149284)

■ ISSN: 1222-8338

PUSZTAY JÁNOS

FAKUL A VILÁG NYELVI SZŐTTESE

■ 1. Feltételezések szerint mintegy 12–15 ezer évvel ezelőtt beszéltek a világon a legtöbb, 15 ezer nyelven. A gyarmatosítás korában mintegy felére csökkent ez a szám, s azóta is minden évvel néhány százaléknyi nyelv tűnik el.

A világ jelenleg mintegy 6000 nyelvének túlnyomó részét kis lélekszámú, néhány főtől száz-ezer főt számláló közösség beszéli. Ezeknek a közösségeknek a nyelvei teszik ki a világ összes nyelvének mintegy háromnegyedét. Ezek a közösségek és nyelveik, számos nagyobb, akár milliós lélekszámú közösséggel együtt kisebbségi helyzetben vannak. Ezt könnyű belátni, ha arra gondolunk, hogy a világ mintegy 200 államában él a mintegy 6000 különböző nyelvet beszélő nemzetiség. Észtország vagy akár Málta azon ritka kivételek közé tartozik, amelynek egymillió vagy az alatti számú lakossága államalkotó és nyelve államnyelv.

A multinacionális államokban a nem államalkotó, az esetek legnagyobb részében azonban óslakos kis lélekszámú népesség – egy-két ritka kivételtől eltekintve – veszélyeztetett, mert alárendelt helyzetben van. A veszélyeztetettség nem fizikai, „csupán” szellemi értelemben jelentkezik. A többségi hatalom által szigorú korlátok közé szorított kisebbségi nyelv a domináns nyelvre való áttérés következtében megszűnik a közösség kommunikációs eszköze lenni, s ez előszobája (lehet) az identitásváltásnak, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy az adott közösség megszűnik annak lenni, ami korábban volt.

**Én magam a –
különböző felfogások
szerint – 20–30 nyelvet
magában foglaló uráli
(finnugor) nyelvcsalád
jövőképét illetően úgy
vélem, hogy 8–10
nyelvnek, ha nem is a
napjai, de évei, esetleg
évtizedei meg vannak
számlálva.**

Különböző jóslatokat fogalmaztak meg a világ nyelvi helyzetének alakulásáról. Derűlátó jóslatok szerint századunk végére a világ nyelveinek mintegy fele tűnik el vagy kerül erősen veszélyeztetett helyzetbe (Krauss 1992, *UNESCO* 2003a). A borúlátó szakemberek szerint ezt az arány elérheti akár a 80 vagy akár a 90 százalékot is (Krauss 1998). Ez azt jelentené, hogy a jelenleg mintegy 6000 nyelvből századunk végére ezernél is kevesebb nyelv marad meg. Az észti nyelvész, Mart Rannut sarkosan megfogalmazott véleménye szerint csak azok a nyelvek maradnak fenn, amelyekre a Microsoft szoftvere és a Nokia telefonmenük le vannak fordítva (Rannut 2003) (ekkor a Nokia még piacvezető volt). Hasonló Pomozi Péter véleménye is: „A legborúlátóbb, ám nem feltétlen irreális előrejelzések szerint 2100-ra csak azok a nyelvek maradnak meg a kíméletlen globális harcban, amelyek önálló államisággal, teljes értékű, állandóan fejlesztett standardváltozattal és folyamatosan naprakész informatikai támogatással rendelkeznek. Jelenleg szűk ötven ezen nyelvek száma a Földön” (Pomozi 2020: 121–122). Pomozi ausztráliai példán keresztül mutatja be, milyen gyorsan mehet végbe a nyelveltűnés, nyelvfeladás folyamata. „1970–2014 között Ausztrália standard változat nélküli őshonos nyelveinek 32%-a örökre elnémult, 40%-a pedig a kritikusan veszélyeztetett (kihalástól közvetlenül fenyegetett) kategóriába került” (Pomozi 2020: 121). Azt egyelőre elképzelni sem lehet, milyen súlyos veszteség éri a világot, ha ez az egyre gyorsabb ütemet felvevő folyamat végbemegy.

Én magam a – különböző felfogások szerint – 20–30 nyelvet magában foglaló uráli (finnugor) nyelvcsalád jövőképét illetően úgy vélem, hogy 8–10 nyelvnek, ha nem is a napjai, de évei, esetleg évtizedei meg vannak számlálva. Ezek mind az Oroszországi Föderációban, őshonos népek beszélte nyelvek.

A veszélyeztetettség azonban nem csupán a kis lélekszámú, kisebbségben élő közösségeket és nyelvüket fenyegeti, meglátásom szerint veszély leselkedhet a nagyobb lélekszámú, önálló államisággal rendelkező közösségek nyelvére is, azaz a különbséggel, hogy ez utóbbiak előtt áll a lehetőség a veszély elhárítására. (A kérdéskörrel ld. Gál 2009, 2010)

A kérdés összefügg egy fontos szemponttal, a nyelvek súlyozásával, ami előbb vagy utóbb kihat a nyelvek fennmaradására. A statisztikai számoknál ugyanis többet mond a nyelvek hierarchiája a tudomány és a publikációk szempontjából. A finn nyelv jövőjével foglalkozó tanulmánykötet (*SKT*) szerzői négy szintet különböztetnek meg:

1. szint: hiperközponti nyelv az angol,
2. szint: szuperközponti nyelvek (francia, spanyol, orosz, kínai, japán, arab, hindi, német, portugál);
3. szint: 100 nemzeti vagy területi központi nyelv, ebbe a csoportba tartoznak a Skandináviában beszélt nyelvek, beleértve a finnt is, s valószínűleg a magyar is;
4. szint: a világ nyelveinek 98%-a, a tudomány szempontjából periférikus nyelvek.

Számos humán és társadalomtudományi terület született meg éppen azért, hogy a nemzeti állam és a társadalom számára nyújtottak ismereteket. Ezek a területeken az angol nyelvű kiadványok és tudományos intézmények túlértékelése és mechanikus alkalmazása káros hatást fejt ki. (*SKT* 98) Ez a szempont azért lényeges, mert ha egy nyelv kizorul valamely nyelvhasználati szférából, elindul a konyhanyelvvé válás útján, ami a nyelvfeladás előszobájának is tekinthető.

2. Nézzünk szét ezek után – néhány, a nyelv helyzetét befolyásoló tényező alapján – az uráli (finnugor) nyelvcsaládban, különös tekintettel a finn nyelv helyzetére és jövőjére!

Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy a nyelvcsaládunkhoz tartozó népek jogilag-közigazgatásilag két csoportra oszthatók: vannak az önálló államisággal rendelkezők (észtek, finnek, magyarok), s vannak a multinacionális államokban kisebbségként élők. Ez utóbbiak megint csak két csoportra bonthatók: egyfelől EU-tagállamban élő kisebbségek (a lappok nagy része, a lívek, a határon túli magyarok), másfelől nem EU-tagállamban élők (az oroszországi uráli népek). S bár kisebbségijogi szempontból azonos helyzet illetné meg őket, a valóság azonban gyökeresen más. Elsősorban az oroszországi asszimilációs nemzetiségi és nyelvpolitika nyomása alatt sínylődő – nemcsak uráli – népekre gondolhatnánk, de EU-s tagállamban élő kisebbségeket is számos negatív körülmény sújt, elegendő csak a határon túli magyarság helyzetére gondolni egyik-másik szomszédos államban.

2.1. Az oroszországi uráli népek kétszeresen is kisebbségek, mert nemcsak összorosz viszonylatban azok, hanem a róluk elnevezett tagköztársaságban vagy autonóm körzetben is. Helyzetüket az állam nyelv- és kisebbségpolitikája határozza meg, amit fölerősít a gyenge nemzettudat.

A 2010. és 2020. évi népszámlálás adatai szerint a hantik (+2%), a manysik (+2%) és a nyenyecsek (+1%) kivételével mindenütt kisebb, de inkább nagyobb mértékű demográfiai csökkenés figyelhető meg. Az értékek magukban foglalják az identitásváltással bekövetkező csökkenést is.

Az oroszországi uráli népek nagy része a róla elnevezett tagköztársaságban vagy autonóm körzetben, ill. ilyen státusszal nem rendelkező ősi lakóhelyén él, nem elhanyagolható, főként a nagyobb lélekszámú népek esetében a diaszpórában élők száma, aránya sem.

Az anyanyelv vállalásának kérdése azért fontos, mert szoros összefüggés van/lehet az anyanyelv és a nemzeti identitás között. A *Suomen kielen tulevaisuus* (A finn nyelv jövője – SKT, 2009) című tanulmánykötetből idézek – azért ebből, mert élesen szembenáll a finn külpolitika utóbbi években tapasztalt gyakorlatával, lásd például a migránskérdésben képviselt finn álláspontot –, tehát: „A finnek identitása, az, hogy kik vagyunk vagy kik próbálunk meg lenni, központi nemzeti érték. Az ilyen értékeket a nemzetek készek megvédeni minden rendelkezésre álló eszközzel és módon. Az identitás arra a kultúrára épül, amelyik körülvesz bennünket, és amelyben felnőttünk. A kultúra a maga részéről kapcsolódik a nyelvhez, amelyet használunk, mert a nyelv pillér és a világ leképezésének eszköze, amelynek révén tud csak működni a kultúra” (SKT: 10). Néhány oroszországi uráli nép anyanyelv-vállalásában 1989–2020 között hullámvasút-szerű mozgás tapasztalható. Míg 1989–2002 között (ebben az intervallumban következett be a Szovjetunió szétesése, s erősödött meg az 1990-es években a nemzetiségek öntudata, s tekintettek sorsukat illetően bizakodva a jövőbe) a nagyobb lélekszámú népek esetében pozitív változást tapasztalunk az anyanyelvvállalásban. 2002–2010 között minden nép esetében csökkentek a népszámlálási adatok. 2010–2020 között újra a pozitív változás dominál. Az anyanyelvvállalás összefügg az anyanyelv érvényesülésének kérdésével, ami viszont függ az állam nyelvpolitikájától.

Az oktatási rendszer a nyelvpolitika legfontosabb eszköze – akár az anyanyelv megőrzése, fejlesztése, akár annak elveszejtése szempontjából. Az Oroszországban e téren kialakult helyzet miatt az iskolák – ha egyáltalán felvállalják az őslakosság nyelvének ügyét – az anyanyelv oktatása és még inkább az anyanyelven folyó széles körű oktatás helyett tevékenységük hangsúlyát az anyanyelv népszerűsítését szolgáló programok (fesztiválok, versenyek, szemináriumok) megvalósítására helyezik. Mindez nem más, mint a nemzetiségi kérdés folklorizálása, és nem helyettesítheti az anyanyelv tanulását és az anyanyelven való teljes körű tanulást. Holott a legtöbb oroszországi finnugor nyelv alkalmas arra, hogy az oktatás nyelve legyen. Mintegy két évtizede az általam alapított Collegium Fenno-Ugricum (Badacsony) irányításával komi, mari, udmurt, erza- és moksamordvin szakemberek a *Terminologia scolaris* program keretében kidolgozták tíz iskolai tantárgy anyanyelvű terminológiáját. (Ezekről a kérdésekről részletesen ld. Pusztay 2023 megfelelő fejezeteit).

A hagyományos és az elektronikus sajtónak kiemelkedő szerepe van és kell, hogy legyen az anyanyelv megtartásában, fejlesztésében és ápolásában. Alapvető feltétel, hogy legyen nemzeti és szabad sajtó. A tapasztalatok nem kedvezők. A napilapok példányszáma csökken, a járási lapok, amelyek éppen a vidéken élő kisebbségeket látják/látnák el információval, sorra szűnnek meg, a rádió- és tévéadások ideje rövidül. Viszont az utóbbi időben egyre nagyobb teret kapnak az új technológiák, leginkább az internet. Ha a gyermekeknek lehetőségük van arra, hogy azonosítsák magukat jeles, az ő nyelvükön beszélő alakokkal, az nagymértékben hathat a nyelvválasztásra.

A könyvkiadást illetően: csökken a nemzeti nyelvű könyvekre fordítható összeg. Egyre kevesebb mind a felnőtteknek, mind a gyermekeknek szánt szépirodalom. Fontos könyvek is alacsony példányszámban jelennek meg. Egyre nehezebb hozzájutni nemzeti nyelvű könyvekhez, mert a terjesztőknek nem éri meg kevés példányszámban a kiadóktól távol eső vidékekre eljuttatni a könyveket. (Az oroszországi finnugor nyelvek helyzetéről részletesen ld. Pusztay 2006, 2023, 2024.)

2.2. Nézzük meg ezek után az önálló államisággal rendelkező finnugor nyelvű népek helyzetét.

Az ész, a finn és a magyar nyelv helyzete kedvezőnek látszik, hogy államnyelvekről van szó, amelyek elvileg rendelkeznek az ezzel járó jogokkal és lehetőségekkel, valamint elegendő nagyságúnak tűnő beszélőközösséggel. Ám...

Finnország népességének statisztikai adatai érdekes összefüggéseket tárnak fel: miközben a finnek lélekszáma 2010-ig folyamatosan növekedett, arányuk az ország összlakosságán belül csökkent, köszönhetően a nagyfokú bevándorlásnak. Az egyéb (tehát nem finn, svéd, lapp) nyelvűek száma és aránya az elmúlt jó másfél évtizedben nőtt meg, már 2016-ban meghaladta a svéd őslakosság létszámát és arányát (5,25%, illetve 6,43%). 1990-ben a finnországi háttérű lakosság aránya 99,24% volt, a külföldi háttérűeké értelemszerűen 0,76%. Ez 2019-re ekként módosult: a finnországi háttérűek aránya 92,33%, a külföldi háttérűeké 7,66%, azaz 30 év alatt megtízszereződött (STV 2020). Az *Yliopistolehti* (2022/8) adatai szerint a finn nyelvűek aránya az utóbbi negyven évben 7 százalékkal csökkent, s nőtt a nem finn, svéd vagy lapp nyelvűeké. Míg 1980-ban ez utóbbiak a lakosság 0,2%-át alkották, 2021-ben már 8,3%-ot. A 458 ezer főből – ne fe-

ledjük, hogy Finnország össznépessége a *Suomen tilasto 2021*, (internet) szerint 5 538 350 fő – 88 ezer orosz, több mint 50 ezer észt nyelvű, a további nagyobb csoportokat az angol, arab és szomáli nyelvűek alkotják (*Suomen Tilastokeskus*).

Észtország a maga 1 328 976 fős összlakosságával a kis lélekszámú államok közé tartozik. Megfigyelhető, hogy az észt nyelvű lakosság száma az 1934. évtől 2011-ig jelentősen csökkent: 992 520-ról 902 547-re, ettől kezdve növekedésnek indult (2016: 906 806, 2020: 909 552). Az észtek lakosságon belüli aránya 1941-ben mutatta a legmagasabb értéket (89,20%), ez 2020-ra 68,44%-ra csökkent.

A magyar nyelvterület sajátos és aggasztó képet mutat. A trianoni békediktátum következtében a magyar nyelvű lakosság egyharmada Magyarország határain kívülre szorult és került kisebbségi helyzetbe. A magyarság lélekszáma és aránya az anyaországban csökkenő tendenciát mutat, például a 2001. évi 9 416 045 fő és 92,32% 2011-re 9 937 628-ra és 83,66%-ra módosult. A határon túli magyarok esetében mind a létszám, mind az össznépességen belüli arány – Burgenland kivételével – mindenütt csökkent (Tóth Péter 2017: 130).

Ami a nyelvi helyzetet illeti, a finn nyelv sok szempontból jó helyzetben van. A társadalom minden területén használják, sok szépirodalmi és tudományos művet adnak ki finnül, tanulják a közoktatásban és a felsőoktatásban, a tömegtájékoztatás is nagyrészt finn nyelvű. A látszat ellenére a finn nyelv használati területe észrevétlenül szűkül bizonyos tudományos területeken és egyes szubkultúrákban (*SKT* 11).

Finnországban a finn és svéd hivatalos nyelv mellett regionális hivatalos nyelvi státusszal rendelkeznek a lapp nyelv nyelvjárási változatai (inari és koltalapp), továbbá törvényi védelem alatt áll a roma és a jelnyelv. A törvényi háttér ellenére a számi (lapp) nyelv helyzete Finnországban a közélet fontos területein gyenge (M. Bodrogi 2007: 183). Bár a törvény az említetteken kívül más nyelveknek nem biztosít külön jogokat, mégis, más nyelvűeknek – például a Finnországban élő magyar gyermekeknek – lehetőségük van arra, hogy szervezett anyanyelvi órákra járjanak (Kovács Magdolna 2009, Dabóczy – Kovács 2025).

Az 1980-as évektől egyre több különböző nyelvű bevándorló érkezett Finnországba. Jelenleg mintegy 150 nyelvet beszélnek Finnországban, azaz a finn egyre több embernek lesz második nyelve. Az ország nyelvi térképe néhány évtized alatt jelentős változáson ment át. A finn nyelvi változatok száma a más anyanyelvűek finn nyelvhasználatára miatt megnőtt, új finn nyelvi szerkezetek alakulnak ki, ami idővel megváltoztatja mind a beszélt, mind az írott finn nyelv összképét (*SKT* 39–40). A nagyfokú bevándorlás hatására várhatóan megváltozik a finn nyelvű közösség nyelvi tudatossága, a finn nyelv közösségi jelentősége a sok nyelvűvé vált Finnországban újszerű értelmezést kaphat (*SKT* 33). Az *SKT* szerzői szerint ez gazdagítani fogja a finn nyelvet. Hogy szerkezeti és szókészleti (el)változásokat előidézhethet, azt biztosra vehetjük, de hogy ez a finn nyelvnek előnyére válik-e, nem állítom.

A közoktatásban a finn nyelv, mint tantárgy jelenik meg, amely veszített érdekességéből. Az anyanyelv csak egy az elsajátítandó többi nyelv között, s ez a minősítés csökkenti jelentőségét. Fennáll a veszély, hogy miközben az anyanyelvet csak nyelvként és nem irodalom- és kultúrahordozóként oktatják, az oktatás nyelve egyre inkább az angol lesz (*SKT* 65). Ehhez járul még, hogy a legnagyobb kihívást az általános műveltség elsajátítása terén a második generációs bevándorlók fogják jelenteni (*SKT* 87).

A finn nyelv alkalmazási területe főként a természettudományok és a műszaki tudományok területén szűkül. A Finn Tudományos Akadémia implicit nyelvpolitikájának vezérelve a nemzetköziség: az angol nyelv használatát akkor is hangsúlyozzák, ha nemzeti tematikáról esik szó (SKT 116–117).

A felsőoktatásban számos szakon a hallgatók angol nyelvű tankönyvekből vizsgáznak, a kutatóknak angol nyelven kell megírni a pályázataikat, publikációikat, és konferenciákon angolul kell előadniuk (Laihonen 2009: 138). Az egyetemi kiadványok, a disszertációk nyelve túlnyomó részt angol. Jellemző közjáték, hogy az angol nyelv térnyerése ellen panaszt nyújtott be a Helsinki Egyetem Mezőgazdasági és Erdészeti Karán egy finn diák. A panasztevő szerint a finn alkotmányt sérti az a kar által követett gyakorlat, miszerint a finn diákoknak át kell térniük az angolnyelvűsége, ha csoportjukban akár csak egy külföldi diák tanul (Egey 2023).

Finn nyelvészek aggódnak amiatt, hogy a finn nyelvet az angol egyre több területen szorítja ki (Laihonen 2009: 121). Aggasztónak tartják azt is, hogy a finn nyelvvel kapcsolatos egyetemi állások száma kisebb, mint az idegen nyelvekkel és a második hazai nyelv (a svéd) nyelvvel kapcsolatos állásoké (SKT 34). Az SKT szerzői több javaslatot is megfogalmaztak a finn nyelv védelme érdekében (SKT 224–226):

- az államnak mielőbb meg kell kezdenie Finnország nyelvpolitikai programjának összeállítását,
- az államnak garantálnia kell a finn nyelvet kutató és ápoló intézmények anyagi támogatását,
- a gimnáziumi anyanyelvi oktatást az EU-tagállamok átlagára kell emelni,
- az egyetemek számára nyelvpolitikai programot kell összeállítani,
- a diplomamunkákat nemzeti nyelven kell megírni; angol nyelvű munkához finn nyelvű összefoglalást kell készíteni,
- a kutatásfinanszírozás feltétele legyen, hogy a pályázó szakterületétől függetlenül finnül is tegye közzé eredményeit,
- a kutatás értékelésekor figyelembe kell venni a saját nyelvű publikációkat is,
- gondoskodni kell arról, hogy a kultúra nemzetköziesülése ne menjen a finn nyelvű alkotótevékenység kárára,
- támogatni kell az idegen nyelvű tudományos munkák finnre fordítását.

A finn közszolgálati rádió előadás-sorozatát sugárzott 2017-ben, a finn függetlenség 100. évfordulója alkalmából. A téma a finn nyelv jövője volt, illetve az, milyen lesz Finnország nyelvi helyzete száz év múlva, 2117-ben. Az előadás-sorozat szerint akkor ötmillió embernek volt a finn az első nyelve, 300 ezernek a svéd, 1,2 milliónak más: növekszik az arab, szomáli, kínai, urdu és török nyelvet beszélők aránya, ami – ugyan nem a finn szakemberek, hanem az én véleményem szerint – aggodalomra ad okot.

Az egy-két derűlátó vélemény mellett hangsúlyosan jelennek meg borúlátó jóslatok is. Az egyik szerint, ha 100 év múlva Finnország még Finnország, és laknak még itt nemzetiségükre nézve finnek, akik egy olyan nyelvet beszélnek, amelyiket nyelvtani szerkezetét és részben a szókincsét tekintve is finnek lehet nevezni, ez már olyan nyelv lesz, amelynek szókincsét kelet-európai, afrikai és ázsiai (főként kínai) nyelvekből származó elemek tarkítják. Az uralkodó nyelv és a műveltség nyelve az angol, annak is köszönhetően, hogy a jó szándékú szülők nemzedékeken át rábízták gyermekeiket az angol nyelvű óvodai-iskolai-felsőoktatási rendszerre annak érdekében, hogy gyermekeik boldog világpolgá-

rokká váljanak. Ebből következően a helyi nyelv, a finn, társadalmi helyzete és műveltségnyelv-pozíciója meggyengült, s a nyelv a „konyhanyelvvé” válás felé tart. A hazai nyelvek intézete mellett megalapították a finn–angol kutatás és nyelv művelés büszke intézetét Institute for the language of Finnish English néven (Pusztay 2022). És innen már csak egy lépés, hogy eljussunk a nyelvhalál kérdéséhez. Az egyik előadó egy sor kérdést tesz fel: már holnap beköszönt-e a finn nyelv deadline-ja? Mit gondoljunk arról, hogy egy finn nyelvű családban a szülők (*parentit* – az angol szóhoz finn többesjelet téve) úgy döntenek, hogy angolul beszélnek, mert angol nélkül nem lehet boldogulni? A kutatók megjósolták, hogy Finnországban a nyilvános nyelvhasználatban az angol fog uralkodni, a finn pedig a köznapok nyelve lesz, konyhanyelv.

Észtországnak van nyelvstratégiája (*ÉNyFT* 2004–2010, Pomozi 2011). 2001-ben az Oktatási és Tudományos Minisztérium mellett létrehozták az Észt Nyelv tanácsot, amelynek feladata, hogy tanácsokat adjon a minisztériumnak nyelvpolitikai kérdésekben, nyomon kövesse és elemezze az észti nyelv állapotát, és biztosítsa az észti nyelv használatát minden használati szférában. A Nyelvtudományi Intézetben működik egy terminológiai osztály, amelynek feladata, hogy fejlessze a meglévő terminológiai gyűjteményeket, és támogassa az észti nyelvű terminológia-alkotást. Jelenleg az észti nyelvre az angol és – a korábbinál nagyobb mértékben – a finn fejt ki hatást (*Eesti Vabariik* 100: 248).

Az észti nyelv használatát az egyetemeken – a törvényalkotó szándékával elmentélesen – erősen csökkentette a 2013. évi felsőoktatási reform; a reformmal bevezették a bakalaureátus és mesterképzési programok egynyelvűségének követelményét. Paradox helyzet alakult ki, mert az észti nyelv védelmének jelszava alatt azt érték el, hogy sok, addig két nyelvű (észti és angol) képzési program egynyelvűvé, de nem észti, hanem angol nyelvűvé vált. A tendencia az, hogy mind az egynyelvű (angol) tantervek száma, mind az angol nyelv használatának aránya nő (hivatalosan az észti nyelvű tantervek 40%-ig lehetnek idegen nyelvűek). Az Oktatási és Kutatási Minisztérium adatai szerint az összes észti nyelvű tanterv szerint tanuló diákok aránya a 2021-et megelőző hét évben 10%-kal csökkent, a 2006–2007-es tanévben az észti nyelven tanuló mesterszakos aránya pedig egyenesen 21%-kal. A gond nem az angol nyelv egyetemi használatában van, hanem az észti nyelv mellőzésében: a többnyelvűség helyett a növekvő angol egynyelvűségben és egykultúrájúságban.

És mindehhez még hozzájárul, hogy lakosságon belül magasnak mondható az orosz anyanyelvűek, de növekvő mértékben az egyéb nyelvűek aránya.

A magyar nyelv státusza az anyaországban rendben lévőnek látszik, és elvben minőségével kapcsolatban sem merülnek fel kétségek, hiszen önálló állam nyelve, fejlett, az élet minden területén használható. Ám nyelvünk több országra szétszakított nyelv, s ez a körülmény már adhat okot aggodalomra (Pusztay 2020a: 13).

A nyelvünkre leselkedő veszélyek:

- kedvezőtlen demográfiai adatok,
- a nyelvhasználati szféra szűkülése az anyaországban a tudomány területén,
- a nyelv minősége, amiből gazdasági károk is keletkeznek, mert például a jogszabályok, szerződések érthetetlen vagy egyértelműen nem értelmezhető voltából

keletkező jogviták és/vagy egyéb törvényszegések megszorodásának anyagi vonzata is van (Pomozi 2020: 125).

– A határon túli magyarság esetében fennáll a kétfélnyelvűség veszélye (Pusztay 2020a: 17). További veszély a vegyes házasságok egynyelvűvé válása, a többségi nyelvű iskola választása. A nyelvromlás egyik oka a nem anyanyelven történő iskoláztatás (Hódi 2020: 57), és az állam asszimilációs politikája.

– a nyelvtörvény hiánya,

– a terminológia szétfejlődése. Minden határon túli régióban probléma az egységes terminológia és a terminológiafejlesztés hiánya, illetve a magyarországi jogi-közigazgatási-tudományos terminológiához való alkalmazkodás kérdése és mértéke. Mivel „a különböző szaknyelvi regiszterekben használt terminusok a köznyelvben is megjelennek, fontos a nyelvi menedzselés és a szaknyelvi korpusztervezés”, írja Benő Attila (2020: 36).

– a nyelvjárások stigmatizálása, ami a határon túli magyarság körében akár az anyanyelv feladásához is vezethet (Pusztay 2024).

A különböző szakterületek kisebbségi nyelvű terminológiájának kialakulásában a többségi nyelv mintája nagy szerepet játszik (ahogy annak idején a német nyelv is az egész magyar nyelvterületre érvényes szakszókincs megteremtésében). Ennek következtében előfordulhat, hogy a különböző, magyar nyelvet érő többségi nyelvek hatására ugyanannak a fogalomnak több magyar nyelvű megfelelése is lehet, ami végső soron akadályozhatja a szakmai kommunikációt. (Ebből a célból indítottam el a *maTer* (magyar–magyar terminológia) programot, amely szakmai támogatás híján négy kiadvány után időlegesen félbeszakadt, de az idén folytatódni fog. A kárpátaljai projekt koordinátora Zékány Krisztina, az ungvári egyetem magyar tanszékének vezetője.) (Pusztay 2020b)

Zárásul

■ Láthatjuk tehát, hogy még a biztosnak látszó helyzetben lévő államnyelvek is lehetnek veszélyeztetett helyzetűek. Az ezekre irányítandó nyelvpolitikát illetően még időben kongatjuk a vészharangot. Egy idő után, ha nem változik a helyzet, már késő lesz.

■ IRODALOM

Benő Attila: *Nyelvi ideológiák, nyelvpolitikák és nyelvertervezési feladatok Erdélyben*. In: Pusztay János (szerk.): *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv?* Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége, 2020. 29–39.

Dabóczy Katalin – Kovács Magdolna: A magyar származásnyelvi oktatás lehetőségei a finn nyelvpolitika tükrében. In: *Magyarok Skandináviában. Finnország*. Báthory téka, főszerk. Pusztay János, Minoritates 5, Badacsony – Budapest – Sárospatak, 2025. 29–36.

Eesti Vabariik 100: TEA Kirjastus, Tallinn, 2017.

Eggy Emese: Bugát Pál időszerűsége. In: Pusztay János (szerk.) 2023: *Finnugor szóttes. Ünnepi könyv Pomozi Péter 60. születésnapjára*. Budapest, 2023. 52–56.

ÉNyFT 2004–2010: Az észti nyelv fejlesztési stratégiája 2004–2010. Fordította Vighné Szabó Melinda. *hEUréka*, Szombathely, 2005. 65.

Gál Noémi: Veszélyeztetett nyelvek és a nyelvészlet. *Korunk* 2009/2: 12–18.

Gál Noémi: *A nyelvi revitalizáció. Elméletek, módszerek, lehetőségek*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai 6, Kolozsvár, 2010.

Hódi Éva: *Anyanyelvünk a Délvidéken. A veszélyeztetett magyar nyelv*. In: Pusztay János (szerk.): *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv?* Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége, 2020. 52–61.

Kovács Magdolna: *A finnországi magyarok egy csoportjának identitása és nyelvi attitűdjei*. In: Borbély Anna – Vanëoné Kremmer Ilikó – Hattay Helga (szerk.): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák*. 15. Élőnyelvi Konferencia Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6. Segédkönyv-

- vek a nyelvészet tanulmányozásához 101: 311 – 318. MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kar, Budapest – Dunaszerdahely – Nyitra. Tinta Könyvkiadó, 2009.
- Michael Krauss: The world's languages in crisis. *Language* 1992. 68/1: 4–10.
- Michael Krauss: The Scope of the Language Endangerment Crisis and Recent Response to it. In: Matsumura, Kazuto (szerk.): *Studies in Endangered Languages*. ICHEL Linguistic Studies 1. Hituzi Syobo, Tokyo, 1998.
- Petteri Laihonon: *A finn nyelvpolitika*. Magyar Nyelvjárások, 2009. 47: 119–143.
- M. Bodrogi Enikő: *A kisebbségpolitika általános jellemzői a skandináv térségben*. In: *Nyelvek és nyelvváltozatok 1*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet Kiadványai, Kolozsvár, 2007. 4: 175–184.
- Pomozi Péter: *Kis nyelv – nagy stratégia*. In: Pomozi Péter (szerk.): *Kis nyelv – nagy stratégia. Az észti nyelvpolitikai modell*. Az észti kultúra kiskönyvtára I., Budapest, 2011. 7–20.
- Pomozi Péter: *Népességváltozás és magyar identitás a Kárpát-medencében. Nyelvpolitikai lehetőségeink száz évvel Trianon után*. In: Pusztay János (szerk.): *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv?* Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége, 2020. 116–164.
- Pusztay János: *Nyelvével hal a nemzet. Az oroszországi finnugor népek jelene és jövője 11 pontban*. – A Magyarságkutatás Könyvtára XXVIII. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2006. 317.
- Pusztay János: *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv? Bevezető gondolatok*. In: Pusztay János (szerk.): *Veszélyeztetett-e a magyar nyelv?* Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége, 2020. 13–20. (A továbbiakban Pusztay 2020a)
- Pusztay János: *Esettanulmány a magyar–magyar terminológiához*. In: *Jubileumi kötet Lizanec Péter professzor 90. születésnapjára*. Ungvár, Shark, 2020. 226–233. (A továbbiakban Pusztay 2020b)
- Pusztay János: *Finn – finish? – Nyelvi helyzet száz év múlva*. Édes Anyanyelvünk, 2022. XLIV/3: 18–19.
- Pusztay János: *Egy nyelvcsalád tündöklése és ...?* Nap Kiadó, Budapest, 2023. 483.
- Pusztay János: *Nyelvben mért veszteség*. Savaria University Press, Szombathely, 2024. 322.
- Mart Rannut: Postmodern Trends in Current Language Development. In: Mtslang, Helle – Rannut, Mark (szerk.): *Languages in development*. München, Lincom Europa, 2003.
- SKT: Auli Hakulinen – Jyrki Kalliokoski – Salli Kankaanpää – Antti Kanner – Kimmo Koskenniemi – Lea Laitinen – Sari Maamies – Pirkko Nuolijärvi: *Suomen kielen tulevaisuus. Kielipoliittinen toimintaohjelma*. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen verkkojulkaisuja 7, Helsinki, 2009.
- STV 2020: *Suomen tilastollinen vuosikirja 2020*.
- Suomen tilasto 2021*
- Suomen Tilastokeskus*: <https://www.stat.fi/tup/maahanmuutto/maahanmuutajat-vaestossa/vieraskieliset.html>
- Tóth Péter: Népesedési viszonyok. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A magyar nyelv jelene és jövője*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2017. 109–136.
- UNESCO 2003: Language Vitality and Endangerment. *UNESCO Intangible Cultural Heritage Unit's Ad Hoc Expert Group on Endangered Languages*. Approved 31 March 2003 by the Participants of the International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages. UNESCO, Paris-Fontenoy, 1012 March 2003
- Yliopilaslehti* 2022/8.

MORVAI TÜNDE

A FINN OKTATÁS 25 ÉVE: PISA-SIKEREK, VÁLTOZÁSOK, KIHÍVÁSOK

...a tanári jóllét kérdése a finn oktatáspolitikai egyik központi témájává lépett elő. A finn vitákban egyre gyakrabban merül fel annak felismerése, hogy a rendszer minősége végső soron azon is múlik, képes-e a tanári pályát hosszú távon vonzóvá és fenntarthatóvá tenni.

Huszonöt év telt el azóta, hogy a 2000-ben megtartott első PISA-felmérésben¹ elért élmezőnybeli eredmények Finnországot a nemzetközi oktatáspolitikai érdeklődés középpontjába emelték. A finn tanulók szövegértésben, matematikában és természettudományban egyaránt kiemelkedően teljesítettek, miközben az egyéni és intézményi eredmények közötti különbségek alacsonyak maradtak – ez az együttállás egyszerre jelezte a magas átlagos tudásszintet és az esélyegyenlőség érvényesülését. A nemzetközi tanulói teljesítménymérések további kedvező eredményei nyomán a finn oktatás váratlan sikerét rövid időn belül *finn csodaként* kezdték emlegetni. Ez a megnevezés – részben függetlenül attól, ahogyan a finnek maguk értelmezték rendszerüket – a finn oktatást nemzetközi viszonyítási ponttá emelte. A 2000-es évek elején tapasztalt sikereket azonban a finn szakmai közeg nem hirtelen reformok vagy célzott nemzetközi teljesítményorientáció eredményeként értelmezte. Sokkal inkább egy hosszú, következetes társadalom- és oktatáspolitikai építkezés „melléktermékének” tekintették, amelynek alapjai már az 1970-es években lefektetett strukturális változásokig nyúlnak vissza. A finn oktatási rendszer alapjait már az 1970-ben indított oktatási reform óta következetesen építették: a komprehenzív iskola (*peruskoulu*) bevezetése, valamint az esélyegyenlőség elvének hangsúlyozása olyan strukturális keretet teremtett, amely hosszú távon stabil tanulási környe-

zetet biztosított.² A tanári pálya magas presztízse, a kutatásalapú (mesterszintű) tanárképzés és a nagyfokú szakmai autonómia egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy az oktatás ne központi ellenőrzés, hanem szakmai bizalom mentén szerveződjön. A finn szakemberek az új évezredben elért PISA-eredményeket egy bizalomra, szakmai autonómiára és méltányosságra épülő, a finn társadalmi értékrenddel összhangban működő oktatási rendszer külső megerősítéseként értelmezték. Annak ellenére, hogy a finn szakmai közeg tudatosan visszafogottan kezelte a nemzetközi mérésekben aratott sikereket – elsősorban egy jól működő rendszer visszajelzéseiként tekintve azokra –, a nemzetközi érdeklődés gyorsan és látványosan felerősödött.³

A siker előtörténete: *peruskoulu*, bizalom, egyenlőség

■ A finn oktatási rendszer sikere hosszú történeti fejlődés eredménye: egy olyan folyamaté, amelyben a társadalmi értékek, a szakpolitikai döntések és az intézményi gyakorlatok fokozatosan erősítették egymást. Finnországban az 1970-es években végrehajtott reformok vezették be a mindenki számára közös peruskoulu rendszert, amellyel a közoktatás fókuszába az esélyegyenlőség és az egységes, kilenc évfolyamos komprehenzív iskola került. Ez a strukturális keret biztosította, hogy társadalmi hovatartozástól függetlenül minden gyermek ugyanabban az iskolarendszerben tanuljon, térítésmentesen hozzáférve az oktatáshoz és a kiegészítő szolgáltatásokhoz (tankönyvekhez, étkezéshez, iskolai egészségügyi ellátáshoz stb.). A peruskoulu alapelve a késleltetett szelekció: minden tanuló együtt halad legalább a kilenc osztályos alapképzés végéig, így a tanulói teljesítmények szórása mérsékelt marad, és az iskolák közötti különbségek is csekélyek. A méltányosság politikája magában foglalja a korai intervenciót is: a finn iskolák széles körben alkalmaznak differenciált oktatást és speciális támogatást annak érdekében, hogy egyetlen tanuló se maradjon tartósan le.

Az 1970-es évektől kezdve tudatosan kiépített bizalom kultúrája a finn oktatáspolitikai másik kulcseleme. Az oktatásirányítás és a társadalom megbízik a pedagógusokban, az intézményvezetőkben és a szülőkben, hogy a helyi szinten legjobb tudásuk szerint biztosítják a minőségi oktatást minden gyermek számára. Finnországban soha nem vezettek be rendszeres országos szintű teszteket a kötelező iskolai szakaszban, és az 1980-as évek végétől nincsenek iskolai felügyelők sem. A tanári szakma mindig is nagy társadalmi megbecsülésnek örvendett, és a szülők is bíznak az iskolákban és tanároknak. A szakmai autonómia nem ellenőrzés-mentességet jelent, hanem azt, hogy a jól képzett pedagógusok a központi kerettanterv adta mozgástérben saját szakmai döntéseik alapján tervezik meg és valósítják meg a helyi tantervet, az oktatás módszereit és értékelését. A tanári munka professzionális színvonala – amelyhez hozzájárul a tanárok magas szintű egyetemi képzése – a rendszer egészében kiegyenlített teljesítményeket eredményezett: a finn PISA-eredmények nemcsak magas pontszámokat, hanem rendkívül alacsony szórást is mutattak az iskolák és tanulók között.

A „finn csoda” exportálhatóságának korlátai

■ A nemzetközi figyelem a 2000-es évek elején sajátos mellékhatásokat is eredményezett. Finnország rövid idő alatt az oktatáspolitikai „tanulmányutak” és szakmai zárandoklatok kiemelt célpontjává vált: döntéshozók, kutatók, iskola-

igazgatók érkeztek a világ különböző részeiből, iskolákat látogattak, órákat figyelt meg, pedagógusokkal beszélgettek, és a „titkot” keresték. Pasi Sahlberg és más finn oktatáskutatók azonban arra figyelmeztettek, hogy a „finn csoda” útja nem másolható mechanikusan, és nem kezelhető exportálható reformcsomagként, mivel egy sajátos társadalmi-kulturális ökoszisztéma eredményeként jött létre.⁴ Sahlberg hangsúlyozza, hogy a finn siker csak a jóléti állam intézményi logikájával, a magas társadalmi bizalommal és a tanári professzionalizmus társadalmi megbecsülésével együtt értelmezhető. Ha ezek a feltételek hiányoznak, akkor a finn rendszer egyes elemei – például a decentralizáció vagy a tanári autonómia – más országokban akár az egyenlőtlenségek növekedéséhez is vezethetnek.⁵ Gyakori tévedése a reformkényszerben gondolkodó rendszereknek, hogy a finn tapasztalatot gyors beavatkozások és mérőszámjavítások ígéretével azonosítják, holott Finnország nem a PISA-eredmények javítására készült, és sikereit sem versenyszerű logikában értelmezte. Ugyanakkor a finn út nem lezárt vagy változtathatatlan minta: a finn szerzők inkább azt javasolják, hogy más országok a mögöttes alapértékeket – a bizalmat, a professzionalizmust, a méltányosságot, a hosszú távú építkezést – fordítsák le a saját viszonyaikra, ahelyett, hogy intézményi rész megoldásokat próbálnának másolni.⁶

A teljesítménytrend megfordul: 2006 után lassú csökkenés

■ A 2000-es évek végétől a PISA-felmérésekben mért finn eredmények már nem javultak tovább, sőt enyhe, de tartós romlás mutatkozott. A 2006-os felmérés volt az utolsó, amikor Finnország mindhárom vizsgált területen a legjobbak között szerepelt; ezt követően csökkenni kezdett az átlagteljesítmény. 2012-re matematikából a finn diákok kicsúsztak a top 10-ből, és a hanyatló trend 2015-ben is folytatódott; 2018-ban az olvasás eredménye még viszonylag erős maradt, de matematika és részben természettudomány terén a finn tanulók teljesítménye érzékelhetően gyengült. Az OECD összegző elemzése alapján Finnország 2006 óta mindhárom területen tartós pontszámcsökkenést regisztrált, miközben korábbi kivételes pozíciója fokozatosan „normalizálódott” a fejlett országok mezőnyében.⁷

Fontos ugyanakkor, hogy a finn közbeszédben és szakmai vitákban ezt a visszaesést ritkán kezelik önmagában rangsor- vagy presztízs kérdésként. Inkább egy jelzésértékű tendenciaként értelmezik, amely a rendszer alkalmazkodóképességének határait mutat rá: még egy sokáig stabilan működő modellnek is szembe kell néznie azzal, hogy a társadalmi környezet, a tanulási szokások és az iskolával szembeni elvárások gyorsabban változnak, mint ahogyan az intézményi korrekciók lépést tudnak tartani. Sahlberg értelmezésében a teljesítményromlás inkább figyelmeztetésként szolgál, semmint a rendszer összeomlásának bizonyítékeként.⁸ A finn tapasztalat értéke ebben az új helyzetben nem a csodavárásban, hanem a folyamatos önreflexióban és hosszú távú gondolkodásban rejlik: annak felismerésében, hogy a méltányosság, a bizalom és a minőség kényes egyensúlyát időről időre újra meg kell teremteni egy változó környezetben.

Egyenlőtlenségi minták

■ A teljesítményromlással párhuzamosan a korábban példaértékű finn oktatási méltányosság is megbomlani látszik. Bár nemzetközi összehasonlításban Finnországban továbbra is mérsékeltek az iskolák közötti különbségek, több friss

elemzés rámutat: nő a gyengén teljesítők aránya, szélesedik a teljesítményvilló a legjobbak és a lemaradók között, és erősödik a társadalmi háttér hatása a tanulói pályákra. A finn szakirodalom különösen az olvasás területén érzékeli ezt fenyegetőnek: miközben a legkiválóbb teljesítményű tanulók aránya viszonylag stabil maradt, a legalapvetőbb készség szintet el nem érők csoportja növekedett. Ez próbára teszi a komprehenzív iskolarendszer egyik alapígétését – hogy minden tanuló számára biztosítja a minimálisan szükséges alapkészségek elsajátítását.⁹

Egy másik sokat emlegetett jelenség a nemek közötti teljesítménykülönbség növekedése. A PISA-felmérésekben a finn fiúk eredményei – különösen a csökkenő olvasási kedv miatt – tartósan gyengébbek lettek a lányokénál, ami végső soron más területekre is kihat. A PISA feladatainak jelentős része ugyanis szövegértési és értelmezési képességekre épül, így az olvasásban lemaradó fiúk hátránya matematikából és természettudományból is megmutatkozhat. Regionális különbségek is erősödnek: Kelet- és Észak-Finnország egyes térségeiben a tanulói teljesítmények és a továbbtanulási esélyek kedvezőtlenebb mintázatot mutatnak. E tendenciák mögött a helyi erőforrások különbségei és a társadalmi szerkezet átalakulása is meghúzódik.

Mindezek nyomán olyan egyenlőtlenségi minták rajzolódnak ki a finn oktatásban, amelyek korábban alig voltak érzékelhetők: erősödik a fiúk lemaradása a lányokhoz képest, növekszik a szocioökonómiai háttér szerepe, és markánsabbá válnak a területi eltérések. Ez együtt komoly kihívást jelent egy olyan rendszer számára, amely hosszú ideig éppen méltányosságával vált nemzetközi hívatkozási ponttá.¹⁰

Digitális fordulat, tanulási szokások, „láthatatlan” tényezők

■ A PISA-pontszámok csökkenése mögött álló okok feltárása szükségszerűen összetett feladat. A finn oktatást – más fejlett iskolarendszerekhez hasonlóan – az elmúlt évtizedekben új kihívások érték: a digitalizáció alapjaiban alakította át a tanulási és olvasási szokásokat, fragmentálódott az információfogyasztás, és megváltozott az iskolán kívüli tanulási környezetek szerkezete. A mai tanulók figyelmi mintázatai és tanulási stratégiái jelentősen különböznek a korábbi generációkétól. Az olyan tanulási formákat, amelyek hosszabb ideig fenntartható koncentrációt igényelnek, egyre inkább rövidebb, párhuzamos információfeldolgozási folyamatok váltják fel. Ez különösen a szövegértés és az elmélyült problémamegoldás területén jelent kihívást, hiszen e készségek fejlesztéséhez hagyományosan folyamatos, elmélyült gyakorlásra van szükség.

A finn oktatáspolitikai és kutatói diskurzusban ezért a digitalizáció nem pusztán technológiai eszközök használatának kérdéseként jelenik meg, hanem mint strukturális probléma: hogyan szervezhető újra az iskolai tanulás ritmusa, tartalma és értékelése egy olyan környezetben, ahol az iskola már nem az elsődleges tudásforrás. Sahlberg több nyilatkozatában is hangsúlyozza a képernyőidő növekedése, a figyelem megosztottsága és az olvasási szokások változása közötti összefüggéseket; ugyanakkor azt is kiemeli, hogy mindez nem egyfajta „technológiaellenes” álláspont, hanem annak felismerése, hogy a digitális eszközök pedagógiai és kulturális beágyazottsága döntő jelentőségű. Magyarán: önmagában a technológia jelenléte nem garantál jobb vagy rosszabb eredményeket, a kulcs az, miként sikerül a pedagógiát és az iskola kultúráját hozzáigazítani ah-

hoz a világhoz, amelyben a tanulók már természetes közegként használják ezeket az eszközöket.

A teljesítménycsökkenés hátterében azonban nemcsak a tanulói szokások változása áll. Intézményi és erőforrás-tényezők is szerepet játszanak. Több finn értelmezés említi például a 2008 utáni gazdasági megszorítások hatását: az önkormányzati fenntartású iskolarendszerben a helyi költségvetések szűkülése sok településen megnövelte az osztálylétszámokat, csökkentette a pedagógiai asszisztensek és egyéb támogató személyzet számát, és iskolabezárásokhoz vagy összevonásokhoz vezetett. Mindez különösen a lemaradó tanulók korai támogatásának kapacitását gyengítette. A finn modell egyik finom egyensúlya éppen itt mutatkozik meg: a bizalomra épülő decentralizáció akkor működik jól, ha a helyi erőforrások nem válnak nagyon egyenlőtlennek, és ha az autonómia mögött stabil szakmai és szociális infrastruktúra áll. A 2008 utáni időszak rámutatott, hogy ha a gazdasági feltételek romlanak, a pusztán bizalomra építő irányítás önmagában nem elegendő a teljesítmény és a méltányosság fenntartásához – szükség van megfelelő finanszírozásra és támogató hálózatra is.

A 2016-os alaptanterv: kompetenciák, problémaalapú tanulás és fejlesztő értékelés

■ A finn válaszok egyik központi eleme a 2016-ban bevezetett Finn Nemzeti Alaptanterv (*National Core Curriculum for Basic Education*), amely a 21. századi kompetenciák fejlesztését, a digitális műveltséget, a kooperációt és az önszabályozó tanulást hangsúlyozza. Az új tanterv egyszerre ad szilárd országos keretet és hagy jelentős helyi mozgásteret: értékalapú, minden intézményre érvényes irányokat jelöl ki, ugyanakkor lényeges autonómiát biztosít az iskoláknak és pedagógusoknak abban, hogyan valósítják meg a kitűzött célokat.¹¹

A nemzetközi recepcióban a finn reform kapcsán gyakran a jelenségalapú vagy problémaalapú tanulás került a figyelem középpontjába. Az új alaptanterv ugyanis támogatja az interdiszciplináris, projektalapú tanulásszervezést, ahol a kiindulópont nem egy tantárgyi fejezet, hanem egy komplex jelenség vagy probléma. Fontos kiemelni, hogy a finn megközelítésben mindez nem a hagyományos tantárgyi rendszer felszámolását jelenti, hanem annak kiegészítését: a jelenségalapú modulok a tantárgyi alapokra épülve valósulnak meg. Céljuk, hogy a diákok képessé váljanak összekapcsolni különböző tudásterületeket, értelmezni az információkat és együttműködésben megoldásokat keresni. Az alaptanterv továbbá kiemelten kezeli a fejlesztő értékelés gyakorlatát.¹² A finn rendszer hagyományosan visszafogott a standardizált tesztelésben; az értékelést inkább a tanulás támogatásának eszközeként fogja fel, amely folyamatos visszajelzést ad a diáknak és a tanárnak egyaránt. Ez a szemlélet összhangban áll azzal a finn alapfeltevéssel, hogy az iskola nem versenypálya, hanem közszolgáltatás – ám éppen ez a felfogás kerül nyomás alá a teljesítményromlás idején, mivel a külső kényszerek reflexszerűen „keményebb” elszámoltathatóság felé mozdíthatnák el a rendszert. A finn viták egyik tétje éppen az, hogy a jobb eredmények iránti igény ne tegye tönkre azt a bizalmi infrastruktúrát, amely a rendszer egyik legfőbb erőforrása volt.¹³

■ A finn modell gyakran idézett, de sokszor félreértett eleme a korai támogatás intézménye. Finn értelmezésben ez nem egy időszakos felzárkóztató projektet vagy külön programot jelent, hanem a komprehenzív iskola mindennapi működésének alapelve: a tanulási nehézségekre és fejlődésbeli eltérésekre a lehető legkorábban reagálni kell, lehetőleg az osztálytermen belül, rugalmas pedagógiai megoldásokkal. A cél nem a tanulók megbélyegzése vagy elkülönítése, hanem a lemaradások stabilizálása még azelőtt, hogy tartós hátránnyá válnának. Ennek érdekében a rendszer erősen támaszkodik a tanórai differenciálásra, a kiscsoportos felzárkóztatásra, speciális szakemberek (fejlesztőpedagógusok, iskolapszichológusok) bevonására, valamint az iskola és a család szoros együttműködésére.

E ponton válik különösen érthetővé Sahlberg figyelmeztetése a finn modell „átvehetőségének” korlátairól: a korai támogatás csak akkor működik, ha van mögötte elegendő szakmai kapacitás, idő és stabil intézményi háttér, valamint olyan együttműködési kultúra, amelyben a segítség nem stigmatizál. Ha a helyi erőforrások szűkülnek, vagy a pedagógusokra nehezedő munkateher nő, a korai támogatás – mint érzékeny rendszerfunkció – könnyen sérülékennyé válik, és ezzel együtt sérül a méltányosság is. A finn tapasztalat szerint tehát a korai beavatkozás alapelve sem csodafegyver, hanem egy olyan működési mód, amely, jóllehet hozzájárul a tanulói esélyek kiegyenlítéséhez, ám fenntartása folyamatos erőfeszítést és megfelelő erőforrásokat igényel.

A tanári munka átalakulása és a szakmai jóllét kérdése

■ A finn oktatás hosszú időn keresztül a tanárok magas szintű professzionalizmusára építette hitelességét. A 2010-es évektől azonban a pedagógusok munkája Finnországban is jelentős átalakuláson ment keresztül. Egyre nagyobb kihívást jelent a tanulók sokféleségének kezelése – legyen szó nyelvi, kulturális vagy képességbeli különbségekről –, a sajátos nevelési igényű és bevándorló háttérű diákok támogatásáról, a digitális eszközök pedagógiai beillesztéséről, valamint a tanulók jóllétének és mentális egészségének biztosításáról. Mindez újfajta tudást, készségeket és érzékenységet követel meg a tanároktól. Ezzel párhuzamosan a szakma egyre erőteljesebben azt az álláspontot erősíti meg, hogy a „magányos tanár” szerepe már nem fenntartható: helyette az iskolákon belüli együttműködésre, a kollektív szakmai tanulásra és az intézményi szintű fejlesztő kultúra kialakítására van szükség.¹⁴ A tanárok autonómiája ebben a felfogásban nem elszigeteltséget jelent, hanem felelős részvételt: rendszeres közös tervezést, pedagógiai kísérletezést, egymás munkájának visszajelzéseken alapuló támogatását. Mindez azonban csak megfelelő idő és intézményi támogatás mellett valósulhat meg. Ha a pedagógusok munkája túlterhelt, a szakmai innováció is „luxussá” válhat, és az autonómia könnyen üres retorikává silányul.¹⁵

Mindezek következtében a tanári jóllét kérdése a finn oktatáspolitikai egyik központi témájává lépett elő. A finn vitákban egyre gyakrabban merül fel annak felismerése, hogy a rendszer minősége végső soron azon is múlik, képes-e a tanári pályát hosszú távon vonzóvá és fenntarthatóvá tenni. Ez különösen fontos egy olyan modellben, amelynek alapját éppen a tanári munka magas szakmai színvonala adja – ezt pedig nem lehet pusztán normatív elvárásokkal fenntartani. A 2010-es évekre Finnországban is egyre nyilvánvalóbbá vált a pedagógus-

pálya utánpótlásának kihívása: bár a tanári hivatás továbbra is vonzó, különös figyelmet fordítanak a fiatal pedagógusok pályán tartására és a tanári munka társadalmi megbecsültségének erősítésére.

Társadalmi változások és integráció: sokszínűbb tanulói összetétel

■ A finn oktatás előtt álló kihívások szorosan összefonódnak a társadalmi átalakulásokkal. Finnország az elmúlt évtizedekben viszonylag homogén társadalomból fokozatosan sokszínűbbé vált. A bevándorló háttérű tanulók aránya nőtt, akik érkezésükkor jellemzően nem beszélik a finn nyelvet. A finn nyelv elsajátítása ráadásul – nyelvszerkezeti sajátosságai miatt – jelentős többlet-erőfeszítést igényel, ami a tanulási pályák kezdetén hátrányt okozhat a migráns gyerekeknek.

A PISA 2015 adatai mindhárom vizsgált területen számottevő teljesítménykülönbséget mutattak a Finnországon kívül született tanulók és hazai társaik között. Bár a bevándorló háttérű diákok aránya a finn PISA-mintában viszonylag alacsony (Sahlberg egy nyilatkozata szerint nagyjából 4% körüli), a teljesítményszerzés így is növekvő méltányossági kérdésként jelenik meg. Ugyanakkor a finn elemzések – Sahlberg saját értelmezését is beleértve – hangsúlyozzák, hogy mindez önmagában nem magyarázza a finn eredmények általános romlását. Inkább arra világít rá, hogy a korábban kiegyensúlyozott rendszernek egyre összetettebb tanulói összetételhez kell alkalmazkodnia, miközben meg kell őriznie alapértékeit és minőségi normáit.¹⁶

Strukturális lépések a 2020-as években: kiterjesztett tankötelezettség és új prioritások

■ A finn oktatáspolitikát a 2020-as években több strukturális intézkedéssel is reagált az említett kihívásokra. Ilyen lépés volt a tankötelezettség kiterjesztése 18 éves korig, amelynek célja a lemorzsolódás csökkentése és a középfokú végzettség megszerzésének általánossá tétele. A 2021-től életbe lépő reform mögött egyszerre húzódtak meg munkaerőpiaci és méltányossági megfontolások: egyrészt, hogy minél kevesebben essenek ki a képzésből a peruskoulu befejezése után, másrészt, hogy a társadalmi háttér a lehető legkevésbé határozza meg a továbbtanulási és érvényesülési esélyeket. Az elmúlt években egyre hangsúlyosabbá vált az olvasáskultúra megerősítésének igénye, valamint a digitális pedagógia szerepéről folytatott önreflexív és kritikus szakmai párbeszéd. A cél nem a technológia elvetése, hanem annak tudatos és kritikus bevonása az oktatásba – annak belátása, hogy a figyelemgazdaság működése alapjaiban kérdőjelezi meg a hagyományos pedagógiai megközelítések hatékonyságát. Ugyancsak előtérbe került a tanulói jóllét és mentális egészség támogatásának témája. A finn oktatási szakmai diskurzusban ezek a különálló jelenségek – a növekvő tanulói sokféleség, a digitális környezet kihívásai, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek erősödése – végső soron egy közös kérdésben találkoznak: hogyan őrizhető meg a komprehenzív iskola alapvető célja, vagyis az, hogy az oktatás minden tanuló számára egyenlően hozzáférhető legyen, miközben magas színvonalú tudást és fejlődési lehetőséget is kínál? A dilemma lényege, hogy lehet-e egyszerre biztosítani a méltányosságot és az oktatási minőséget egy olyan társadalmi környezetben, amely egyre gyorsabban változik, és amelyben az iskola szerepe már nem magától értetődő, mint korábban.¹⁷

■ A PISA-sikerek időszakában jelentkező kihívások tehát nem egy kudarc történetét rajzolják ki, hanem egy olyan rendszerét, amelynek újra és újra alkalmazkodnia kell a társadalmi, kulturális és technológiai változásokhoz. A finn tapasztalat értéke ma már kevésbé a „csoda” ígéretében, sokkal inkább az állandó önreflexióban és a hosszú távú gondolkodásban rejlik. Abban a belátásban, hogy a méltányosság, a szakmai bizalom és a minőség egyensúlyát időről időre újra kell teremteni. Ebben az értelemben a finn út legfőbb tanulsága nem egy mechanikusan átvehető recept, hanem annak felismerése, hogy a jó iskola végső soron társadalmi szerződés kérdése – és ezt időről időre újra meg kell újítani.

■ JEGYZETEK

1. A PISA (Programme for International Student Assessment) az OECD által szervezett nemzetközi tanulói teljesítménymérés, amely háromévente vizsgálja a 15 éves tanulók szövegértési, matematikai és természettudományos kompetenciáit, elsősorban arra összpontosítva, hogy a tanulók mennyire képesek tudásukat mindennapi életben hasznosítani.
2. Pasi Sahlberg: *Education Policies for Raising Student Learning: The Finnish Approach*. In: *Journal of Education Policy* 22(2). 2007. 147–171.
3. Jouni Välijärvi et al.: *The Finnish Success in PISA – and Some Reasons Behind It*. University of Jyväskylä, 2007.
4. Hannu Simola: *The Finnish Education Mystery: Historical and Sociological Essays on Schooling in Finland*. Routledge, London–New York, 2015.
5. Pasi Sahlberg: *A finn példa* (Fazekas Dóra ford.). Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, Budapest, 2013.
6. Uo.
7. OECD (2001–2023): *PISA Results* (2000, 2003, 2006, 2009, 2012, 2015, 2018, 2022). OECD Publishing, Paris. web: <https://www.oecd.org/pisa/>
8. Pasi Sahlberg on Finland's recent PISA results. web: <https://pasisahlberg.com/pasi-sahlberg-on-finlands-recent-pisa-results/>
9. PISA: Gap between girls' and boys' reading skills largest in Finland. web: <https://yle.fi/a/3-11100956>
10. Schools report: Tens of thousands of Finnish children at risk of marginalisation. web: <https://yle.fi/a/3-9079359>
11. Finn Nemzeti Alaptanterv [National Core Curriculum for Basic Education] (2014): Helsinki: Finnish National Agency for Education. web: <https://www.oph.fi/en/statistics-and-publications/publications/national-core-curriculum-basic-education-adults-2017>
12. Bomba Gábor: *A „finn csoda” ányékában. Oktatáspolitikai trendek Finnországban a PISA-időszakban*. Opus 2024/3. 279–284.
13. Jari avonen – Teijo Korhonen: *Towards 21st Century Education: Teacher Education and Learning in Finland*, Finnish Innovation Fund Sitra, Helsinki, 2015.
14. Pasi Sahlberg: *Finnish Lessons: What Can the World Learn from Educational Change in Finland?* Teachers College Press, 2011.
15. Challenges in the Finnish Education System – Broken Chalk. web: <https://brokenchalk.org/challenges-in-the-finnish-education-system/>
16. Interview with Washington Post: What has happened to Finland's schools? web: <https://pasisahlberg.com/interview-washington-post-happened-finlands-schools/>
17. Compulsory Schooling in the 21st Century: Short-Term Effects of Finland's 2020 Act on Compulsory Education. web: <https://www.helsinki.fi/discussion-papers/discussion-paper-50#:~:text=Economics%20www,once%20the%20law%20no>

VINCZE FERENC

MÉDIUMOK KEVEREDÉSE A DOKUMENTARISTA KÉPREGÉNYBEN

Történelem és egyéni életsorsok ábrázolása

Hanneriina Moisseinen *Kannas* című graphic noveljében

Az archív felvételek különböző módokon épülnek a narrációba, beékelődnek a ceruzával rajzolt történetvezetésbe. Funkciójuk kettős: egyrészt folyamatosan árnyalják és jelölik a történeti kontextust, másrészt jelzik a háború és a menekülés elbeszélése, továbbá a két egyéni életsors narrációja közötti különbséget.

Nemzetközi viszonylatban az utóbbi tíz-tizenöt évben egyre látványosabbá vált a képregényes szcénában a dokumentarista tendencia felerősödése. Természetesen már korábban is felfigyelhettünk olyan alkotásokra, melyek ennek a jelenségnek a térnyerését mutatták, kezdve Art Spiegelman *Maus*-ától egészen Joe Sacco különböző krízis- vagy háborús övezeteket megjelenítő és problematizáló alkotásaiig. Részben a múlt egyes – gyakran elfojtott, kevésbé tematizált és sokszor traumatikus – eseményeit, részben a jelen aktuális társadalmi/társadalompolitikai történéseit megjelenítő dokumentarista alkotások közös jellemzője, hogy bizonyos problémacsoportokat aktualizálni és problematizálni szeretnének, mintegy megindítani vagy felerősíteni a róluk szóló diskurzust. Ahogyan Thomas Koebner a dokumentarista tévéjátékok esetén ezek tágabb műfaji közegét a hírek, híradások, riportok vagy interjúk közegében jelöli ki,¹ úgy lehet hasonló módon a dokumentarista képregény kontextusát is felmutatni. Részben erre a tendenciára és műfaji kontextusra utal Maksza Gyula is, aki 2017-es kötetében úgy fogalmaz, hogy az „utóbbi pár évben érzékelhetően fontosabbakká váltak a társadalmi-politikai kontextusukra reflektáló, az autentifikáló befogadói stratégiára fokozottan építő képregények: a képregényriport és az önéletrajzolás. Mindkettő, de különösen az utóbbi összefügg annak a *graphic novel* műfajnak a sikerével, amely az amerikai egyesült államokbeli képregényben

Will Eisner és Art Spiegelman munkássága nyomán terjedt el.”² A képregényes újságírás és az önéletrajzolás jelentik tehát részben azt a műfaji közeget, melyben a képregényes dokumentarizmusnak helyet találhatunk, és mindehhez szorosan kapcsolódnak azok a – pusztán a történelmet ábrázoló gesztuson túllépő, az elbeszélés és történetmesélés megalkotottságára reflektáló – munkák, melyek a narrációt érintő konstrukció reflektáltságával sok esetben szintén kilépnek a fikció teréből.

A dokumentarista képregényes tendencia általános jellemzői közé sorolhatók azok a szerkesztési, kompozíciós gyakorlatok, melyek a megalkotottság tényét előtérbe helyezik, és így egyértelművé teszik az olvasó számára, hogy a múlt, a történelem vagy bármely esemény elbeszélése valamifajta közvetítettségben tud megtörténni. Emellett lényeges műfaji elemként tarthatjuk számon a különböző médiumok keverését, itt elsősorban a fénykép az, melynek jelenléte és funkciója kiemelt jelentőséggel bír. Azonban nemcsak médiumok, hanem sok esetben különböző műfajok keveredéséről is beszélhetünk, ilyenformán a dokumentarista képregények gyakorta olyan hibrid alkotásoknak is tekinthetők, melyek a különböző médiumok/formátumok és nem utolsósorban ezen médiumokon belüli műfajok keveredéseként is azonosíthatók. A közvetítés fentebb említett reflektáltságán kívül lényeges kiemelni még azokat az autentifikáló gyakorlatokat (többek között idézetek, hivatkozások beiktatása, az elbeszélőnek, az adatközlőnek, a rögzítés eszközeinek ábrázolását), melyek visszatérően jelzik az olvasónak a keletkezés körülményeit, az elbeszélés konstruktív voltát, tehát mindezek révén kísérlet történik egy bizonyos fokú objektivizációra. Mindennek egyik kiemelkedő példája Nora Krug *Heimat* [Haza] című graphic novelje,³ mely a mediális hibridizáció mellett a családi és kollektív múlt elbeszélhetőségének dilemmáit is előtérbe állítja. Az Egyesült Államokban élő szerző 2018-ban megjelent kötete autobiografikus, dokumentarista alkotás, melyben az 1977-ben Karlsruhe-ban született Nora Krug családjának a nemzetiszocialista időszakban betöltött szerepével, a német identitással, a kollektív bűnösség elvével kísérlet meg számot vetni. Az *Ein deutsches Familienalbum* [Egy német családi album] alcímet viselő alkotás a graphic novel formátumát használva sajátos, egyedi műfajt hoz létre, vagy másképp fogalmazva, szétfeszíti a képregény határait. A felhasznált fényképek, naplóbejegyzések, dokumentumok (igazolványok, iskolai dolgozatok stb.) megjelenítése, a képregényes elbeszélésmód használata, máskor pedig a fényképalbum imitálása, vagy éppen a hajdani emlékkönyveket idéző beragasztások és melléje írt megjegyzések végeredményben besorolhatatlanná teszik a kötet műfaját. Így a kötet nem csupán a múltat, a családtörténet és a német történelem traumatikus eseményeit dokumentálja, egyúttal az ezzel való szembenézés folyamatát és gyakorlatát is rögzíti.

Ez a dokumentarista képregényes tendencia az, mely a kontextusát jelentheti a finn Hanneriina Moisseinen *Kannas* című grafikus regényének.⁴ A graphic novel formátumát használó képregény a finn történelem egy kiemelt eseményének, továbbá a személyes múlt elbeszélhetőségének lehetőségeit viszi színre, s jelen tanulmányban ezen alkotás poétikai és tartalmi rétegeit kísérlem meg felfejteni.

Kannas

■ A *Kannas* című grafikus regény 2016-os megjelentetése előtt a finn Hanneriina Moisseinen (1978, Joensuu, Finnország) immár több képregényes

munkával jelentkezett, melyek már jelezték munkásságát illetően a dokumentarizmus iránti érdeklődést. Első képregénye Markku Nieminennel közös szerzőséggel *Sen synty ja muita Vienan hävyttömiä ja hulvattomia starinoita*⁵ címmel jelent meg, és a szerzőtárs felgyűjtötte Fehér-tenger környéki karjalai mesék, történeteket írásos változata mellett ezek egy részének képregényes adaptációit is tartalmazza. Emellett a kötethez tartozik egy CD-melléklet is, melyen tíz mesét karjalai finn nyelvjárásban olvasnak fel, és így a hangzó anyag kiegészíti az írott és a ceruzával rajzolt tartalmat. Mindez azért is fontos, mivel a szerző második kötete is felmutatja részben az archiválás, rögzítés ezen hangzó változatát, hiszen a *Setit ja partituurit – Häpeällisiä tarinoita*⁶ című képregénygyűjtemény több történetet foglal magában, melyekhez az alkotó előbb háttérinterjúkat készített. Ezekben az interjúkban különböző személyek meséltek az általuk megélt – később gyakran traumatikussá váló – szégyenhez kapcsolódó élményeikről, melyeket aztán Moisseinen különböző technikákkal festett vagy rajzolt meg. Harmadik – finnül és angolul megjelenő – képregénye *Isä/Father*⁷ címet viseli, és az apafigura eltűnését, e trauma családon belüli feldolgozhatóságát, ennek folyamatát kíséri meg megragadni. Ez a szintén ceruzával rajzolt képregény az önéletrajziság felől is értelmezhető, és e harmadik képregénnyel kiegészülve Moisseinen munkássága jól érzékelhetően kíséreltezik egyrészt a képregényes rögzítés és archiválás gyakorlataival, másrészt láthatóvá válik ezen munkák a történelem és a társadalmi kérdések iránti érzékenysége.

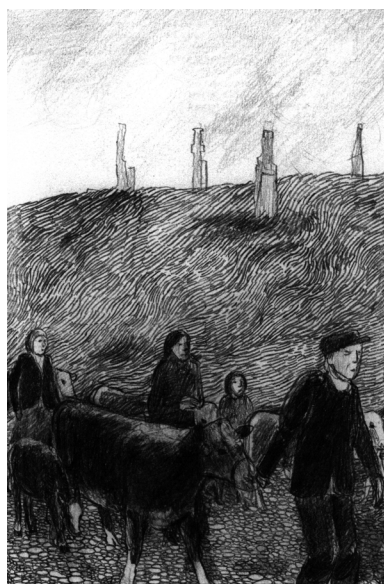
Jelen tanulmány tárgyát képező Kannasnak már a címe jelöltté és sejthetővé teszi a fentebb említett, a szerző munkásságát meghatározó tendencia folytatását. A cím finnül azt a karjalai földszorost jelenti, mely a történeti Karélia részeként a Ladoga-tó és a Balti-tenger (Finn-öböl) között húzódik, és hajdan Finnországhoz tartozott, ma Oroszország része. Ezek a történeti tények egyúttal azt is jelentik, mint Barta Géza fogalmaz, hogy a „Karéliáról folytatott diskurzusok mind a mai napig megkerülhetetlenné teszik az orosz és a finn nézőpontok, illetve a történelmi, a kulturális és az emlékezetpolitikai szemléletmódok összevetését.”⁸ Mindez azért is fontos a képregény értelmezését illetően, mivel Moisseinen alkotása alapvetően éppen az 1944-es eseményeket, tehát a szovjet hadsereg a területre való benyomulását, továbbá a régió lakosságának evakuálását ábrázolja. Beszédese a Barta említette két nézőpontra az ütköztetése és az, mit is ért az orosz és a finn szempont Karélia alatt: már „a terület részletesebb magyarázat nélküli megnevezésében is eltérő álláspontok rajzolódnak ki: a »Karélia« fogalom Oroszország felől a Karél Köztársaságot (Finnország felől: Kelet- vagy Orosz-Karélia) jelenti, mely változó neveken, de hasonló területi egységként a Szovjetunió részét képezte. Finnországban pedig a két finn karéliai régió (Észak- és Dél-Karélia) mellett a Karjalai-földszoros és a Ladoga-tó környéki, a második világháborúban végleg »elvesztett«, ma Oroszországhoz tartozó területeket értik »Karélia« alatt, megkülönböztetve azt Kelet-Karéliától.”⁹ Amikor tehát Moisseinen képregénye címébe emeli a földszorost, akkor ez a gesztus azonnal jelzi is, hogy alkotása belép a fentebb említett emlékezetpolitikai diskurzusba. Ehhez a diskurzushoz szorosan kapcsolódik az a kulturális vonatkozás is, mely Karéliát, ezen belül pedig a földszorost a nemzeti és kulturális identitás lényeges elemeként kezeli, hiszen amint a már idézett Barta utal rá, a „romantikus Karélia-kép kialakulásához a kiépülő finn iskolarendszerben rendszeresített, Finnországról szóló Topelius-tankönyv is sokat segített: a *Boken om vårt land* („Könyv országunkról”) szerint Karélia (a Finn-öböl és a Ladoga-tó között elterü-

lő terület, az akkor még alig ismert Kelet-Karélia nélkül) olyan hely, ahol a vad természettel és az ősi versekkel lehet találkozni.”¹⁰ Ez a képzet egészül ki a finn nemzeti eposz, a *Kalevala* jelentette népszerűséggel, melyhez az énekeket a *Kalevalát* összeállító Elias Lönnrot¹¹ az 1830-as évek elején részben Karéliában gyűjtötte fel,¹² és ahogy ennek jelentőségére Väinö Kaukonen is utal, a „Kalevala elengedhetetlen feltétele volt a karjalai népköltészet megléte, amelyet évszázadok folyamán magasra fejlesztettek az azt művelő énekmondók.”¹³

A régióhoz, tehát a földszoroshoz kapcsolódó diskurzus rövid felfejtése azért tűnik fontosnak és megkerülhetetlennek, mivel olyan jelentéstartalmak és a nemzeti, regionális identitást meghatározó hagyományrétegek tapadnak hozzá, melyek a képregényben való explicit megidézésük nélkül is előtérbe kerülhetnek finn kulturális közegben, míg ezenkívül nem feltétlenül egyértelműek. Mindemellett – úgy vélem – az sem véletlen, hogy Moisseeinen a közösségi és egyéni történetet szembesítő és egymással összekapcsoló alkotása két olyan főszereplőt állít a középpontba, akiknek foglalkozása részben visszavezethető magára a karjalai népnévre,¹⁴ tehát egy tehénpásztor(lány) és egy katona azok, akiknek a felvillantott sorsán keresztül az olvasó nyomon követheti a Karjalai-földszoros területéről menekülők¹⁵ történetét.

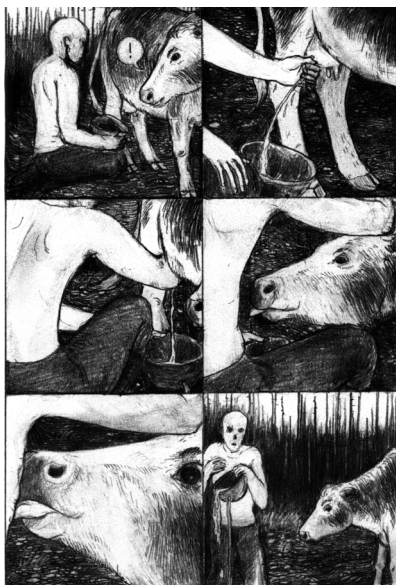
Maria Shemeikka, a pásztorlány az utolsó pillanatig kitart tehenei mellett, s mikor már a menekülők előzőnlík a falubeli és környéki utakat (lásd 1. ábra), ő még mindig megkísérli rendben tartani, etetni, legeltetni a rá bízott teheneket. A menekülőkhöz való csatlakozását nehezíti az is, hogy az egyik tehén éppen elleni fog, s az áldatlan állapotok között világra jött borjú minden bizonnyal nem bírná ki az utazást. Maria hétköznapijait bemutató rész mellett – ezzel váltakozva – követhetjük nyomon Auvo Oksala finn közkatona sorsát, akinek katonai egysége egy szovjet tűzérési támadás következtében odavész, csupán őt sikerül kimentenie egy egészségügyi szakasznak bajtársai holtteste alól. A támadás és bajtársainak halála következtében Auvo Oksala olyannyira traumatizálódott, hogy a közeli tábori kórházba való szállítása után egyszerűen nem emlékszik semmire, még saját nevére sem, és az első adandó alkalommal – inkább ösztönösen, mint tudatosan – elmenekül, dezertál.

Mindkét főszereplő bemutatása alapvetően a menekülésre fókuszál, és a képregény egyszerűen ábrázolja így a civil lakosság és a katonák élethelyzetét. A két történet-szál Auvo Oksala dezertálása után kapcsolódik részben össze, s ezt a találkozást mindkettőjük sorsában egy-egy ezt előkészítő, szimbolikusan tekinthető jelenet előzi meg. A menekülő, pontosabban a lány faluja környékén tévelygő katona – mintegy kettejük találkozását megelőlegezendő – egy eltévedt és szabadon kószáló tehénnel találkozik, amit egy katonai rohamisakba megfejt, hogy éhen ne haljon (lásd 2. ábra). Ezt követően a szabadon kószáló tehenet Maria a saját csordájával együtt hazatereli, s mind-

1. ábra: A teheneikkel menekülő emberek
(Részlet a *Kannas* c. képregényből)

eközben egy elesett katonára bukkan az erdőben, akinek lábbelijét lehúzza. A katona csizmájának lehúzását visszaemlékezésként meséli el a képregény.

2. ábra: Auvo Oksala, a dezertáló katona megfeji az eltévedt tehenet (Részlet a *Kannas* c. képregényből)

Ehhez egyúttal egy nézőpontváltás is kapcsolódik, melynek köszönhetően az olvasó elbizonytalanodhat kissé, vajon az egyik tehené nézőpontját követhetjük-e nyomon, vagy Maria emlékezetében rögzült traumatikus esemény felidézése történik meg a lány által. A képregény narrációs technikája – ami főként Maria és Auvo történetszálait illeti – alapvetően egy hagyományos oldalelrendezést használ, azaz a B5-ös formátumú kötet oldalain ezen történetrészek mesélésekor hat darab panelt láthatunk, három sorban két-két képkockát, s ez az elrendezés kiválóan segíti a cselekményes részek jelenetező elbeszélését. A fentebb említett nézőpontváltást egy ilyen oldal előzi meg, a két utolsó panelen egy elheverő tehenet látunk, fejével a szemlélő/olvasó felé tekintve, majd ezt követően az istálló egy ablakát látjuk, a teljes kép sötét, csupán az ablak világít. Lényeges megemlíteni, hogy ezek a panelek egy páratlan, tehát a kötetben jobbra elhelyezkedő oldalon vannak, így a következő oldalon lévő egyetlen nagy kép, mely a tehené egy szemét ábrázolja, csupán a lapozás után pillantható meg – így a képregény kihasználja a médium olvasástechnikájában rejlő – meghökkentést, az olvasás pillanatnyi megakasztását szolgáló – funkciót. Ezt követően ismét 3 x 2 pannellel dolgozó oldalakat láthatunk, azonban a négyzetes képkockák a történetmesélés előrehaladtát jelentő részei egy a panelen belüli körben kerülnek megjelenítésre – így mintha a tehené válna a csizma lehúzását elmesélő jelenet elbeszélőjévé. Mindez azért kiemelendő, mivel a lánynak – miközben megkísérli lehúzni a halott katona lábáról a csizmát – előbb a kezében marad a férfi lába csizmástól, feltehetőleg az egy bomba- vagy aknatámadás következtében leszáadt. Az ezt elbeszélő rész aztán ismét egy teljes oldalas képpel zárul, melyen egy tehené hátsó felét látjuk, mögötte a lányt, pontosabban a kezét, amint feji a tehenet, és a lábait, melyeken felismerjük a katonáról lehúzott csizmát.

E két megelőlegező jelenet után kerül sor este Maria és Auvo találkozására, s míg Auvo a tábori kórházban kihallgatása során semmire sem emlékezett, a saját nevére sem, addig a lány felismeri a szomszédos faluból származó férfit, nevén szólítja. Kettejük találkozása – mint említettem korábban – egyúttal a háborúban részt vevő civil és katonai lakosság sorsának találkozatása is, s az egyedi emberi sorsokon keresztül a földszoros területén élő egész közösség háborúhoz kapcsolódó tapasztalatát is színre viszi a képregény. Míg Maria apja megérkezése után és az időközben megszülető borjú lelövése után menekülésre kényszerül, addig Auvót mint dezertáló katonát elfogják, haditörvényszék elé állítják, s csak akkor kerülheti el a következményeket, amennyiben önként visszatér a tűzérési támadás után jelentősen megfogyatkozott egységéhez.

■ A két főszereplő sorsának alakulása és a cselekmény 1944-es történeti kontextusa ellenére még aligha tekinthetnénk Hanneriina Moisseinen grafikus regényét dokumentaristának, mindehhez a képregény további részeit és gyakorlatait is az elemzés terébe kell vonnunk. Itt elsősorban a graphic novel mediális hibriditását szükséges felmutatnunk, mivel ez jelentős mértékben alakítja és konstruálja a munka dokumentarista jellegét.

Amennyiben a *Kannas* mediális összetettségéről ejtünk szót, annyiban elsőként a különböző és használt médiumok jelenlétét szükséges rögzítenünk. A fentebb bemutatott két történetszálat – tehát a tehénpásztorlány és a dezertáló katona történetét – ceruzarajzzal, képregényes formában ábrázolja Moisseinen. Emellett a graphic novelben elejétől kezdve jelen van a fénykép médiuma, számos archív fénykép kerül a ceruzarajzzal elmesélt történetszálak közé, melyek részben a földszorosról menekülő lakosság útját, körülményeit rögzítik, részben pedig a régiót védő finn hadsereg tevékenységét (a menekülők segítése, az elesett katonák elszállítása, temetése,¹⁶ a visszavonulás pillanatai stb.) dokumentálják. A rajzolt képekből, továbbá szövegből építkező képregény és a fotók mellett a harmadik médium a hang. Ennek megjelenítése kétféleképpen történik. Egyrészt a különböző szereplők énekelnek népdalokat, esetleg a rádióból hangzik el valamilyen tájékoztatás, melyeket részben szöveges formában olvashatunk, vagy szintén egyes szereplők játszanak hangszeren, melyet a rajzolt képregényrész szóbuborékban, kotta formájában mutat meg, másrészt a kötethez készült egy közel 45 perces hangfájl *Kannas Soundtrack*¹⁷ címmel, melyre különböző hanghatások, korabeli rádióadások, énekek kerültek.

Az archív fényképanyag alapvetően a SA-kuva (<http://sa-kuva.fi/>) fényképarchívumból származik, mely a téli háború (1939–1940), a folytatólagos háború (1941–1944) és a lappföldi háború (1944–1945) kapcsán tartalmaz képanyagokat és filmfelvételeket. A graphic novel egyértelműen jelzi a forrásmegjelölések során (a legutolsó oldalon) az archív felvételek eredetét, továbbá itt jelzi a különböző szöveges vagy audioformában felhasznált dalok, rádiós szövegrészletek származási helyét is.

Mind a fénykép-, mind a hanganyag szerves részét képezik az első pillanattól kezdve a képregénynek. Az archív felvételek különböző módokon épülnek a narrációba, beékelődnek a ceruzával rajzolt történetvezetésbe. Funkciójuk kettős: egyrészt folyamatosan árnyalják és jelölik a történeti kontextust, másrészt jelzik a háború és a menekülés elbeszélése, továbbá a két egyéni életsors narrációja közötti különbséget. Míg az előbbi a „megtörténtet”, a „történelemet” kívánja elmesélni, addig az utóbbi sokkal inkább a fikció felől értelmezhető. A képek elrendezésének módja egyetlen esettől eltekintve nem követi a hagyományos, több panelből álló képregényes oldalszerkesztés gyakorlatát. A nyitóoldalon a képregény legtöbbször használt oldalbeosztásával (3 sor/2 panel) láthatunk hat fényképet, melyek mindegyike éppen búcsút vevő vagy úton lévő embereket ábrázol. Ez az oldal – fényképek felhasználásával – jelzi a képregényes elbeszélismódot, azonban ezt követően a fotók többé nem kerülnek ilyen jellegű elrendezésbe, innentől kezdve vagy teljes oldalon, vagy oldalpáron szerepelnek. Ennek a gyakorlatnak a képregény befogadása során hangsúlyossá válik a funkciója, hiszen minduntalan megállítja, megakasztja az olvasást, s egyúttal visszatérően figyelmeztet a történelmi tényyszerűsége. Ezzel egyidejűleg ezek az archív képek

a hitelesítés funkcióját is ellátják, hiszen éppen ezeknek köszönhetően dokumentálódik a földszorosról, Karéliából menekülő emberek közösségi története.

Az archív felvételek elrendezésének, tehát a rajzolt képregény és a felhasznált képanyag kompozíciójának adódik egy másik olvasata is. Minthogy a rajzolt és fényképzett anyag mennyisége a kötet egészét tekintve arányos, a fényképek megtekintésének és a képregény olvasásának módja egymást alakítja. Ha az utóbbi felől tekintjük, akkor a képeket (legyenek azok egy teljes oldalon vagy oldalpáron megmutatva) mint önálló paneleket értelmezhetjük a képregény olvasásának logikája alapján, ha azonban a fényképek befogadása – és ilyen jellegű közlése – felől tekintünk minderre, akkor sokkal inkább egyfajta (fénykép)album-poétika s annak logikája érvényesül. Az előbbi esetén a fényképek beépülnek a két életsors elbeszélésének linearitásába, mintegy a cselekmény részeként, háttereként, kontextusaként válnak értelmezhetővé. Az utóbbi esetén a fényképalbum nézésének logikája érvényesül, pillanatképeket láthatunk, melyek élethelyzeteket, az emberek arcán tükröződő érzelmeket közvetítenek, körülményeket tárnak elénk (lásd. 3. ábra), s a háborús helyzetben történő menekülés jelenti az egyetlen olyan szempontrendszert, mely ezeket a pillanatképeket összekapcsolja.

3. ábra: Teljes oldalon közölt archív felvétel a vagonokban menekülő lakosságról (Részlet a *Kannas* c. képregényből)

Nagy Anna *Dupla expó* című kötetében a kortárs irodalom és a fotográfia viszonyát vizsgálva állapítja meg Márton László *Árnyas fűtca* című regénye kapcsán, hogy a szövegben „lappangó fényképalbum ilyen értelemben nem a benne helyet kapó arcok és a hozzájuk tartozó történések panoptikuma lesz, hanem egymásra néző, egymásra vetülő tekintetek folyamatos elmozdulásban lévő játéka”.¹⁸ A graphic novelben nem is annyira lappangó, hanem sok esetben elég expliciten jelen lévő fényképalbum-logika egyúttal azt is jelenti, hogy a „valóság és a képzelet, a történelmi tapasztalat és az emlékezet, a személyes és a közösségi emlékezet közötti határok átjárása”¹⁹ történik meg a médiumok váltásának köszönhetően, továbbá ez a váltás, mely egyértelműen mutat rá a narrátor konstrukciós eljárására, „újra és újra megakadályozza, hogy az elbeszélte világ bármelyik eleme is túl hosszú ideig egyedül érvényesnek látszódjék.”²⁰ Ennyiben e két ol-

vasási mód és a két poétikai gyakorlat keverése a kötet egészét tekintve azt is állítja, hogy egyrészt egy történelmi esemény dokumentálása nem lehetséges az egyéni és személyes életsorsok felmutatása nélkül, másrészt pedig egyértelműen felmutatja ennek közvetített és – ha máshol nem, hát az elrendezésben, konstrukcióban megjelenő – fikciós jellegét is.

Elsősorban a képanyag révén történő dokumentálást, hitelesítést részben kiegészíti a már említett hangzó anyagnak jelenléte is. Azért csak részben, mert a hangfájl olyan részleteket is tartalmaz, melyen egy-egy népdal zenével kísért énekét vagy főként a képregény első oldalain bemutatott háborús helyzet illusz-

rálásaként fegyverropogást, máskor a csorda terelése közbeni tehénbögést hallhatunk. A népdalok közölt szövege és hangzóanyaga a karéliai folklór megjelenítését is szolgálja, így ezek a részletek a karéliai kulturális közeg árnyalásában is hangsúlyosan szerepet vállalnak. Az emellett szerepeltetett korabeli archív rádiós elhangzó felvételeknek a le is írt, a rajzolt képeken a rádióból megszólaló részletei viszont sokkal inkább az archív képanyag dokumentáló és hitelesítő gyakorlatában vesznek részt, hiszen ezeken a részleteken a rádiós riportkészítő és/vagy bemondó a lakosság evakuálásának körülményeit, éppen aktuális eseményeit narrálja. Így a hang médiuma – a meghallgatható hangfájlnak köszönhetően – egyszerre vesz részt a graphic novel hangulatának létrehozásában és egyúttal a történelmi események, a kontextus árnyalt bemutatásában, dokumentálásában és hitelesítésében.

A dokumentarista képregény multimediális jellege

■ Maria és Auvo történetét így a kép- és hangzóanyag kontextualizálja és árnyalja, s a fotográfia és a hang bevonásával a képregény dokumentarista alkotássá válik. Az alapvetően a képregény médiuma jelentette elbeszélői keretet a további médiumok bevonása részben szétfeszíti, s itt elsősorban a képanyag közlésmódjára lehet gondolni. A képek beékelése, beillesztése nem csupán a dokumentarizmus gyakorlata felől értelmezhető, hiszen a kötet harmadik harmadában előfordul, hogy több oldalon keresztül is egymás után olyan fényképeket láthatunk, melyek különböző élethelyzeteket, gyerekeket tartó asszonyokat, vagy éppen egy vagonba teheneket felkényszerítő férfiakat láthatunk. Ezen részeknél egyszerre olvasható a kötet képregényként, ha követjük az állóképek narratív sorozatának logikáját, és olvasható fényképalbumként is, melynek lapozgatása során komplexebb képet kaphatunk a földszorosról menekülők életéről. Ennyiben a dokumentarista gyakorlat, amint a korábban említett Nora Krug képregényének elbeszélői és különféle médiumokat keverő praxisa, végeredményben szétfeszíti a kötet kapcsán használt képregény mediális és műfaji definícióját, s a multimediális jelleg folyamatos határátlépésre kényszerítő jelenléte újbóli meghatározásokra készítheti a kötet befogadját.

Ez a meghatározhatatlanság és műfaji elbizonytalanítás egészül ki a kötet végén egy további, az olvasót mindenképpen megdöbbenítő jelenettel. A vagonokba felszálló menekülők után üresen maradó pályaudvar képe és a menekülést, a Finnországba való áttelepülés folyamatát narráló rádióbemondó hangja után a következő képen immár 2017-ben a helsinki pályaudvart látjuk, majd a várost és lakóépületeket. Az egyik lakásban egy idős asszonyt pillanthatunk meg, aki keresztülmegy a szobán, és egy polc melletti, falra akasztott képet néz. A képen egy tehéncsorda megy éppen hazafelé, s az asszony a képet megfogva és elmozdítva, a kép mögötti falhoz beszélve, a teheneket kezdi hívni fejéshez. Az idős asszonyban Mariát ismerhetjük fel, aki immár Helsinkiben él, s feltételezhetjük, emlékeztet zavarban szenved. Ugyanakkor a mozdulat, ahogy a teheneket ábrázoló kép mögé néz, az egész kötetre érvényes gesztussá válik. A fényképek és a hanganyagok segítették a történet dokumentarista elbeszélését, és a képek, a dokuanyag mögé való tekintés során – a rajzolt képregény, tehát a fikciós szál elbeszélése révén – kerülhettünk olvasóként igazán közel a karjalai földszorosról elmenekült finn lakosság történetéhez.

■ JEGYZETEK

1. Thomas Koebner: *Zur Typologie des dokumentarischen Fernsehspiels*. In: Heinz Ludwig Arnold – Stephan Reinhardt (hrsg.): *Dokumentarliteratur*. Edition Text + Kritik, München, 1973. 80.
2. Maksa Gyula: *Képregények kultúraközi áramlatokban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 2017. 17. Ugyan Maksa ebben a kötetben elsősorban műfajként utal a graphic novelre, azonban későbbi kötetében már pontosít: „A graphic novel különböző kulturális és mediális kontextusokban formátumként, műfaj(csoport)ként vagy médiumként jelenik meg. Kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy míg az észak-amerikai comics hagyománya inkább formátumnak és marketinges eszköznek tartja a graphic novelt (mint ahogyan például a comic bokkot is), addig Európában többen is hajlamosabbak műfaj(csoport)ként, olykor médiumként kezelni a grafikus regényeket.” Maksa Gyula: *Képregénytudomány*. Szépirodalmi Figyelő Alapítvány, Budapest, 2024. 135. Mindezt azért tartom fontosnak jelezni, mivel jómagam alapvetően képregény médiumának egy kiemelt formátumaként tekintek a *graphic novel*re.
3. Nora Krug: *Heimat. Ein deutsches Familienalbum*. Penguin Verlag, München, 2018.
4. Hanneriina Moisseinen: *Kannas*. Kreegah Bundolo, 2016. Elemzésemben a német fordítást használtam: Hanneriina Moisseinen: *Kannas* (Stefan Moster ford.). Avant-Verlag, Berlin 2023.
5. Hanneriina Moisseinen – Markku Nieminen: *Sen synty ja muita Vienan hävyttömiä ja huvattomia starinoita*. Arktinen banaani, Helsinki, 2005.
6. Hanneriina Moisseinen: *Setit ja partituurit – Häpeällisiä tarinoita*. Huuda Huuda, Helsinki, 2010.
7. Hanneriina Moisseinen: *Isä/Father*. Huuda Huuda, Helsinki, 2013.
8. Barta Géza: *Köztes-Európa és a posztsovjét tér kontaktzónájában: karéliei terek és térképzetek*. In: Kőszegi Margit et al. (szerk.): *Etnikai földrajzi kutatások a posztsovjét térségben*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természettudományi Kar, Budapest, 2018. 135.
9. Uo.
10. Uo. 140.
11. Itt érdemes röviden megemlíteni, hogy a finn képregényes szcénában a *Kalevala* képregényes feldolgozásai mellett Ville Ranta (1978) képregényrajzoló munkájaként 2008-ban jelent meg egy életrajzi graphic novel, mely Elias Lönnrot életét és munkásságát mutatja be, s Ranta *Kajaani* című képregénye nem a mitizálásra, a legendaképzésre helyezi a hangsúlyt, sokkal inkább az esendő embert állítja a középpontba. Vö. Ville Ranta: *Kajaani*. Asema, Oulu, 2008.
12. Barta: i. m. 140.
13. Väinö Kaukkonen: *A Kalevala és alapjai*. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1954/1–4. 32–33.
14. Vö. „A karjalai nép és nyelv megnevezése kapcsolatban áll a mai finn és karj. *karja* ‘marha, nyáj, csorda’ szóval (vö. *karjalainen*, *karjakko* ‘pásztor’). Ez vagy egy germán (**charja*) vagy egy balti (vö. ópor. **karja*) eredetű szóra megy vissza, ennek valószínűleg ‘embercsoport, katonacsoport’ jelentése vonódhatott át népnévvé”. Maticsák Sándor, *Karjalai*, chrome-extension://efaidnbmnnbpcajpcglclefindmkaj/https://finnugor.arts.unideb.hu/tavoktatas2020/maticsak_sandor/balti_finn_nyelveszet/01_karjalaiak.pdf (2026. 01. 15.)
15. Vö. „Finnország az ún. téli háborúban (1939–1940) nagy áldozatok árán megőrizte függetlenségét, de területi engedményekre kényszerült (Karjalai-földszoros, a Ladogató nyugati partvidéke stb.). Az átengedett területekről a lakosság teljes egészében Finnországba menekült. Ennek a több mint 400 ezer embernek a befogadása és letelepítése óriási feladatot jelentett a befogadók számára. Az ún. folytatólagos háborúban 1941–1944 között Finnország ugyan visszaszerezte az elveszített területeket, sőt Kelet-Karjala jó részét is elfoglalta, de a háború végén erről le kellett mondania.” Bereczki András: *Ütközőzónában. Párhuzamok és különbségek a balti finn népek történelmében*. Kisebbségkutatás 2001/1. 99.
16. Itt érdemes felhívni arra a figyelmet, hogy a tábori kórházban zajló jeleneteket az archív fényképek sokasága dokumentálja, és a ceruzarajzzal készített képregényes részek sokszor szinte másolják ezeket a fényképeket. Itt érzékelhető a leginkább, hogy az archivált anyag miként hat a rajzolt részekre.
17. A hangfájl az alábbi linken érhető el: <https://soundcloud.com/kannas-soundtrack>.
18. Nagy Anna: *Dupla expó. Fotográfia a kortárs magyar irodalomban*. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kvár, 2021. 259.
19. Uo. 257.
20. Uo.

PIRKKO SAISIO

SZULIKÓ

(részlet)

- *Nomen est omen.*
- *Ez mit jelent?*
- *Vagy akár fordítva is lehetne. Omen est nomen.*
- *De mit jelent?!*

Vlagyimir Iljics csak mosolyog, és szorosabbra tekeri a lábán a Nagyezsda Krupszkájától kölcsönzött gypjúsálat.

Az ablak mögött feketeség, éjfél körül jár az idő.

Szentpétervár villanyszolgáltatása sokat ingadozott az elmúlt napokban, ezért nemcsak a Szmolnij Intézet végeláthatatlan folyosóin villódznak a villanykörtek, hanem a díszteremben és a szobákban is, melyeket irodákká alakítottak. A díszterem sivár és szürke, a hidegben látszik a lehelet.

A kályha füstöl, továbbra is Lev Bronstejnt várják, aki egy iratért ugrott el.

Valamilyen oknál fogva Lev Bronstejn szeret nagyon elfoglaltnak mutatkozni a folyosókon.

– Nevében a sorsa. Latinul van – szólal meg újra Vlagyimir Iljics. – A sors az lehet akár egy új név is, nem gondolja, Jozsif Visszarionovics? Az új név megváltoztatja viselőjét, amikor felveszi.

Jozsif Visszarionovics elvörösödik, fagyos kezét a zsebébe dugja.

– Azt akarja mondani, hogy más ember lettem most, hogy oroszosítottam a nevem?

– Nem feltétlenül erre gondoltam, inkább az új családnevére, az acélosra. Sztálin vagyis acélember. Nem érzi magát másként most, hogy ilyen acélos lett?

– Nem – válaszolja röviden Jozsif Visszarionovics.

Zsebre vágja a kezét, és valami különös, kerek, lapos fémtárgyra tapint.

Egy díszes kis dobozt húz elő. A doboz tetejére festett ágból három virág nő, talán cseresznye, de az is lehet, hogy almafa rügye.

– Az meg mi? – kérdezi a kanapé sarkában a bundájába burkolódzva Jakov Szverdlov, közben a leheletével igyekszik melengetni a kezét. – Burnótszelencének néz ki. Nem is tudtam, hogy szereti a burnótot.

A regény megjelenés alatt a Polar Könyvek budapesti kiadónál.

- Inkább púderesdoboznak mondanám, Szverdlov elvtárs – válaszolja Joszif.
- Maga használ púdert?
- Nem, nem tartom szükségesnek eltakarni a hegeimet. A tegnap találtam a folyosón, és úgy tűnik, zsebre is vágtam.
- Ezzel kívánja netán felfedni a fiatal nemesek intézetének titkát?

Joszif nem kedveli Szverdlovot, egy kereskedő fiát, aki folyton zsebkendőbe fújja az orrát, és erőtlenül hadonászik a kezével, hogy a cigarettafüstöt elhessegesse.

Joszif amúgy Lev Bronstejnt sem kedveli, mert túlságosan piperkőcnek tartja azzal a kis szemüveggel az orrán, mintha folyton tanult mivoltát akarná hangsúlyozni.

Lev Bronstejn saját bevallása szerint öt nyelven beszél, és minden egyes tükr előtt megáll, ami az útjába kerül.

– A doboz tulajdonosa már biztos Párizsban van – teszi hozzá Joszif. – A fehérhárdisták addig kísérték, és most szabadon púderezheti az orrát.

Azért az mégiscsak elég különös, hogy Vlagyimir Iljics két zsidót is a szentpétervári tanács végrehajtó testületének négyei közé emelt, és ezzel a csipkelődő, vézna Szverdlovval osztotta meg a hatalmát.

Szverdlovnak még a bőre is sötét, mint valami afrikainak, pedig aligha van ideje meg kedve kint, a napon lézengeni.

- Tudta, hogy az acélnek nem kell hajlíthatatlannak lennie?

Ezt kérdezi Vlagyimir Iljics, amikor nyílik a díszterem ajtaja.

A résen hangzavar és sietős léptek zaja szűrődik be. Részeg röhögés és gyerekírás, a folyosó végéről furulyaszó. A *Szabad Oroszország* című darabot fújja.

A résen keresztül egy bajuszos, megtermett férfira látni, az előtérbe kihelyezett asztalnál ül, kezében a kucsmája.

A terem előtti padon még két férfi foglal helyet, mindkettő a térdén tartja a fejfedőjét, és úgy simogatja, mint valami macskát.

A három férfi egyszerre fordul az ajtó felé, egyenesen a díszterembe látnak, melynek résnyire nyitott ajtaján keresztül Lev Bronstejn lép be, és a kint ülő férfikkal mit sem törődve, becsukja az ajtót.

- Bocsánat a késésért.

Bronstejn egy széket tesz Vlagyimir Iljics széke mellé, és kitergeti a hozott papírokat.

- Ha az acél nem hajlik, akkor törik. Tudta ezt?

Lev Bronstejn lehajol Vlagyimir Iljicshez mély kíváncsiságot tettető kifejezéssel az arcán.

- Miről van szó?

Kopognak, egy vörösgárdista lép be bizonytalan léptekkel. Kezében tálca, az ajtót nyitva hagyja, nyomában érkezik egy másik a szamovárral.

A folyosón várakozó három férfi mozdulatlanul ül, mereven bámul be a díszterembe.

– A nevekről beszélgettünk – feleli Vlagyimir Iljics. – Az emberek neveiről, és a hozzájuk kapcsolódó tulajdonságokról és meglepetésekről. Sztálin. Acél. Hajlíthatatlan acél. Vagy hajlíthatatlanul acélos.

Az asztalra teáscsészéket, aranyozott szélű pálinkáspoharakat, cukrot, kenyeret és savanyú uborkát tesznek. És egy kancsó aranyszínű konyakot, természetesen örményt.

A gárdista keze megremeg, leheletén az elmúlt éjszakák vodkaadagja érződik.

A másik meggyújtja a szamovár alatt a tüzet, valamit rendkívül szórakoztatónak talál, mert fel-felnevet magában.

A szamovár is füstölni kezd, Szverdlov a zsebkendőjébe köhög.

– A delegáció továbbra is kint vár – figyelmeztet Lev Bronstejn.

– Bronstejn elvtárs, a maga neve honnan is származik? – kérdez rá Vlagyimir Iljics.

– A Trockijra gondol?

Lev Bronstejn elmosolyodik, és Joszifot ez a mosoly a ragacsos marmeládra emlékezteti.

– Egy odesszai börtönőrtől loptam, míg a büntetésemet töltöttem – válaszolja Bronstejn. – Amikor kiengedtek, kárpótlásul elhoztam magammal a nevet. Amúgy a finn delegáció még mindig kint ül, küldjem el őket megint, vagy mi legyen?

A vörösgárdisták elhagyják a termet, a résnyire nyitott ajtóban három várakozó szempár villan fel.

Vlagyimir Iljics sóhajt egyet, majd az asztalon levő papírokat kezdi lapozgatni.

– Korábban legalább szocialistákat küldtek, most meg csak polgárokat. Mit tegyünk?

– Azt az okiratot mindannyian olvastuk, Vlagyimir Iljics – szólal meg Szverdlov a zsebkendője mögül. – Többször is.

Joszif egy széket hoz Vlagyimir Iljics másik oldalára. Közben azon csodálkozik, hogy miért nem kelt Szverdlov átlátszó hízeltége ellenérzést Vlagyimir Iljicsben. De a népbiztos arcáról semmit nem lehet leolvasni.

– Úgy tűnik, hogy a finn polgárok mellett a szocialisták is függetlenséget akarnak – mondja Vlagyimir Iljics. – Ha csak a polgárok akarnának, akkor egyszerű lenne a dolgunk: nem adnánk meg. De ha most nem adjuk meg, fennáll a veszély, hogy a szocialisták hátat fordítanak nekünk, és Finnországot a világ vége-

zetéig kapitalista marad. Ha viszont megadjuk, akkor megmarad a remény, hogy a finn szocialisták előbb vagy utóbb, de követni fogják forradalmi példánkat.

– De azért az orosz csapatokat nem vonjuk ki, ugye? – teszi fel a kérdést Szverdlov még mindig a zsebkendője mögül.

– Pedig azt kéri – válaszolja Vlagyimir Iljics.

– Hát ebbe nem egyezhetünk bele – bukik ki Szverdlovból.

– Lehet, hogy mégis az lesz a legokosabb, hogy beleegyezzünk – folytatja Vlagyimir Iljics. – Aláírjuk a nyilatkozatot, aztán majd meglátjuk, hogy mit csinálunk az ott állomásozó csapatokkal. Lássuk, hova fejlődik ez az ügy, nem sietünk sehova. Egyelőre elég az aláírt ígéret.

Szverdlov elhallgat, csak a pattogó tűz és a szamovár hangja hallatszik.

Joszf legnagobb meglepetésére Bronstejn sem szólal meg.

– Szóval akkor aláírjuk, és aztán meglátjuk, hogy a finn elvtársak mire jutnak. Ugye? – kérdez rá Vlagyimir Iljics.

Csend.

A furulyaszó mellett kintről egy balalajka hangja is felcsendül, a gyerekek már vagy két órája sír, padló recseg. Valószínűleg táncolnak a folyosón, vagy verekszenek.

– Ha a vörösök itt, a Szmolnijban így viselkednek, a szemünk láttára még hozzá, akkor el tudom képzelni, hogy viselkedhetnek más városokban vagy vidéken.

Ennyit mond Szverdlov a kanapén ülve.

És Joszf arra gondol, hogy Szverdlov még biztos soha nem volt részeg, és soha nem adta át magát egy nőnek, és nem vetette bele magát egyetlen féktelen mulatságba sem.

Szverdlov soha nem érintette meg önnön lelkét, nem mert eggyé válni a világ szívével, mely valahol a láthatatlanban, az ismeretlenben dobog, és melynek ritmusát csak ritka alkalmakkor tudja felvenni az ember. Akkor, ha teljesen átadja magát az érzéseinek.

– Jó fiúk ezek – mondja Vlagyimir Iljics, és előveszi a kész okiratot, mely kissé gyűrött és pecsétetes. – Aranyos fiúk, csak egy alapos fenyítés hiányzik nekik.

Vlagyimir Iljics aláírja a papírt, majd Joszifnak nyújtja.

– Nem kell minden népbiztosnak aláírnia a dokumentumot? – kérdez rá Szverdlov a bundájába burkolódzva.

– A többiek már tegnap aláírták – válaszolja Vlagyimir Iljics. – A döntést meghagyták nekünk.

Szverdlov felkel a kanapéről, aláírja a papírt, majd újra betemeti magát a bundájába, hogy kissé felmelegedjen.

Bronstejn is kelletlenül aláírkantja a nevét.

– Én sem szívesen teszem – mondja Vlagyimir Iljics mintegy vigasztalásul Bronstejnnak, majd feláll, és az ajtó felé indul.

Szverdlov teát tölt magának, lassan kortyolgatja, Bronstejn a körmét reszeli. Jozsif feláll, az ablakhoz megy. Az üveg párás, a jégvirágok olvadoznak.

Szmolnij székesegyházának keresztjei a halvány holdfényben aranylanak, a felhők nyugtalanul vonulnak el a hold előtt, és Jozsif fejében halkan megszólal az ezerszer, tízezerszer, százezerszer kórusban énekelt sor: *goszpodij pomiluj, goszpodij pomiluj, goszpodij pomiluj*, könyörülj rajtunk, Uram; de soha nem grúz, mindig csak oroszul.

A reggeli szentmise, a vecsernye, a húsvéti mise, a vigília, a keresztút, a harangok zúgása és kongása – finoman vagy erőteljesen, az égő viaszgyertyák sercegése, az újra olvadt viasz nyoma, az ikonok örökkévalóságba néző tekintetei, a tömjén bódító illata és a végtelen *goszpodij pomiluj... goszpodij pomiluj... goszpodij pomiluj* összesűrűsödnek mintegy alagutat képezve, mely beszippantja Jozsifot. Hirtelen mindent élesen lát, érez, saját gyerekkori hangját hallja ... *goszpodij pomiluj... goszpodij pomiluj... goszpodij pomiluj...* saját gyönyörűsége, mély, erőteljes és mindent leuraló hangját.

És elérzékenyül. Torkából furcsa hörgés szakad fel, melyet egy köhintéssel igyekszik leplezni, de a hátában érzi Szverdlov és Bronstejn tekintetét.

– Mondott valamit, Sztálin elvtárs? – kérdezi Szverdlov.

– Semmit, csak elgondolkodtam – válaszolja Jozsif, és igyekszik összeszedni magát.

– Min? – kérdez rá Bronstejn kíváncsian.

– A templomokon. Hogy mit csinálunk velük? – válaszolja Jozsif. – Leromboljuk, az világos. Vidéken legalábbis, de még az is lehet, hogy ezt is, a Szmolnij-székesegyházat. Bár elég szép, mármint a maga módján.

Jozsif látja, ahogy Szverdlov és Bronstejn tekintete összetalálkozik.

– De a Szmolnij székesegyházat Francesco Bartolomeo Rastrelli tervezte, nem vagyunk mi barbárok! – horkan fel Szverdlov.

– Legközelebb az Ermitázst akarja majd lerombolni? – teszi hozzá Bronstejn, és megint összevillanak a gúnyos tekintetek. – Csak mert azt is Rastrelli tervezte.

Jozsif elvörösödik.

A zsidók összefogtak ellene, folyton ki akarják oktatni különféle témákban, most éppen művelődéstörténetben. De mindig fennhéjázóan.

– Nem is úgy értettem a rombolást – veti közbe Jozsif. – Hanem hogy leszedjük a keresztet meg az összes vallási szimbólumot. Az épület maradhat, persze, majd felhasználjuk valamire.

Nyílik az ajtó, Vlagyimir Iljics lép be grimaszolva.

– Elvtársaknak szólítottam ezeket a polgárküldötteket, csakazértis! És az a disznó még hálás is volt, hálásan gyűrögette a kucsmáját, nem győzte megköszönni az aláírt dokumentumot!

– Disznó?

– A delegáció vezetőjének svéd a családneve, Svinhufvud – magyarázza Vlagyimir Iljics –, mely annyit tesz: *disznófej*. Őszintén megvallva azok az apró szemek tényleg disznóra emlékeztettek, az orráról nem is beszélve: mint aki éppen fagyos krumpliföldet túrt.

Vlagyimir Iljics megragadja a kristálykancsót és megtölt négy aranszélű poharat.

– Na, akkor most szomorúságunkban vagy örömünkben koccintunk?

– Inkább a nemsokára bekövetkező finn forradalomra igyunk! – javasolja Bronstejn.

Koccintanak, még Szverdlov is felkel a kanapéről, megnedvesíti az ajkát és a bajsztát az örmény konyakkal, de már ettől az egy kortytól is hosszantartó köhögésbe kezd.

– Tegyük el magunkat holnapra – zárja le az estét Vlagyimir Iljics. – Sztálin elvtárs, elkísérne a szobámig? Lenne néhány dolog, amiről beszélni szeretnék.

Bronstejn és Szverdlov ismét összenéz.

Joszif pedig próbálja elrejtteni az ajkára toluló gúnyos mosolyt.

Varga P. Ildikó fordítása

MOLNÁR-BODROGI ENIKŐ

NYELVMENTŐ IRODALMAK

Kisebbségkutatás mint öncél?

■ Bármilyen furcsának is tűnne a cím, olyan témáról van szó, amely napjainkban is aktuális, amikor nyelvek tűnnek el félelmetes gyorsasággal. A világ nyelveinek 95 százalékát az emberek mindössze 5 százaléka beszéli, emiatt az irodalmi mező nyelvi diverzitását súlyosan veszélyezteti e nyelvek fokozatos kihalása.¹ Érdekes-e kísérletet tennünk arra, hogy mentjük a még menthető, az értéket, lassítsuk a nyelvi diverzitás rohamos szegényedését, miközben bennünk és körülöttünk fel-felüti a fejét a hiábavalóság ördöge?

Egyik kedves nyelvész kollégám azt mondta nekem évekkel ezelőtt, hogy valójában csak a nyelvésznek érdeke kísérletet tenni egy veszélyeztetett nyelv megmentésére. Csak számára fontos a nyelv, mégpedig amiatt, hogy legyen kutatási témája. Megdöbbenett akkor ez a kijelentése. Azóta hosszú idő eltelt, és sok mindent megértettem az Északi Peremvidéken, Svédországban és Norvégiában beszélt két veszélyeztetett balti finn kisebbségi nyelv, a meänkieli és a kvén kutatása során abból, amit a kollégától hallottam. Most már én is tudom, hogy egy nyelvet kívülről nem lehet megmenteni, legfennebb mesterségesen lélegeztetni valamennyi ideig. Ha egy beszélőközösség a nyelvvesztés útján előrehaladott, és nem látja hasznosnak saját nyelvét használni, egy olyan kutató (nyelvész, irodalmár, néprajzos), aki egy másik beszélőközösség tagja, nem sokat tehet a helyzet

Amint korábban is utaltam rá, amikor egy nyelv veszélyeztetett, az illető nyelvű irodalmat is annak tekinthetjük. Nem véletlen, hogy mind a kvén, mind a meänkieli nyelvi és kulturális revitalizáció egyik fontos területe a szépirodalom még akkor is, ha kevesen tudják olvasni.

megváltoztatásáért. Ugyanerről beszél egy neves csángókutató: „Azt hiszem, nem találkoztam olyan öregekkel, akik bánkódtak volna amiatt, hogy gyermekeik, unokáik nem tudnak magyarul. Ez így természetes, ez így észszerű: ha az anyanyelv elvesztése számukra valamiféle fájdalmas, megelőzendő trauma volna, megtanították volna őket rá. De nem az. Szavak? Nevek? Énekek? Imák? – Nincs mit sajnálni rajtuk, új szavak, új nevek, új énekek jönnek helyettük, lehet használni azokat is. [...] A népi pragmatikus szemléletben csak a funkció számít: aminek nincs gyakorlati haszna, azt sajnálkozás nélkül veszni hagyják.”²

Vagy mégis meg lehet és meg kell próbálni a lehetetlennek tűnőt? Szinte két évtizeddel ezelőtt elhatároztam, hogy erdélyi magyar nyelv-, irodalom- és kultúrakutatóként közelebből megismerkedem két kis rokonnyelvünket még beszélő közösségekkel, és amivel tudok, hozzájárulok e nyelvek felélesztéséhez. Szélmalomharc? Lehet, de értelmét látom. Nagy élmény volt számomra olyan kultúrákkal, s ezen belül irodalmakkal találkoznom, amelyek kiemelt célja, hogy szolgálnak és megmentsenek eltűnőben levő nyelveket, azáltal is, hogy megteremtik azok írott változatát és nyelvtanát. Ebben a kontextusban az írónak hatalmas a közösségi felelőssége: az írásnak nem csupán esztétikai értéke, hanem anyanyelvet, kultúrát, népet újraélesztő funkciója van. Finn mitológiai hasonlattal élve az író itt sámán, mint a Kalevala Väinämöinenje, megjárja a poklot, és visszatér onnan, igaz, más céllal, mégpedig azzal, hogy anyanyelve mélyre eltemetett szavait visszahozza a mindennapi teremtő használatba. Erre csak a nagyszülők generációjának néhány tagja képes már, mert gyermekeik és unokáik a többségi nyelveken, svédül és norvégul szocializálódtak.

Kisebbségkutatásom kezdetén azt hittem, hogy a kutató lehet semleges. Aztán egyre jobban kételkedni kezdtem abban, hogy humán kutatások területén objektíven leírható tényekről beszélhetünk, ami azzal is együtt járna, hogy a kutató saját gondolatait, érzelmeit és előzetes tapasztalatait félretéve képes a létezőt leírni. Számomra a kisebbségkutatás mindig is több volt, mint tudományos téma, hiszen amikor a meänkieli és a kvén beszélőközösség helyzetével és irodalmával foglalkozom, akkor egyúttal óhatatlanul, újra és újra erdélyi magyar voltomat is értelmezem. Ami nekem természetes, etnikai hovatartozásom, anyanyelvem, és ahhoz elválaszthatatlanul kötődő kultúráim, más kisebbségek számára nem feltétlenül egyértelmű.

Egynyelvű központ, többnyelvű periferia

■ Ha szétnézünk Európában, nyilvánvaló, hogy a politikai hatalom gyakorlásában a központnak mindenütt monopolhelyezete van, s ez a hatalom áttevődik a kultúra területén betöltött pozíciójára is. A központ, konkrétan a főváros, amely jogot formál arra, hogy meghatározza és irányítsa az ország kultúráját, általában egynyelvű, s ez a többségi nyelv. Svédországban a svéd, Norvégiában a norvég. Azok a területek viszont, amelyeket a perifériának tekintenek (mint amilyen Észak-Svédország s ezen belül a Tornio-völgy, illetve Észak-Norvégia), mindig is többnyelvűek voltak. A premodern korban a népnyelvek természetes módon öröklődtek nemzedékről nemzedékre, és fontos szerepük volt a családban, a szomszédokkal és a faluközséggel való kapcsolattartásban, valamint a különféle mesterségek elsajátításában és gyakorlásában. A 19. század második felétől, a nemzetállamok kialakulásával, a társadalmak modernizációjával és a beolvastási politika bevezetésével kezdődően a periférián, Észak-Svédország-

ban és Norvégiában lakó emberek kénytelenek voltak anyanyelvük mellett (aztán egyre inkább anyanyelvük helyett) az ország többségi nyelvét, a svédet és a norvégot elsajátítani, de ugyanakkor még hosszú ideig magától értetődő volt számukra valamennyire ismerni más kisebbségi nyelveket is, amelyeket a velük egy területen lakók beszéltek. Ma már egészen más a helyzet.

Többkultúráság és/vagy többnyelvűség

■ Mind a meänkieli, mind a kvén a finnugor nyelvcsalád balti finn ágához tartozó veszélyeztetett kisebbségi nyelvek. Az előbbi Észak-Svédországban beszéltek, főleg a Finnország és Svédország közötti határfolyó, a Tornio (svédül Torne) nyugati partján, észak felé legyezőszerűen kiszélesedő területen. A kvének hagyományos lakóterülete pedig Észak-Norvégia Finnmark és Troms megyéi.

Észak-Svédország többnyelvű régió: évszázadok óta finnt, lappot (számít) és svédet beszéltek itt. 1809 előtt a Tornio folyó völgye nyelvileg és kulturálisan egységes finn terület volt, 1809-ben a mai Finnország területe svéd fennhatóság alól orosz fennhatóság alá került. A folyótól nyugatra, Svédországban élő finnek kisebbségi helyzetbe kerültek, és nyelvüket egyre több svéd hatás érte.³ Közel egy évszázados beolvasztási politika után, az 1980-as években kezdődött el a nyelvi és etnikai emancipáció mozgalma náluk. 2000-ben érték el, hogy önálló nyelvvé nyilvánították a Tornio-völgyiek beszélte finn nyelvváltozatot, amelyet használói nemes egyszerűséggel *meänkieli*-nek ('a mi nyelvünk'-nek) neveztek el. Lélekszámuk alsó határértékeként 25 ezret szoktak említeni a kutatók, felsőként pedig 75 ezret.⁴ A meänkielit beszélők száma ennél jóval kevesebb, erre vonatkozó adataink viszont nincsenek.

A kvének Észak-Norvégiában élnek, nyelvi és etnikai csoportot, valamint történelmi kisebbséget alkotnak, amelynek kultúrája a finn kultúrán és nyelvre a finn nyelven alapszik.⁵ A meänkieli és a kvén egymásnak nagyon közeli rokonnyelvei, beszélői kölcsönösen értik egymást. A kvének ősei a 17–18. században telepedtek le Észak-Norvégia partvidékén, amely hagyományosan háromnyelvű, norvég, számi és kvén. A kvének lélekszámát 10000–60000-re becsülik és a kvén beszélők számát 1500–2000-re.⁶ A kvén nyelvi és etnikai emancipáció nagyjából ugyanakkor kezdődött, mint a meänkieli beszélők körében, s a nyelvet 2005-ben ismerték el önálló nyelvként.

Az önálló nyelvi státus azonban nem járult hozzá lényegesen e két kis nyelv felélesztéséhez. A nyelvi tervezéshez szükséges pénzforrásokhoz ugyan könnyebb hozzáférni, de a támogatást nem feltétlenül azok kapják, akik a nyelveket magukat fejlesztik, vagy akik az illető nyelven fejtik ki tevékenységüket, hanem akik országaik multikulturalitásának felmutatásához járulnak hozzá. Az alábbi idézet pontos képet nyújt arról, hogy Svédországban a kulturális sokszínűség elfogadott, a nyelvi gazdagság viszont kevésbé: „A multikulturális Svédország fogalma leginkább olyan kulturális megnyilvánulások pluralitására vonatkozik, mint az öltözködés, a zene, az étkezés és egyéb műtermékek. A 'multikulturalitás' nem foglalja magában a nyelvi sokszínűséget, amely gyakran mélyebb kulturális struktúrákat (és sokkal koherensebb közösségeket) juttat kifejezésre, mint másfajta műtermékek. [...] Míg a 'multikulturális társadalom' fogalma sokat veszített pontosságából és kifejező erejéből, a 'multikulturális társadalomról' szóló diskurzus aligha kezdődött el egyáltalán Svédországban.”⁷ Hasonló a helyzet

Norvégiában is, ahol a multikulturalitásról szóló diskurzus szintén napirenden van, viszont a többnyelvűségről jóval kevesebbet beszélnek.

Mi a kisebbségi irodalom nyelve?

■ Amint korábban is utaltam rá, amikor egy nyelv veszélyeztetett, az illető nyelvű irodalmat is annak tekinthetjük.⁸ Nem véletlen, hogy mind a kvén, mind a meänkieli nyelvi és kulturális revitalizáció egyik fontos területe a szépirodalom még akkor is, ha kevesen tudják olvasni. Hasznos lenne végre konkrét kutatásokat végezni azzal kapcsolatban, hogy hányan és milyen szinten használják ezeket a nyelveket, illetve milyen nyelvi kompetenciákkal rendelkeznek. Amíg ez nem látszik tisztán, addig nyelvtudásként fogadják el azt is, ha valaki néhány köszönési formát és éneket ismer.

Mind a Tornio-völgyi, mind a kvén szépirodalomnak csak egy kis része meänkieli, illetve kvén nyelvű. Egy olyan társadalomban, amelyben az emberek a többségi nyelveken tanulnak írni-olvasni, és mindennapi életükben is ezeken a nyelven kommunikálnak a legtöbb helyzetben, nem tartják feltétlenül szükségesnek a kisebbségi nyelvek írott változatát, s értelemszerűen a szépirodalmat sem.

Viinikka-Kallinen, a fennoskandiai irodalomkutató kisebbségi irodalmon egy adott kisebbség nyelvén írott irodalmat, illetve az illető kisebbséghez tartozó személy által más nyelven írott, de saját nyelvi-etnikai csoportját érintő témáról írott irodalmat ért.⁹ Ezt a meghatározást széles körben alkalmazzák az Északi Peremvidék kisebbségi irodalmainak definiálásában, valószínűleg a nagyfokú nyelvvésztés miatt.

Az erdélyi magyar irodalomkutató számára azonban a kisebbségi irodalom lényeges ismérve, hogy az illető nyelven írják, s egyetértek azzal, hogy igazán hitelesen a kisebbségi nyelvű irodalom képviselheti azt a kultúrát, amelynek része. Emiatt kiemelt fontosságot tulajdonítok két olyan északi író, a meänkieli Bengt Pohjanen (sz. 1944) és a kvén Alf Nilsen-Børsskog (1928–2014) munkásságának, akik következetesen írnak anyanyelvükön is, és akik egyszerre nyelv- és irodalomteremtők a maguk közösségében. A következőkben gazdag tevékenységüknek egy szeletét emelem ki, azt, hogy miként materializálódik náluk a nyelv, és miként látják a kisebbségi nyelv és vallás kapcsolatát.

A meänkieli és a kvén nyelvű irodalom nagyjai

■ Bengt Pohjanen a Tornio-völgyi irodalom legsokoldalúbb és legtermékenyebb képviselője. Svéd, meänkieli és finn nyelven ír, sokféle műfajban: regényt, verset, dalt, esszét, drámát, tárcát, musicalszöveget, novellát, s ezek mellett még tizenkét nyelvről fordít (angol, orosz, német, francia, spanyol, héber, görög, norvég, dán, lív, vepsze és karjalai). E nyelvi gazdagságból egyet érez leginkább sajátjának, és ez az anyanyelve, a meänkieli. Jóllehet Pohjanen előtt is írtak ezen a nyelven, az ő nevéhez fűződik az első meänkieli regény (*Lyykeri 'A Luger'*, 1985)¹⁰ és az első meänkieli színdarab (*Kuutot 'Kuuttóék'*, 1987, megjelent 2017-ben¹¹).

Pohjanen, saját országában kivételes módon, úgy határozza meg a meänkieli irodalmat, hogy annak meänkieli nyelvűnek kell lennie. Tudatosan vállalta azt a felelősséget, hogy anyanyelvét rendszeresen használja, ápolja, és növelje presztízsértékét íróként és közéleti személyiségként egyaránt. Nem véletlen, hogy a két világháború közötti transzilvanista írók rokonának érzem. A meänkieli olva-

sóközönsége nagyon szűk körű, mégis Pohjanen úgy véli, hogy a kisebbségi nyelven írott irodalom, már csak szimbolikus értékénél fogva is, jó esetben hozzájárulhat akár a nyelv felélesztéséhez is. S ha mégsem, akkor legalább egy olyan autentikus szövegkorpuszt jelent, amely alapján dokumentálni lehet a nyelvet, ha már senki sem fogja beszélni, illetve intézményes keretek között tanítani, ha lesz rá igény.

Anyanyelvéhez való ragaszkodását gyakran érzelmi alapú, költői nyelvezettel fejezi ki, mind tárcáiban, mind szépirodalmi műveiben. Egyik különösen szép tárcájában például, amely *A szó kenyere* címet viseli, egy hagyományos finn lapos kenyérfajta, a *rieska* metaforáját használja, amellyel a meänkieli szerepét írja le az azt beszélő közösség életében: „A meänkieli a mi kenyérünk. A mi földjeinken sarjadt, a mi esőink öntözték, a mi nyári napsugarunk érlelte, a mi sarlóink és kaszáink aratták le [...] a mi kályhánkban süttötték meg, s bár az idegen keménynek érezheti a szájában, nekünk bizony ízlik, és táplál bennünket.”¹² Sokféle konnotációja van a *rieskának*. Része az északi finn és ezen belül a Tornio-völgyi étkezési kultúrának, amelyet elkülönít mások kultúrájától. Ugyanakkor ahogyan a *rieska* táplálék a fizikai test számára, az anyanyelv a lelket táplálja, és erősíti az ember identitását. A *rieska* metafora használatában egyúttal a vallásos nyelv hatása is megmutatkozik, mivel a Bibliában (Jn 6: 35) Jézus önmagát az élet kenyérének nevezi. Nem véletlen ez sem, mivel a meänkieli közösség (a kvénhez hasonlóan), a többségi nyelveket beszélőktől eltérően nem evangélikus, hanem laestadiánus. Ez a 19. században a lutheránus egyházon belül létrejött keresztény ébredési mozgalom, amely az egyszerű életet, a bűnbánatot és a közösséget hangsúlyozza, jelentősen hozzájárult, a meänkieli és a kvén megőrzéséhez, ugyanis a finn nyelv volt az istentiszteletek nyelve szinte a közelmúltig. Párhuzamba állíthatjuk ezt a jelenséget azzal, ahogy a csángók római katolikus hite s a hitgyakorlás magyar nyelve nagy mértékben segített anyanyelvük megőrzésében.

Az alábbi idézetben valósággal testet ölt a nyelv, költői szóképekben jelenik meg szerepe az író életében, s ugyanakkor az írói-nyelvteremtői hitvallás is megfogalmazódik „nyelvem bábája” metaforában: „Az én nyelvem élni kíván, mint minden nyelv, friss levegőt szívni, lélegzeni és szagolni, nevet adni a virágoknak meg a halaknak, mesélni és vitázni, dalolni és sírni, más nyelvek között nyelvenek lenni. Meg akarom szülni ezt a nyelvet, s azután másoknak is segíteni a világra hozatalban. A nyelvem bábája kíváncsi lenni.”¹³

Pohjanenhez hasonló szerepe van Alf Nilsen-Børsskognak, ő írta ugyanis az első kvén nyelvű szépirodalmi műveket, hat regényt és öt verseskötetet. Regényei közül négy egy tetralógiát alkot (*Elämän jatko* – 'Az élet folytatása'¹⁴), s e műnek kiemelkedő etnopolitikai szerepe volt a kvén kultúrában, ugyanis a norvég nyelvű írókkal ellentétben, akik a kvének nyelvi és etnikai másságát, sok esetben másodrendűségét hangsúlyozzák, Nilsen-Børsskog a kvén közösség erejére és készségeire összpontosít. Legfontosabb üzenete az, hogy a kvén kultúra ma is eleven, gazdag, és van jövője.¹⁵

Nilsen-Børsskog, akárcsak Pohjanen, hitt abban, hogy a nyelv az etnikai kisebbségi kultúra legfontosabb ismertetőjele. Első regényének megjelenése után kijelentette, hogy kvén nyelven akart írni, mert számára lehetetlen lett volna hiteles történetet alkotni saját közösségéről bármely más nyelven, mint otthonának, családjának és szülőfalujának nyelvén. Mivel ő volt az első, aki kvénül írt, meg kellett teremtenie beszélt nyelvének írott formáját, és számos döntést kellett hoznia a helyesírással, a szókészlettel, valamint a különböző szófajok rago-

zásával kapcsolatban. Ugyanezt tette Pohjanen is, aki irodalmi művei mellett szótárat is szerkesztett, és nyelvtant is írt.

Nilsen-Børsskog verseire nem figyelt fel különösebben az olvasóközönség, amelyet elsősorban terjedelmes regényei érdekelték. Versesköteteiben meghatóan szép költői képeket találunk szülőföldjével, népével, annak nyelvével és hitével kapcsolatban. *Kantáta egy kis népnek* című versében például az anyanyelv mellett a saját vallás, mint közösségteremtő elemek, az állandóság szimbólumaként jelennek meg. Olyan szavakkal nevezi meg mindkettőt, mint *örökség* és *ajándék*:

„A nép drága és szép nyelvét
az ég adta örökségül
édes északi földünknek”¹⁶
„Két ajándékunk maradt meg
a hit és a drága nyelv.”¹⁷

Verseiben, akárcsak Pohjanennél, a nyelv materializálódik, táplálékká válik mind konkrét, mind átvitt értelemben. Az alábbiakban különböző érzékeket kapcsol egybe, a hallást, a látást, az ízlélést, az emocionális reakciókat, amelyekkel egyszerre lehet élvezni a nyelvet:

„Szavak számban mézízűek,
kávésajtnál édesebbek,
cukorral zamatosítják
az ébredő szomjas száját,
dalra keltik az étkezőt,
nagy szavak kimondására,
becsületre és hálára,
örömet hozni a népnek.
A világ nagy témáit is,
az ég minden csillagait
szavakkal lehet leírni,
szép szavakkal továbbadni
hallgatók millióinak.”¹⁸

A kávésajt ugyanolyan szerves része az észak-finnországi, a kvén és a meänkieli étkezési kultúrának, mint a rieska. Tehéntejből készült, rugalmas állagú, nem érlelt sajt, amelyet kívülről megpirítanak, és kis kockákra vágva forró kávéba teszik, majd kikanalazzák, amikor megpuhult. Azért írtam le ilyen részletesen ezt az élelmiszert, hogy érzékeltessem a rituális funkcióját is.

Hangsúlyozni szeretném, hogy a Pohjanen és a Nilsen-Børsskog által művelt irodalom tematikája jóval gazdagabb, mint amit e tanulmány szempontjából kiemeltem. A világirodalom nagy és örök témái, mint az élet és halál, az öröm és szenvedés, az ember útkeresése és boldogulási lehetőségei, a nemzedékek közötti kapcsolatokat, mind megtalálhatók benne. Ugyanakkor olyan, sajátosan kisebbségi közösségeikre vonatkozó témákról is írnak, amelyek, bár helyi érdekűeknek tűnhetnek, mégis univerzálisak, ha arra gondolunk például, hogy az anyanyelv miatti megbélyegzettség, a többségi nyelveket beszélőkkel és a hatalmi pozíció-

Zárógondolatok

■ Tanulmányomban két olyan, az Északi Peremvidéken élő finnugor kisebbség esetével foglalkoztam, amelyek súlyosan veszélyeztetett nyelveket beszélnek. Megvizsgáltam azt a számunkra nem mindennapi jelenséget, ahogy párhuzamosan történik az írott nyelv és az irodalom megteremtése e nyelveken olyan kontextusban, amelyben íróik legnagyobb része a többségi nyelvet használja. Mind a kvén, mind a meänkieli nyelvi és kulturális revitalizáció egyik fontos területe a szépirodalom, s ez mindössze néhány író kezében van. Csak két olyan író lehet kiemelni közülük, akik rendszeresen és következetesen alkotnak anyanyelvükön is, a meänkieli Bengt Pohjanent és a kvén Alf Nilsen-Børsskogot.

Erdélyi magyar kutatóként másképp látom a kisebbségi irodalom helyét és funkcióit, mint skandináviai kollégáim, és hasonlóképpen, mint épp az általam megvizsgált két író. Azt tekintem autentikus kisebbségi irodalomnak, amely a kisebbség nyelvén írott, s ezáltal leghitelesebben képviselheti az illető kultúrát. Érdekes szem előtt tartanunk, hogy az irodalomnak esztétikai értéke mellett rendkívül fontos társadalmi, identitásképző, erkölcsi értékközvetítő, nyelvmegőrző és nyelvfejlesztő funkciója is. Egy veszélyeztetett kisebbségi nyelvet beszélő közösség irodalmának tanulmányozásához elengedhetetlen, hogy a közösség nyelvi és kulturális identitáskeresésének kontextusában vizsgáljuk az irodalom helyét. Kétségtelen, hogy a meänkieli és a kvén nyelvű irodalom olvasóközönsége nagyon szűk, de szimbolikus értékén ez nem kellene, hogy csorbítson, s éppen értékénél fogva képes lehet hozzájárulni a nyelv felélesztéséhez és fejlesztéséhez.

Nem láthatjuk előre, hogy mi lesz ennek a két (és még sok más) nyelvnek a jövője, de úgy vélem, nem is ez a kulcskérdés itt. Sokkal fontosabb az, hogy amit ma képesek vagyunk megtenni, azt tegyük is meg értük a kisebbségi nyelvek és irodalmak transznacionális szolidaritása jegyében.

■ JEGYZETEK

1. Domokos Johanna: *Endangered Literature. Essays on Translingualism, Interculturality, and Vulnerability*. Károli Gáspár Református Egyetem. L'Harmattan Publishing House, Bp., 2018. 14.
2. Tánczos Vilmos: *Keletnek megnyílt kapuja*. In: *Uő: Keletnek megnyílt kapuja*. Krónika Könyvek. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2000. 132.
3. Leena Huss – Anna-Riitta Lindgren: *Monikielinen Skandinavia*. In: Marjut Johansson – Riitta Pyykkö (szerk.): *Monikielinen Eurooppa. Kielipolitiikka ja käytäntöä*. Gaudeamus, Helsinki, 2005. 257.
4. Laura Arola – Elina Kangas – Minna Pelkonen: *Meänkieli Ruottissa. Raportin yhtheenveto ELDIA-projektissa*. Research Consortium ELDIA, Mainz–Wien–Helsinki–Tartu–Mariehamn–Oulu–Maribor 2013. 3; Johanna Laakso – Johanna Sarhimaa – Sia Spiliopoulou Åkermarck – Reetta Toivanen: *Towards Openly Multilingual Policies and Practices: Assessing Minority Language Maintenance Across Europe*. Multilingual Matters, Bristol–Buffalo–Toronto, 2016. 121.
5. Lassi Saressalo: *Kveenit. Tutkimus erään pohjoisnorjalaisen vähemmistön identiteetistä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1996. 15.
6. Laakso et al. *im.* 131.
7. Satu Gröndahl: *Identity Politics and Construction of Minor Literatures*. *Multiethnica* 2007/30. 28. Saját fordításom.
8. Domokos i. m. 11.
9. Anitta Viinikka-Kallinen: *While the wings grow. Planning a new standard language. Finnish minority languages meet the new millennium*. In: Helena Sulkala – Harri Mantila (szerk.):

- Planning a new standard language. Finnic minority languages meet the new millennium.* Studica Fennica Linguistica. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 2010. 147.
10. Bengt Pohjanen: *Lyykeri*. Förlaaki Kamos, Övertorneå, 1985.
11. Bengt Pohjanen: *Kolme näytelmää (Antigone, Kuutot, Bara en ettöring)*. Barents Publisher, Överkalix, 2017.
12. Bengt Pohjanen: *Sanan rieskaa*. Meänmaan Aviisi 2009/3. 2.
13. Bengt Pohjanen: *A csempéskirály fia*. Koinónia, Kolozsvár, 2011. 180.
14. Alf Nilsen-Børsskog: *Elämän jatko 1. Kuosuvaaran takana*. Idut, 2004; *Elämän jatko 2. Aittiruto*. Idut, 2007; *Elämän jatko 3. Rauha*. Idut, 2011; *Elämän jatko 4. Viimi vuodet*. Idut, 2015.
15. Anitta Viinikka-Kallinen: *Alf Nilsen-Børsskog: The Author Chosen by the Language*. Multiethnica 2019/39. 17.
16. Alf Nilsen-Børsskog: *Kantaatti pienele kansale*. In: Uő.: *Poiminttoi*. Kainun Instituutti/Kvensk Institutt, Børselv, 2010. 40. Saját fordításom. 47.
17. Uo. 40. Saját fordításom.
18. Uo. 44. Saját fordításom.

DOMOKOS JOHANNA

NIILLAS HOLMBERG JOJKERVERSE ROOPE MÄENPÄÄ *LUOVUS* CÍMŰ SZIMFÓNIÁJÁNAK FINNORSZÁGI ÉS KANADAI ELŐADÁSÁBAN

■ Az irodalmi művekben a nyelvek többes jelenlétét felmutató kódváltás nagy számban vonz maga köré olyan elemeket, amelyek különböző kulturális mintázatokhoz tartozó **kulturáliáknak** nevezhetők (arti-, menti- és szociofaktumokra való utalások; vö. Posner 2003), valamint **kulturális viszonymintázatok** (pl. a társadalmi rendet, különösen a kulturális rétegek közötti viszonyokat értékelő kijelentéseket; l. Dausendschön-Gay *cultural accounts* 1998; vö. Domokos 2018). Az ilyen irodalmi művekben a narratív egység valamennyi szintjén kommunikáló ágensek (pl. szerző, olvasó, implikált szerző, implikált olvasó, narrátor, narratív címzett, fikcionális szereplők) kulturális háttere és nyelvi repertoárja szemantikai relevanciával bír, és ezek horizontális és diagonális viszonyait egyaránt figyelembe kell venni (l. Deganutti–Domokos–Mudriczki 2023). Fontos megjegyezni, hogy e kulturális kategóriák (kulturáliák, viszonymintázatok, nyelvi repertoárok) bármely irodalmi mű esetében vizsgálhatók, nem csupán a szövegben látványosan használt, kódváltásokat tartalmazó alkotásokban.

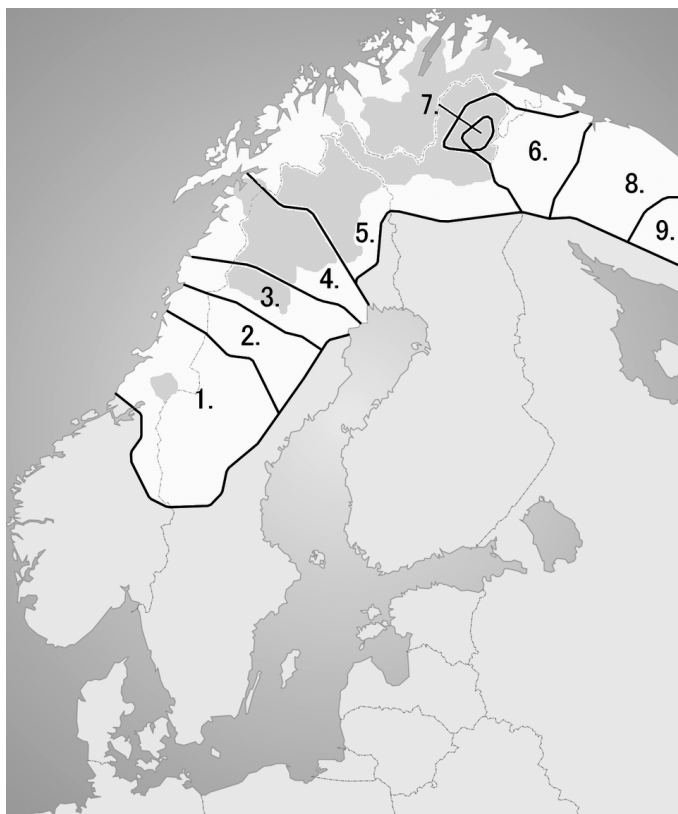

Holmberg nemcsak egyéni művészi alkotásairól híres a globális művészetek területén, hanem művészi társaival együtt létrehozott, gyakran artista hangnemet felmutató klasszikus és modern zenei előadásairól, performanszairól, dokumentarista és művészi filmes munkásságáról is.

A jelen tanulmány egy 2023-as angol publikációmban már említett mű (Niillas Holmberg *Luovus* verse) sokkal részletesebb és továbbgondolt kutatási eredményeként született meg.

Multimodális, interlingvális és intralingvális transzlingvizmus a számi költészetben

■ Az európai őshonos énekhagyományok közül a legrégebbinek tartott jojkahagyományból kinövő kortárs számi költészet az 1980-as években vált nemzetközileg ismertté, amikor megjelent az író és őslakosjogi aktivista Nils-Aslak Valkeapää kötetének, a *Beaivi, Áhčážan*-nak (1988) a publikálása. A mű 1991-ben elnyerte az Északi Tanács Irodalmi Díját, és több mint egy tucat nyelvre fordították le: angolul *The Sun, My Father*, magyarul pedig *Nap, édesapám* címen (mindkettő 1997-ben jelent meg). Amióta a számi irodalom belépett a skandináv és a világirodalmi színtérre, e szövegek gyakran magyarázó paratextusokra szorulnak. Ezeket sok esetben már maga a szerző beépíti előszóként vagy függelék-ként, de legkésőbb a fordításokban jelennek meg a fordító által készített glosszáriumok vagy egyéb tájékoztató szövegek formájában. Így a számi irodalom – amely egy tucat nyelv, kultúra és kulturális folyamat metszéspontjában helyezkedik el – olyan kontextusban létezik, amely más olvasóközönségek számára nagyrészt ismeretlen.¹

1. Ábra: A kb. 50.000 számi anyanyelveinek három, földrajzi alapú fő csoportja: I. Déli számi nyelvek: 1. Déli számi, 2. Umei számi, II. Északi számi nyelvek: 3. Pitei számi, 4. Lulei számi, 5. Északi számi, III. Keleti számi nyelvek: 6. Kolta számi, 7. Inari számi, 8. Kildini számi, 9. Teri számi. A sötétebb sárgával jelölt területeken a számi nyelvet hivatalos nyelvként ismerik el.²

A múlt asszimilációs folyamatait sötét árnyékként maga mögött tudva, illetve a jelenben zajló sikeres revitalizációs folyamatok közepette még a számiknak is újra kell tanulniuk, miként inspirálhatja a fonetikai és szótagalapú archaikus zenei improvizáció a modern költészetet, illetve hogyan hatolhatnak át a nomád és a letelepedett hagyományos életmód tárgyi világi és rítusai a költői gondolkodásba és kifejezőmódba. Így az archaikus és az új, a zenei, vizuális és poétikai, valamint a nem verbális és verbális nyelvhasználat közötti kódváltások – amelyek mindazonáltal a többnyelvűség körében nyilatkoznak meg – a számi poétikai esztétika alapvető elemei. Valkeapää fent említett kötete, a számi könyvkiadás első nemzetközi sikere, már tartalmaz jojkaverseket (fonetikai improvizáción alapulva), valamint modern szabadverseket mintegy 300 dokumentarista fényképpel együtt, német, finn, francia, norvég, dán és svéd nyelvű képaláírásokkal (ahogyan a számi dokumentumfotókat világszerte katalogizálták a múzeumokban), továbbá egy olyan függelékkel is, amely nem számi etnográfusok életrajzeit és nem számi nyelvű publikációik címeit közli (részletesebben l. Domokos 2016).

Valkeapää örökségének egyik kiemelkedő kortárs továbbvivője a szintén finnországi számi fiatal zenész, regényíró, költő és forgatókönyvíró Niillas Holmberg (sz. 1990). Holmberg északi számi anyanyelvén és az államnyelvi finnül ír, énekes és aktivista előadóként pedig angolul is megszólal. Tizenhét évesen debütált szerzőként, azóta hat díjnyertes verseskötetet és egy regényt publikált. Művészetének középpontjában az a kérdés áll, miként állítható helyre az emberiség intim kapcsolata a Földdel azoknak a kiindulópontoknak az újragondolásával, amelyek a kizsákmányoláshoz és kifosztáshoz vezettek. A szerző az eltolódott érték- és hatalmi viszonyokat nemcsak interkulturális, hanem intrakulturális szinten is kritikusan mérlegeli. Utolsó előtti verseskötete először számi nyelven, majd egy évvel később finnül jelent meg (*Juolggevuoddu*, 2018; *Jalkapohja*, 2019), legfrissebb, egy számi–finn kapcsolatról szóló regénye pedig először finn nyelven látott napvilágot (*Halla Helle*, 2020³), majd számiul is átdolgozta (*Elle Hallala*, 2022). Pár hónapja megjelent, a nyelv mélyszerkezetével erősen dolgozó verseskötete (*Narrattu*, 2025) finnül látott napvilágot.

Holmberg nemcsak egyéni művészi alkotásairól híres a globális művészetek területén, hanem művészi társaival együtt létrehozott, gyakran artista hangnemet felmutató klasszikus és modern zenei előadásairól, performanszairól, dokumentarista és művészi filmes munkásságáról is. Az alább részletesebben elemzett műre való rávezetésként most ebből a nagyon összetett és magas színvonalú munkásságból, említsünk meg néhány olyan fellépést, ahol Niillas modern zenei előadókkal lépett fel. Legrégebbi és mai napig is leggyakoribb partnere a vele egykorú Roope Mäenpää (sz. 1990), akivel 16 évesen találkozott, és rá két-három évvel már felhívták magukra a figyelmet a skandináv kulturális életben. Ő az elemzendő vers zenei világának a megalkotója. De Niillas fellépett a saját kvartettjével is (Niillas Holmberg Kvarteahtta⁴) Pauli Lyyttinen szaxofonistával.⁵ Egyik kiemelkedően sikeres 2024-es előadása a *Juovssaheaddji – Tilbakeføeren* (Aki visszavezet, számi és norvég nyelvű kettős cím) táncmű, melynek zenéjét Jakob Janssønn szerezte, szövegét írta és jojkakísérettel való előadását Niillas Holmbergnek tulajdoníthatjuk, koreográfiája és táncelőadása Biret Haarla Pieski és Gáddjá Haarla Pieski műve, látványtervezője pedig Outi Pieski volt.⁶

Mindez egy olyan művészi kontextusba ágyazódik be, ahol a számi művésze-(te)k nagyon magas fokon érintkeznek a globális művésze(te)kkel, és az irodalmi/nyelvi tehetség más műfajokkal ötvöződve lép fel, pl. Marja Mortensson jojkaénekes fellépése Daniel Herskedallal a 2022-es béke-Nobel-díj átadásakor⁷, vagy Hilda Länsman egy évtizedes produkciói⁸

A Holmberg által 2022-ben Rovaniemiben a Lappföldi Kamarazenekarral és 2023-ban Ottawában a kanadai National Arts Centre Orchestrával (Nemzeti Művészetek Központjának Zenekara) vokalistaként versét megszólaltató *Luovus – szimfónia jojkára és kamarazenekarra* című mű (zenést szerezte Roppe Mäenpää, John Storgårds vezényletével) vizsgálatával arra törekszünk, hogy rávilágítsunk arra az ívre, amelyet Holmberg a kódváltás révén nemcsak a számi irodalom, művészet számára nyitott meg.

Kitérő a jojkára⁹

■ A fentiekben számos utalás történt Európa legarchaikusabb énekes műfajára, a számik jojkájára. Itt két bekezdés erejéig azért térünk ki a jojka ismertetésére, mert elengedhetetlen elemzett művünk megértéséhez, összetettebb megéléséhez. E rögtönzött műfajban eleveníti meg ma is a számi énekes érzelmeit, gondolatait ikonikus módon, melynek alanya lehet állat, növény, ember, különböző események. A nemzetközileg is kiemelkedő magyarországi számi kutató, Tamás Ildikó leírása szerint a jojka

... magában hordozza a szent és a profán szimbólumok sok jellegzetességét, használati köre pedig jóval meghaladja azt, amit általában a népdalokhoz vagy a szertartási énekekhez kapcsolhatunk. Számos funkcióval rendelkezik: a kommunikáció eszköze, az identitás kifejezője, a szórakozás kelléke, továbbá a számik társadalmának és környezetének osztályozására, azonosítására is szolgáló rendszer; a tapasztalatok, a világról szerzett ismeretek egyfajta foglalat, amelyben tükröződik és kifejezést nyer világképük. (l. Tamás 2017)

A jojkában a szöveg kevésbé releváns. Az üzenet tartalmát, a kódot elsősorban a jojka kis hangközökre épült dallama és egy dalon belül is változékony ritmusváza hordozza, így a jojka kommunikációs funkciói innen közelíthetők meg. A vershez a jojkát a beszélt nyelvtől eltérő kommunikációs strukturáltsága, szubjektív jellege, kötetlen formája rokonítja, és teszi lehetővé, hogy sajátos előtörténete legyen a számi műköltészetnek, sőt a számi szabad versnek is. A jojkálás hagyományozódásában különösen jelentős Jacob Fellman (1795–1875) tevékenysége, aki – annak ellenére, hogy pap volt – nem üldözte és tiltotta a jojkálást. A XIX. század közepén gyűjtött jojkáit először fia adta ki négy kötetben 1906-ban az *Anteckningar under min vistelse i Lappmarken* (Feljegyzések lappföldi utazásom során) címmel.

A jojka társadalmi funkciójának vizsgálatakor történetileg öt főbb korszak különíthető el. Ezek a számi orális kultúra különböző korszakaival esnek egybe:

1. a kereszténység számiknál való terjesztése előtti időszak, azaz a XV. századig,
2. a kereszténység terjesztésének első, viszonylag eredménytelen korszaka, egyúttal a számi hitvilág megbomlása, azaz XV–XVII. századok,
3. a számik megkeresztelése, a lesztadionus hit térhódítása a XIX. században, valamint a XX. század első felében,

4. a protestáns vallás társadalmi relevanciájának viszonylagos visszaesése, azaz a XX. század második fele,

5. a jojka világzenei sikere, kultúrpolitikai relevanciája (XX–XXI. századfordulóval).

Ezen korszakok alatt a jojka a zavartalan, természetes megnyilvánulástól (például mágikus énekként samanisztikus szertartások alatt), a külső, vallási hatalom általi (az ördög szavának bélyegezve, halálos büntetéssel), majd a lesztadionus számik általi tiltásán át a szabad használat felé tart. Funkcióját tekintve lényeges változás abban vehető észre, hogy a jojkának a kereszténység előtti számi hitvilágban betöltött rituális szerepe eltűnik, és az érzelmek, gondolatok művészi formájává válik, mely jelenleg nagyfokú sikereket arat világzenei terjesztésével.

A második korszakban a számik életéről szóló feljegyzések mellett népköltési alkotásokat is kezdtek lejegyezni. Az idegen tudósító általában saját anyanyelvének helyesírását alkalmazta a számi nevek, szövegek lejegyzésére. Ezek a lejegyzések nagy kincsesbányái a jelenlegi kulturális revitalizációnak. Számos művészeti alkotás ezeket dolgozza fel, ezzel teremti meg „számiságát”.

A harmadik korszak népköltészeti gyűjtései mellett olyan egyéni alkotásokat találunk, melyek irodalmi (l. első regények, verskötetek) vagy politikai indíttatásúak (l. egy-egy pamflett Elsa Laula Renberg valamint Karin Sternberg tollából).

A negyedik korszakban pedig kollektív igényű helyesírási rendszerek jelennek meg, melyek az azt követő korszakban oktatási segédletekként széles körben elterjednek.

A jojka ötödik korszakában a jojka erős művészi és politikai megnyilatkozási igényt mutat, mely leginkább az északi számik oldaláról dokumentálható, hisz ez a legnagyobb lélekszámú közösség, a legszisztematikusabban kiépített művészi világ, valamint a legtöbb irodalmi alkotás felmutatója. Ennek tagja e tanulmányban említett Nils-Aslak Valkeapää, aki Niillas Holmberg számára is a legfontosabb számi példakép.

A jojka lejegyzése, mely első ízben a jojkagyűjtők tevékenységéhez fűződik, érdekes kihatással volt a műfaj történeti alakulására. A számik hagyományos nomadizáló életmódjának megszűnésével a XIX–XX. századfordulón a jojka szociális szerepe megváltozott. Ennek egyik következményeként a jojkálás mint *mesterség*, a jojka mint művészeti műfaj tűnik fel a XX. század második felében. A jojkálók tudatosan viszik tovább a hagyományait. A *versjojka* műfaji elnevezés nem a jojkagyűjtők lejegyzéseiből vonatkoztatható el, hanem a jojkának a szerző által történő lejegyzéséből. A szerző dalának textuális részét gyakran írásban rögzíti. Ez már átmeneti műfajnak minősíthető, helyét a népköltészet és a műköltészet között lehet megjelölni, a nézőpont és az ábrázolt téma szerint azonban közelebb áll a népköltészethez. A tulajdonképpeni jojkától viszont elkülöníti lejegyzett formája, szakaszokra való tagolása, korlátolt improvizatív jellege. A számi modern irodalomban aszerint, hogy a jojka a versbe mint *jelölt* (1. csoport), vagy mint *jelölő* (2. csoport) épül be, a jojkaversen belül két csoport különíthető el. Az első csoport a népköltészethez áll közelebb, a második pedig a műköltészethez, de mindkettő a műköltészetben mint külön verstípus jelenik meg. Az első csoportba azok a versek tartoznak, melyek a számi költészet e korszakában az olyan típusú verset alkotók tollából születtek, akik nem tudták elhatárolni magukat a jojkától, így a vers átszűszott a jojka felé. Jojkára jellemző témavariációval, felvetéssel és ábrázolással találkozunk. Ezek az alkotások, azaz

jojkaversek, általában a természetről, a számi nép és nyelv hátrányos helyzetéről szólnak. A hangvétel népies, gyakran szentimentális. Stílusukra a népköltészetben is kedvelt, ugyanakkor a romantikus népiesség verses alkotásaiban gyakran használt alakzatok nyomták rá bélyegük, pl. alliterációk, sorvégi rímek, kevés jelző, hasonlat és metafora, olykor hangsúlyos verselés, felező nyolcasok. A jojkavers második csoportjába azok a versek kerülnek, melyekben a szerző tudatosan rájátszik a jojka jellemzőire. Ide sorolható számos vers Paulus Utsitól, Nils-Aslak Valkeapäättől, Kirsti Palttotól, Rauni Magga Lukkaritól, Inga Ravna Eirán és Inger Mari Aikion keresztül Hege Siri-ig vagy Niillas Holmbergig, melyekben a kollektív érzékenység, a jojkatémák kedvelése mellett a költői nézőpont határozottabban érvényesül. A jojka versbeli kitapinthatósága itt emeli a vers minőségét, míg a korábban idézettek esetében inkább lehúzza.

Luovus Rovaniemiben

■ Roope Mäenpää zeneszerző számi zenei és nyelvi elemeket beépítő szimfóniája¹⁰, a *Luovus*, 1990-es évek végétől mai napig tartó együttműködésük csúcspontja. Popzenei gyakori fellépésük és albumaik¹¹ mellett 2019-ben komponálta a *Kumollisuus* (Úr) című komolyzenei szerzeményét, melynek szövegét szintén Niillas Holmberg írta, és ugyanúgy a Lappföldi Kamarazenekarral John Storgårds vezényletével adták elő 2020-ben.¹² Az est során John Storgårds vezényletével a közönség Niillas Holmberg jojkját és számi versét hallhatta, kiegészítve Roope Mäenpää által hangszerelt részekkel. Mellette Wagner, Debussy, Cage és Holst művei szólaltak meg különféle kamarazenei átiratokban, miközben Esko Valtaoja előadása bemutatta a *Sámi almmi máidnasat* („Lappföld égboltjának történetei”) c. projektet. Az est sikerétől is ösztönözve Mäenpää 2022-es szimfóniája ismét egy Holmberg jojkaverstől ihletődött. A művet ez alkalommal is a Lappföldi Kamarazenekar rendelte meg, és 2022-ben mutatták be John Storgårds vezényletével, Niillas vokális hozzájárulásával. Nemzetközi bemutatójára 2023-ban Ottawában került sor, ahol John Storgårds Niillast és a kanadai Nemzeti Művészetek Központjának Zenekarát vezényelte, aminet 2026 szeptemberétől John Storgårds lesz a rezidens karmestere.

A mintegy félórás darab, amelyben Roope Mäenpää Niillas Holmberg versét zenésítette meg, a számi *Luovus* címet viseli, amelynek jelentése „eloldani/elengetni”, ugyanakkor homofón a finn *luovuus* főnévvel, amely „teremtést”, „kreativitást” jelent. E szavak kölcsönhatása etimológiai dimenzióikkal együtt alkotja a vers központi magját. A finn–számi etimologizálás költői stratégiája, valamint a jojkaéneklés bevonása a klasszikus zenei előadásba már egy korábbi, rövidebb Holmberg–Mäenpää műben is megjelent (*Kumollisuus – darab kamarazenekarra és szóló jojkakra*, 2019).

2022 elején a *Luovus* (teljes címén: *Luovus – Sinfonia kamariorkesterille ja joiulle / Luovus: Szimfónia kamarazenekarra és jojkra*) sajátos összeállításban került bemutatására. A koncert további darabjai Wolfgang Amadeus Mozart *Fantázia f-moll KV 608*, Witold Lutosławski *Slides (Przezrocza)*, Sulkhan Nasidze XI. szimfónia: *Liturgique*, Richard Wagner *A nürnbergi mesterdalnokok előjátéka*, valamint Per Nørgård *Prelude to Breaking* című műve volt. Micsoda többnyelvű felsorolás az akkori műsorfüzetben: finn, angol, lengyel, német és francia nyelvű műcímek együttese más-más nemzetiségű zeneszerzőktől. A klasszikus zene akárcsak az opera világa valóban erősen transzkulturális.

A *Lapin Kamariorkesteri* (Lappföldi Kamarazenekar) – *Mielentilamatkoja* (Belső utazások) című YouTube-ra is feltöltött videóban Holmberg félórás előadása a 2:00:20-nál kezdődik, és hosszú jókálást, csendeket, valamint természetes hangon előadott versmondást tartalmaz, mindvégig zenekari kísérettel. A szöveg egyik meghatározó stílári eszközére, a kódváltásra figyelve a hallgatót az elnyújtott, melizmatikus jókastílus ragadja meg, amely különböző hangkombinációkra („h”, „e”, „ei”, „y”, „l”, „u”, „o”, „uo”) épülő dallamos fonetikai improvizációból áll, és olyan szótagokat hoz létre, mint a „hey”, „hoo”, „loi” vagy „luo”. E fonetikai transzlingvizmusba tartozó jókaszakaszok között strófáról strófára elhangzik az alábbi számi (beágyazott nyelvként) és finn (mátrix nyelvként) szavakat, szószerkezeteket, mondatokat tartalmazó vers, mellyel párhuzamosan megadjuk a magyar nyersfordítást:

luoitit luovus – päästää irti
luovus on irrallaan

–

luoitit luovus – päästää irti
luovus tarkoittaa irti
luovus on nyt myös luotava
jokin joka on luotava

tiedätkö mitä on luopuminen
pitäisi tietää paremmin
mitä on luopuminen
se on johdos verbistä luoda
pitäisi tietää paremmin
mitä on luominen
se on alkuaan merkinnyt heittämistä
päästämistä irti

–

luovvamis heaitte – heitä jo luomasta
osata luopua
luopumista luoda
päästää irti – *luoitit luovus*

luoitit luovus – elengedni
luovus levälasztva lenni

–

luoitit luovus – elengedni
a *luovus* jelentése: szabad, leválasztott
a *luovushoz* ugyanakkor valamit létre
is kell hozni,
valamit meg kell alkotni
tudod, mit jelent a lemondás?
jobban kellene tudni
mit jelent valamiről lemondani
[mely számi etimológiája szerint] az
alkotni igéből származik
jobban kellene tudni
mi az alkotás
eredetileg azt jelentette: eldobni,
elengedni dolgokat

–

luovvamis heaitte – hagyj abba az
alkotást
tudj lemondani
lemondásból alkotni
szabadjára engedni– *luoitit luovus*

A dőlt betűvel szedett szavak számi eredetűek, és két igei kifejezést (a *luoitit luovus* ‘elengedni/szabadon bocsátani’ és a *luovvamis heaitte* ‘abbahagyni az alkotást’), valamint a *luovus* ‘leválasztva, elszakítva, külön lenni’ szót foglalják magukban. Ezeket a szavakat nem csupán közvetlenül követi finn fordításuk, hanem a költő figyelem az interlingvális kapcsolatokról az intralingvális etimologizálás felé fordul. A költő a számi *luoitit* szó finn megfelelőjén és etimológiai rokonán, a *luoda* („alkotni, létrehozni”) igén elmélkedik, amely etimológiailag kapcsolatban áll a *luopua* („elengedni valamit vagy valakit”) igével, és szemantikailag közös vonást mutat a *heittä* („eldobni”) igével. E szavak közötti kapcsolatot a mai napig felismerhető a finn, kígyókra vonatkozó szólásban: *käärme luonahkansa* („a kígyó eldobja / leveti a bőrét”). Egy e-mailben Holmberg a következőket fejti ki:

...Itt egy érdekes dialektikus folyamatról van szó: valaminek a megalkotása egyúttal valami más elengedését jelenti. Dialektikusnak nevezem ezt, mert filozófiai értelemben napjainkban az alkotást inkább valamiféle megszerzéseként vagy gyarapodásként értelmezzük, míg korábban úgy tűnik, hogy inkább a veszteséghez kapcsolódott (feltehetően önkéntes módon). Továbbá ebben a megvilágításban rendkívül érdekes, hogy a finn *heittä* és az északi számi *heaitit* szavak mennyire közel állnak egymáshoz (nem tudom, etimológiailag rokonok-e). Finnország lappföldi nyelvjárásában például ténylegesen azt mondják: *heitä*, amikor valakit arra kérnek, hogy hagyjon abba valamit / engedje el. A *Heittä jo huutamasta!* jelentése: „hagyd már abba a kiabálást”. (e-mail-váltás 2022. 11. 01.-én, saját ford.)

Tizennyolc soros versében Holmberg egyszerre a nyelv(ek) belső szerkezetével, etimológiájával, szóképzéseivel foglalkozva mondja ki a 21. század embere számára égető üzenetét, hogy a kevesebb több, hogy az elengedés, lemondás talán most jobb alkotás, mint a felhalmozás az amúgy is egyre inkább tárgyakkal, szeméttel telítődő világunkban.

Luovus Ottawában

■ Félévre a rovaniemi hazai ősbemutatót az ottawai nemzetközi ősbemutató követte. A koncert kísérő füzetecskéjében, akár mint a kulturális központ honlapján hasznos információt talál a közönség Roope Mäenpää zeneszerző szavaival. Ő a négyteteles alkotás folyamatáról így nyilatkozott:

Számomra, mint zeneszerző, a zenei történelmi idő perspektívája szinte minden mű teljes munkafázisában jelen van. A zenekar olyan egység, amelyet a nyugati kultúra történelme formált, ennek múltja pedig még a legkifejezőbb, legexpresszívabb megnyilvánulásaiban is visszhangzik. Ugyanakkor ez az időhorizont az asztalomnál átrendeződik, amikor a szimfonikus elemeket egy ennél is régebbi összetevőbe, a jojkába integrálom. A jojka (északi számi nyelven *luohti*) az észak-európai őslakos számi nép hagyományos éneklése vagy kántálása.

A *Luovus* szimfónia kezdeti ötletei 2020-ig nyúlnak vissza, amikor a Lappföldi Kamarazenekar bemutatta a *Kumollisuus* (Űr) című rövid darabot, amelyet én és Niillas Holmberg alkottunk, és amelyet egy tér témájú koncert részeként adtak elő. A bemutatót követően minden érintettben az a közös érzés alakult ki: ezt tovább kell vinni. Így történt, hogy a *Kumollisuus* alkotás után Niillas egy további verse, a *Luovus*, egy négy tételből álló szimfónia részévé vált. Bár a jojka itt is csupán egyike a zenei kifejezői eszközöknek, atmoszférája végig érzékelhető a műben.

A darab zenei és nem zenei elemeit Holmberggel való szoros, interaktív együttműködés során alkottuk meg... Így a *Luovus*, amely Számiföld tágas tájait tükrözi, Holmberg és jómagam hosszú távú, többművészeti együttműködésének a folytatása és eddigi betetőzése lett.”¹³

Míg a rovaniemi est során Mozart és Wagner kamaraátiratai mellett az egyéb nemzetiségű Lutosławski, Nasidze és Nørgård kortárs művei között hangzott el *Luovus* szimfóniájának finnországi ősbemutatója¹⁴, addig fél évre rá, az ottawai

est során finnországi zeneszerzők, azaz Eino Juhani Rautavaara *Cantus Arcticus*-a és Sibelius 3. szimfóniája fogta közre ezt az alkotást.¹⁵ Míg a finnországi vagy skandináviai közönségnek nem kell külön jelezni, hogy a színpadon számi népviseletben megjelenő Niillas Holmberg kicsoda, milyen nyelvi és zenei világot hoz magával, addig a kanadai előadás műsorfűzetébe már nemcsak a számi-angol nyelven előadott szöveg, hanem az eredetinek feltüntetett északi száminak meg is nevezett nyelven, valamint finnül is megjelenik a vers (bár az utóbbiban számi szavak szerepelnek). Egy perc és tizenhat másodpercnyi zenei részlet mellett az esemény weboldalán a *Luovus* vers az alábbi forrás és célnyelvi szövegekkel lett a közönség elé tárva (párhuzamosan magyarul):

Északi számi nyelven

luoitit luovus – guoktánit
 luovvadis luovusiin
 –
 luoitit luovus – guoktánit
 luovus lea veaittalis
 muhto seammás juoga
 mii luvvojuvvo
 dovddatgo luohpama
 galggašii diehtit buorebut
 maid luohpan mearkkaša
 dat jorggáhallá luovvamiin
 galggašii dovdat buorebut
 luovvama
 dat johtá giehtalaga manahemiin
 luvvemiin
 –
 luovvamis heaitte
 máhttít luohpat
 luovvat luohpama, eaidama
 luoitit luovus

Eredeti szöveg Niillas Holmbergtől Magyar fordításban

szabadjára engedni – világra hozni
 elválasztani elengedni

–
 szabadjára engedni – világra hozni
 lazán elengedni
 ami mégis kapcsolódik
 ahhoz, ami teremtetett

ismered-e az alkotást
 jobban kell értened
 mi az, amit szabadon kell hagyni
 ami alkotásra fordul
 jobban kell érezned
 az alázatot
 ez óvatosan vezet a lemondáshoz
 az alkotáshoz

–
 hagyd abba az alkotást
 képes lenni alábbhagyni
 elengedést alkotni, ami eltávolodik,
 szabadjára engedni

Finnül a tanulmány a fenti egységben már idézett vers került be a programfüzetbe, csupán a számi szavak nem jelentek meg dőlten, így a finnben nem jár-tas kanadai közönség nem vehette észre, hogy a szöveg kétnyelvű. Azaz majd dedukcióval jön erre rá, ha majd az angol szöveggel a finnek nevezett változatot összeveti.

luoitit luovus – päästää irti
 luovus on irrallaan
 –
 luoitit luovus – päästää irti
 luovus tarkoittaa irti
 luovus on nyt myös luotava
 jokin joka on luotava
 tiedätkö mitä on luopuminen
 pitäisi tietää paremmin

mitä on luopuminen
se on johdos verbistä luoda
pitäisi tietää paremmin
mitä on luominen
se on alkuaan merkinnyt heittämistä
päästämistä irti

–
luovvamis heaitte – heitä jo luomasta
osata luopua
luoda luopumista
päästää irti – luoitit luovus
(l. magyar fordítást fennebb)

A műsorfüzet és a weboldal kanadai előadásához készített angol változatban pontosan azok a számi szavak találhatók meg, mint a finn versben, így a két vers kódváltásos stratégiája nagyjából hasonló. A „nagyjából” kitétel azért indokolt, mert a finn és a számi nyelvek között könnyebb hasonló alakra vagy közös gyökere visszavezethető szópárokat találni, mivel a két nyelv közeli nyelvrokonságban áll egymással. Az angol változat nyelvi dallamosságához viszont más stratégiát kellett választani.

Természetesen teljes mértékben megmaradt a korábbi zenekari kíséret, amelyet zongora, ütőhangszerek és vonósok meditatív összjátéka alkot. A szimfónia első és második lassú tételében a jojkaéneklés sajátos, meditatív világa szólal meg Niillas bariton hangján. A két, majdnem tíz-tíz perces tétel között csupán az első két sor hangzik el a jojkaversből. A harmadik, dinamikus tétel végén viszont a szöveg központi, legterjedelmesebb része (12 sor) hangzik el. Itt a szöveg már nemcsak arra hívja fel a figyelmet, hogy lazán és könnyedén el is kell engedni a dolgokat, hiszen ez is a teremtés, az alkotás része, hanem a hallgatósághoz is kiszól kérdéseivel, majd intő, feltételes mondataival.

Arányaiban a harmadik tétellel megegyező, nyolcpercnyi hosszúságú negyedik tétel utolsó perceiben szólal meg a vers harmadik, záróegysége (4 sor). Ekkor hangzik el a jojkavers tétele: az elengedésből kellene alkotni, alázattal. Az angol változatban azonban van némi poétikai módosítás. Ennek kifejtése előtt álljon itt a szöveg a magyar fordításával együtt, amelyekben a számi szavak szintén nem dőlttel vannak jelölve:

luoitit luovus – to let go
luovus is loose
–
luoititluovus – to let go
luovus means loose
it's also something
bound to be made
surrender means what
we should get better acquainted
with surrendering
it dances with creation
we should get better acquainted
with making
for creating is bound to mean loss

luoitit luovus – elengedni
a luovus laza, szabad
–
luoitit luovus – elengedni
a *luovus* jelentése: laza, szabad
de ehhez ugyanakkor valami,
meg kell alkotni
a lemondás azt jelenti, hogy
jobban meg kellene
ismerkednünk
vele
az alkotás táncpartnere
jobban meg kellene ismerkednünk
az alkotással

loosening
–
cease creating
dance with surrender
make the distance nearer
let go – luoitit luovus

mert az alkotás szükségszerűen
vesztéséget is jelent, elengedést
–
hagyd az alkotást
táncoljunk a lemondással
hozzuk közelebb a távolságot
engedd el – luoitit luovus

Míg az északi számi eredetiben nincs expresszív kódváltás, addig a finn szövegben éppen abból a szükségletből jelenik meg, hogy a vers ihletforrása magából a számi nyelvviségből ered. Ez egyben azt is felmutatja, hogy kognitív folyamatainkat mennyire meghatározza a nyelv mélyebb struktúrája, azaz az a kollektív tudás, amely a világról alkotott képünkben kódolódik. A számi versnek a szerző által készített finn változata egyben megőrzi a forrásnyelvű írás folyamatának tükrét, ugyanakkor az író többnyelvű kreativitását is felfedi.

Számiként Finnországban felnőve, számi és finn nyelvű iskolákon áthaladva Niillas Holmberg egyszerre szabad alkotó mindkét nyelvben. Sőt az ottawai előadásra készülve Niillas azt is felismerte, hogy mindezt a hallgatóságnak angol nyelven is megadhatja. Az általa készített költői angol változat a finn vers nyelvi stratégiáját követi. Egyfelől megőrzi a számi etimológiákra és szóképzésekre vonatkozó hivatkozásokat, másfelől – a vers költőiségére figyelve – nem szóról szóra fordít, hanem zenei nyelvezetben újraalkotja azt. A szöveg itt is egzisztenciális szintre emeli az elengedés témáját: a kreativitás eleve „vesztéssel” (lemondással) jár. A számi és az angol nyelvű, *I* betűvel kezdődő szavak alliterációja mellett a vers törzsrészében a finn nyelvű vers második személyű felszólító szerkezetei személytelenebbé válnak, és egyben az én és te közösséget felvállaló mi-formára váltanak. Belép a megadás és az alkotás táncának kozmikus képe, amely egyben arra a metamorfózisra is utal, amely krízisben lévő világunkban megkönnyebbülést hozhatna.

Zárógondolatok

■ Jelen tanulmányunkban a számi irodalom többnyelvűségéből indultunk ki. Rövid felvezető után – kiemelve Nils-Aslak Valkeapää költői elődként betöltött szerepét – ismertettük a nemzetközi és összművészeti téren már elismert fiatal számi művész többnyelvű és multimodális alkotói kontextusát. A tanulmány centrális részét képező elemzés a *Luovus* szimfónia eltérő országokban megvalósuló előadásaihoz beépített többnyelvűségre fókuszált. Ezzel felmutattuk, hogy a költői alkotófolyamat és reflexió egyik központi eleme a többnyelvűség, valamint a kódváltás.

A többnyelvűség ebben a műben olyan híd, amely nyelveket, kultúrákat, művészeti formákat és földrajzi tereket köt össze, és amelyet kellő alázattal építve óriási kreatív erők és öröm szabadulhat fel.

■ JEGYZETEK

1. A számi irodalom jelenleg az északi számi központi korpusz mellett déli, umei, pitei, lulei, inari és kolta nyelveken íródnak norvég/ bokmål, finn, svéd, orosz és angol. Lejegyzésekben fennmaradtak egyéb kihalt számi nyelvek szövegei is (pl. kemi és a tér számi nyelveken).
2. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Sz%C3%A1mi_nyelvek (2026. 01. 07)
3. Nagyszerű beszélgetés a szerzővel a könyvről (finn nyelven, angol felirattal): Niillas Holmberg: Halla Helle. A regényből hatnyelvű operalibrettót írt Alexis Barrière (finn, déli és északi számi, angol, német és norvég), melyet 2027 januárjában Essenben ad elő az Alto Szín-

- ház, valamint a Finn Nemzeti Opera. I. The opera Day of Night brings Niillas Holmberg's Sámi novel to the stage – The Finnish National Opera and Ballet. (2026. 01. 07)
4. L. 2015-ből: Niillas Holmberg Kvarteahhta (2026. 01. 07)
5. L. 2023-ból: Niillas Holmberg & Pauli Lyytinen (2026. 01. 07)
6. Részletek az előadásból: Juovssaheaddji – Tilbakeførerren (Dance), Juovssaheaddji – Tilbakeførerren (Joik) – YouTube. (2026.01.07)
7. L. Inga Juuso és Frod Fjellman szerzeményét előadva: Marja Mortensson and Daniel Herskedal performs »Máttaráhkku« at the Nobel Peace Prize Ceremony 2022 (2026. 01. 07)
8. L. Nicholas Francett csellistával 2017-ből: Hildá – Muittut (2026. 01. 07)
9. Ez az alfejezet a 2000-ben megjelent monográfiám illető egységeire épül (*A számi költészet fordíthatósága*). Bővebben kifejtve l. ott.
10. A jojka első klasszikus zenével való legelső társításáról Veli-Pekka Lehtola így nyilatkozik 2020-as cikkében: „Egy másik tehetséges zenész a norvégiai számi ifj. Johan Sara, aki az 1990-es évektől kezdve komponál kamaraegyüttesek, fúvószenekarok és fafúvós együttesek számára, de művei feltűntek színházakban és a televízióban is. Szintén az ő nevéhez fűződik az első jojkaopera, a *Skuolffi* (2005). Ifj. Sara mellett, hogy jojkát tanít a Számi Egyetemen Kautokei-nóban, számi zenei előadóként és zenei producereként is tevékenykedik. Sara volt a producere Ole Larsen Gaino *Ludiin muitalan* (2009) című lemezének is, melyen a jojkát a természetben rögzítették különböző évszakokban a tengeren, egy rénszarvascordában, egy sítúrán és egy erdei menedékhelyen. A lemez egy projekt részeként valósult meg, melynek célja egy olyan egyedülálló opera megalkotása volt, amely a joján és a természet hangjain alapszik, hasonlóan Nils-Aslak Valkeapää madárszimfóniájához, a *Goase dusse*-hez (1994).” (68. old)
11. Pl. a 2014-es Assimilašuvdna blues, Discography and other music projects by/with the Sámi artist Jalvvi Niillas Holmberg. – Jalvvi Niillas Holmberg (2026. 01. 07)
12. L. Lapland Chamber Orchestra: 'Celestial Incantations' Chamber Symphony Concert I – Events – Rovaniemi international (2026. 01. 07)
13. Program notes: Storgårds Conducts Sibelius | National Arts Centre (2026. 01. 07)
14. Az est teljes előadása itt látható: Lapin Kamariorkesteri - Mielentilatkoja (2026. 01. 07)
15. L. Program notes: Storgårds Conducts Sibelius | National Arts Centre (2026. 01. 07)

■ IRODALOM

- Ulrich Dausendschön-Gay – Ulrich Krafft: *Kulturelle Differenz als account*. In: Birgit Apfelbaum – Hermann Müller (szerk.): *Fremde im Gespräch: Gesprächsanalytische Untersuchungen zu Dolmetsch-Interaktionen, interkultureller Kommunikation und institutionalisierten Interaktionsformen*. Frankfurt am Main: IKO – Verlag für Interkulturelle Kommunikation, 1998. 163–197.
- Deganutti Marianna – Domokos, Johanna – Mudriczki, Judit: Multilingualizmus és kódváltás az irodalomban és az előadóművészetekben. In: Deganutti Marianna – Domokos Johanna – Mudriczki Judit (szerk.): *Code-switching in arts*. L'Harmattan – Károli Books, Bp., 2023. 7–20.
- Domokos Johanna: *A számi költészet fordíthatóságáról*. Finnugor Füzetek, XV. Budapest, 2000. web: <https://core.ac.uk/download/pdf/51306641.pdf> (2026. 01. 07)
- Domokos Johanna: *A fordítás tiltása: Nils-Aslak Valkeapää és a szöveg-, folyamat- és ágensorientált fordíthatatlanság kérdése*. Critical Multilingualism Studies, 2016. 4(1). <http://cms.arizona.edu/index.php/multilingual/article/view/59/117> (2026. 01. 07)
- Domokos Johanna: *Écriture multiculturelle és a finn irodalmi mező*. In: Domokos Johanna (szerk.): *Endangered literature*. L'Harmattan – Károli Books, Bp., 2018. 67–86.
- Domokos Johanna: *A kódváltás mint esztétikai projekt a számi irodalomban*. In: Domokos Johanna – Marianna Deganutti (szerk.): *Literary code-switching and beyond*. L'Harmattan – Károli Books, Bp., 2023. 101–126.
- Veli-Pekka Lehtola: A számi társadalom és művészet a kétezres években. In: Domokos Johanna (szerk.): *Alkotni csodára vágyva: Kortárs számi művészeti fejlemények*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Bp., 2020. 43–80.
- Roland Posner: *Kultursemiotik*. In: Anselm Nünning – Vera Nünning: *Konzepte der Kulturwissenschaften: Theoretische Grundlagen – Ansätze – Perspektiven*. Stuttgart/Weimar, J. B. Metzler, 2003. 39–72.
- Tamás Ildikó: *A jojka szerepe a 20–21. századi diskurzív folyamatokban: Jojkák, zsoltárok, jojkazsoltárok*. Folia Uralica Debreceniensia, 2017. 24. 197–232. web: https://finnugor.arts.unideb.hu/fud/fud24/10_tamasi.pdf (2026. 01. 07)

KIRÁLY HAJNAL

EGY IRONIKUS HUMANISTA

Hiány és túlzás Aki Kaurismäki filmjeiben

Kaurismäki *Ariel* (1988) című filmjének egyik emblematis jele a börtönbe vonuló Taisto lakonikusan választogat az ingóságait (köztük egy üres pénztárcát és az apjától örökölt órát) leltárba vevő őr kérdéseire: „Lakhelye? Nincs. Munkahelye? Nincs. Vallása? Nincs. Családi állapota? Nőtlen. Foglalkozása? Bányász.” A teljes hiány és depriváltság állapota a finn filmrendező filmjeinek alaphelyzete, a szereplőkkel már a filmbeli történet előtt vagy a kezdetén minden megtörtént: elvesztették állásukat, családjukat, (*Ariel*, *Gomolygó felhők/kauas pilvet karkaavat*, 1996, *Juha*, 1999), hazájukat (*Le Havre*, 2011, *A remény másik oldala/Toivon tuolla puolen*, 2017) és identitásukat (*A múlt nélküli ember/Mies vailla menneisyyttä*, 2002). Az újrakezdés reményében útra kelnek, de az úton kiderül, hogy még mindig maradt veszítenivalójuk: gyakran megverik, kifosztják őket, és majdhogynem mézítelenül, de mégis tiszta lappal érkeznek meg a nagyváros, Helsinkinek peremére. És ha már itt vannak, nem sietnek sehová: Kaurismäki filmjeinek szereplői szeretnek elidőzni a semmiben, sodródni, spontán módon kapcsolódni és mindent a véletlenre bízni, míg a történet lassan, szinte észrevétlenül kezd a remény innenső oldala felé alakulni. Ehhez azonban előbb a bibliai Józsefként, a kút legaljára kell kerülniük, hogy – általában bőséges alkoholfogyasztással előidézett – saját testi-lelki mocskukban való fetrengést követően elindulhassanak az újrakezdés

Kaurismäki filmjeinek szereplői szeretnek elidőzni a semmiben, sodródni, spontán módon kapcsolódni és mindent a véletlenre bízni, míg a történet lassan, szinte észrevétlenül kezd a remény innenső oldala felé alakulni.

útján. Ez a mintázat összekapcsolható azzal az önéletrajzi mozzanattal, amelyet maga Kaurismäki sokszor megosztott interjúiban: miután nem fejezte be a kötelező katonai szolgálatot, és nem sikerült a felvételi a filmművészeti egyetemre, gyakorlatilag az utcán hanyódott többnyire alkoholos állapotban, mígnem filmrendező bátyja, Mika munkát adott saját filmjeiben (szövegkönyvírói, színészi megbízásokat kezdetben), ami aztán elindította filmrendezői karrierjét.

Fotó 1: Gomolygó felhők

Az önéletrajzi tapasztalaton túl a múlttal (transzgenerációs és saját démonokkal) való leszámolás, a megtisztulás-újrakezdés dinamikája egyaránt jellemzi Kaurismäki filmes nemzedékének programját és az ő egyéni, ellentmondásaiban is következetes poétikáját. Kaurismäki pályája egyszerre indul a dán Dogma 95 „fivérekével”, ő is a nyolcvanas években készíti első figyelemre méltó filmjeit, akárcsak Lars von Trier. Azonban míg a Dogma-manifestó látványosan, nagy port kavarva robban be abba a kritikai diskurzusba, amely az 1995-ös párizsi konferencián a mozi végét, a nagy szerzők eltűnését, és ezzel együtt a cinefília jelenségének megszűnését siratta, Kaurismäki egyszemélyes finn filmes mozgalomként, kevésbé hangosan, de következetesen hirdette interjúkban, fesztiválokon a nemzeti filmes piacokat meghódító, globalizálódó hollywoodi terrorral szembeni ellenállást, a saját „tisztasági fogadalmát”. Ez, a Dogma 95-tel ellentétben nem a technikai megoldások (fény- és hangtechnika, beállítások, képminőség, utómunkálatok) és ezzel együtt a szerzőség elutasítását jelentette, hanem egy újfajta, mondhatni „szelektív” minimalizmust: Kaurismäki a kiüresített, „megtisztított” képernyőt tölti fel kevés, de gondosan válogatott tartalommal, klasszikus hollywoodi és európai művészfilmes referenciákkal, tárgyakkal, színekkel, testekkel, arcokkal, gesztusokkal és nem utolsósorban zenével.

Az elmúlt 25 évben jelentősen átalakult a Kaurismäki-filmek kritikai recepciója, a 2000-es évektől elindult diadalmenete az európai A kategóriás fesztiválokon (főként Berlinben, Velencében) a róla írt szakirodalmat is alaposan felduz-

zasztotta. Izgalmas megfigyelní, ahogy a tétovaság, ami a kritikai megközelítést kezdetben jellemezte, sokréttű, esztétikai, fenomenológiai, társadalmi, sőt politikai diskurzusok szövevényévé alakult. Számomra is kisebb kaland saját 20 évvel korábbi cikkeimet olvasni róla, az a felismerés, hogy azzal a kevés fogódzóval, ami akkor rendelkezésünkre állt, elsősorban a minimalizmust mint a hiány esztétikáját, a hollywoodi minták dekonstrukcióját hangsúlyoztam, ehhez kerestem filmtörténeti előképeket, Buster Keatontól Theodor Dryeren keresztül Robert Bressonig és Douglas Sirkig.¹ Miközben a Kaurismäki-filmek története, stílusa alig változott, körülöttük a világ és a kritikai diskurzus drasztikusan átalakult, ami újabbnál újabb jelentésekkel, értelmezésekkel tölti fel ezeket a filmeket. A hiány alakzatai mellett fókuszba kerülnek a túlzás alakzatai, illetve a kettőt összehangoló ironia és abszurd, ami a Kaurismäki-filmek egyedi hatását meghatározza és egyre növekvő cinefil közönségét is kialakítja.

A hiány alakzatai

■ A képeret Kaurismäki filmjeiben látszólag zárt, belső vagy külső tereket hoz létre, amelyek azonban a legváratlanabb pillanatokban nyílnak meg, amint be- vagy kísétál rajtuk valamelyik szereplő, akár a korai némafilmekben. A némafilm hasonlat a csend mint hiányalakzat dramaturgiai (és drámai) szerepét is kiemeli, ugyanis a beszéd hiánya, a ki nem mondott, olykor életmentő szavak elmaradása óhatatlanul a vizuális stílus egyéb rétegeire helyezi át az érzelmek, gondolatok kifejezését. Kaurismäki monográfiusa, Andrew Nestingen szerint az életmű négy kardinális aspektusból értelmezhető, amelyek közül az egyik, a szerzőség, a bohémság és a nosztalgia mellett az úgynevezett „finnség”, azaz olyan kulturális karakterbeli, viselkedésbeli vonások, mint a hallgatás (Brechtet idézi, aki szerint a finnek egyszerre két nyelven is tudnak hallgatni), a gesztustalanság és minimális mimika jelenléte társas kapcsolatokban.² Ezekben a filmekben azonban ez a kínálkozó párhuzam (amiről maga a rendező ellentmondásos módon nyilatkozott) filmtörténeti referenciákkal gazdagodik, a már említett némafilm, keatoni minta mellett Bresson filmjeit is idézi. A csend mint hiányalakzat pedig kiélesíti az érzékeinket a legapróbb gesztusokra, az arc legkisebb rezdüléseire, az apró tárgyi és művészeti utalásokra. A hiányosan berendezett belső terek szintén a szegénység, a depriváció helyei, „osztályspecifikus helyek”, vagy még pontosabban, társadalmi osztályon kívül rekedtek helyei: hajléktalanszállók, munkásszállóvá alakított vagonok, olcsó panziók, lakássá rendezett raktárok vagy konténerek.³ Kaurismäki és produkciós csapata, a dizájnerek szándékosan választanak ki olyan belső és külső helyeket, névtelen bárakat, külvárosi utcákat, egyéb liminális tereket, amelyek foucaulti heterotópiákként olyan ellen-helyszínekként működnek, amelyekben a reális helyek egyszerre vannak reprezentálva, megkérdőjelezve és megfordítva.⁴ Az ezeket a tereket belakó karakterek osztály alattiak, osztályon kívüliek, identitásuk, énképük és önérzetük is ebből a hiányból fakad. Megverik, kirabolják, ártatlanul börtönbe zárják őket (*Ariel*, *Külvárosi fények/Laitakaupungin valot*, 2006, *A múlt nélküli ember*), ők pedig nem tiltakoznak vagy küzdenek a jogaikért. Kaszton kívüliek, érinthetetlenek maradnak mindaddig, amíg valaki, általában egy nő fel nem karolja őket, és a kapcsolat, a szerelem ígérete ki nem lendíti őket az önfelszámolás állapotából: a segélyszervezetnél dolgozó Irma, aki maga is olcsó motelben tengődik, felfigyel M-re, és segíti identitáskeresésében a *Múlt nélküli ember*-ben,

az *Ariel*-ben a több munkahellyel zsonglórkodó egyedülálló anya segíti Taistót megszökni a börtönből, a *Külvárosi fények*-ben pedig a jelentéktelen külsejű mobilbüfé lány kíséri végig a tárgyaláson és a börtönben töltött években levelekkel Koistinent, ő is menti meg a film végén az újabb brutális verés után.

Lara Perski a Kaurismäki-filmekbeli látható-láthatatlan dialektikáról és az ezzel összefüggő kereten belüli, illetve kívüli ábrázolásról értekezve felhívja a figyelmet a legfőbb hiányra, ami a filmek karaktereinek végtelen magányát meghatározza: a láthatatlanságukra.⁵ Kaurismäki ezt a láthatatlanságot esztétikai és reprezentációs (egyértelműen Hollywoodellenes) problémává alakítja, amikor ezeket a szereplőket csúnyáknak nevezi, ugyanakkor felteszi a kérdést: egyáltalán, ki tekinthető szépnek? Szerinte ugyanis némely hollywoodi sztár egyértelműen csúnya.⁶ A *Külvárosi fények*-ben (amelynek címe egyértelmű utalás Chaplin *Nagyvárosi fények* című 1931-es filmjére, annak alaphelyzetére, a karakterek csavargó mivoltára) Koistinen, a főhős biztonsági őr nevét a kollégái még mindig nem tudják (vagy úgy tesznek, mintha nem tudnák), noha már évek óta ott dolgozik, és úgy járnak-kelnek körülötte, mintha láthatatlan lenne. Nem köszönnek neki, nem hívják sörözni, levegőnek nézik. Hasonlóképpen *A gyufagyári lány*-ban a női főszereplőt senki sem veszi észre, elvegyül a tömegben, a szórakozóhelyen egyetlen férfinak sem kelti fel az érdeklődését. Amint Lara Perski is rámutat, láthatatlanságát maga a kameramozgás is hangsúlyozza: gyakran figyelmen kívül hagyja, elmegy mellette, vagy a képkereten kívülre szorítja.⁷ Ezért is váratlan végső, önmagát is felszámoló lépése: meggyilkolja közömbös szüleit és a felelőtlen, őt kihasználó férfit is. Noha *A gyufagyári lány* a kritikusok által „proletár trilógiának” nevezett sorozat része, e filmek szereplői nem rendelkeznek a proletár osztályöntudatával, sokkal inkább a prekariátust képviselik. Ezt a fogalmat maga Kaurismäki úgy definiálta, mint egy fokkal a proletariátus alatt létezőt, olyan emberekről van szó ugyanis, akik nem elég öntudatosak ahhoz, hogy a munkásosztályhoz tartozzanak. Elmennek a szakszervezetbe, ha valaki elhívja őket, de tulajdonképpen fogalmuk sincs az egésztől, tehát sokkal inkább lúzerék (ezért nevezte át a trilógiát Lúzer-trilógiának), semmint proletárok.⁸

Az „osztályalattiságot” megjelenítő, sivár, személyes, identitásképző tárgyak nélküli belső filmes terek mellett a külső terek is e karakterek liminális léthelyzetének, létbe vetettségének, gyökértelenségének alakzatai. A végtelen, téli finn táj, amelyet Taisto (*Ariel*) átszel északról délre igyekezve a valószerűtlenül drága, nyitott luxusautóban (apai örökségében), sehol sem nyújt menedéket. Nem is utazik, inkább zuhan a végzete, a nagyváros felé, ahol mindenét el kell veszítenie ahhoz, hogy újraépüljön benne a remény az új párkapcsolat és család lehetőségével. A film elején bezárt bánya szintén egy lezárult korszak hiányalakzata, akár a fővárosi ipari telepek, kikötők és dokkok, ahol Európa csavargói és a rajta kívülről érkező menekültek is megfordulnak (róluk szól a tervezett Kikötő-trilógia, amelyből eddig kettő, a *Le Havre* és *A remény másik oldala*, 2017, készült el). A redukált, tompított színvilág, a szürkés-kék dominanciája elidegenítő, az utcai fények pedig még gépiesebbé, embertelenebbé teszik ezt a környezetet, amely gyakran az emberi szenvedés vagy épp halál szenttelen tanúja lesz. Az *Árnyak a paradicsomban* kukásautó-vezetője itt hal meg, a *Külvárosi fények* Koistinenjét is egy szeméttelenen hagyják, miután alaposan összeverték, akár csak M-et, *A múlt nélküli ember* szereplőjét. Míg azonban üres, jellegtelen terek, helyek vagy épp cselekvések megjelennek a filmen, van néhány lényeges esemény, ami mindig kereten kívül marad: a halál, az erőszak és a szerelmi vágy

gesztusai. Az *Ariel* emlékezetes jelenetében a bánya bezárását követően Taisto és apja a helyi kocsmában ül, az apa pedig, miután lakonikusan végrendelkezik, kezében egy pisztollyal a férfimosdóba vonul. Taisto még a lövés hangja után sem reagál azonnal (ez a fajta passzivitás, apátia végigvonul a filmen), majd a mosdóhoz lépve nyugtázza, kifejezéstelen arccal apja öngyilkosságát. Maga a kép láthatatlan marad, a kereten kívül, akárcsak a kegyetlen verések jelenetei a *Külvárosi fényekben* vagy *A múlt nélküli emberben*. Hasonlóképpen láthatatlannak maradnak a szerelmi jelenetek: az *Ariel*-ben például, miután Taisto és Irmeli gépiesen, egymásra sem nézve darálja a flört sztereotipikus dialógusát a nyitott, fehér amerikai luxusautóban, a következő jelenetben már együtt ébredni látjuk őket anélkül, hogy előtte bárcsak egy érintésnek is tanúi lettünk volna. Gyakran azonban ezek a műfaji, túlzott affektív hatás elkerülését célzó ellipszisek épp a hiány által hatnak, amennyiben a jelenet intimitását a kamera tőle eltávolodva, helyette egy-egy szimbolikus tárgyra, vagy épp testrészre, egy gesztusra, leggyakrabban kezekre közelítve érzékelteti.

A családi háttér és múlt nélküli emberek (*A gyufagyári lány* kivételével nem jelennek meg szülők, ott is épp Iris láthatatlanságát hangsúlyozzák apátiájukkal) hiánytörténete egy másik emberrel, illetve a saját, osztályon kívüliek közösségével létrehozott őszinte, érdek nélküli, szolidáris kapcsolattal fordul meg és kezd értelemmel, reménnyel telítődni. Azokban a filmekben, amelyekben ez a kapcsolódás nem sikerül (*A gyufagyári lány*, *Juha*), a magányos hős óhatatlanul elbukik, halálra van ítélve. Már a *Gomolygó felhőkben*, de különösen a 2000-es évektől Kaurismäki filmjeiben a „megalázottak és megszomorítottak” szolidáris, alulról építkező közössége az a védőháló, amely végül megtartja a peremre szorult egyént. Ezt az átmenetet a magányból a kapcsolatba és a közösségbe a stílus különböző rétegei is megjelenítik a sívár keretekben, terekben megjelenő színekkel, tárgyakkal, apró gesztusokkal és sok-sok nosztalgiazenével.

A túlzás alakzatai

■ Mint fentebb már volt szó róla, ez a közösségalkotás és szolidaritás sosem alakul át politikai állásfoglalássá, az apró anarchikus megnyilvánulások, az autoritást kijátszó üzelmek, hevenyészett megoldások inkább a punkéthoszt képviselik (akárcsak a Kaurismäki barátaiból alakult Eppu Normaali zenekar, amelynek dalai több filmben felhangzanak), annak minden intézmény-, hivatalos kultúra- és esztétikaellenességével, morális konzervativizmusával és naívan érzékeny humanizmusával.⁹ Az enteriőrök minimalista díszlete látszólag elidegenítő csak, ugyanis a minőségükben, stílusukban eklektikus tárgyak és a hozzájuk fűződő cselekvések, valamint a kamera kiemelt figyelme által a hiánnyal együtt megjelenik a túlzás: *A múlt nélküli emberben* a hajléktalan konténerben egy jukebox, a *Le Havre* utcai cipőtisztító szegényes lakásában az exkluzív lemezgyűjtemény vagy a híres piros dívány, Kaurismäki saját bútordarabja, amely több filmben is megjelenik (a *Külvárosi fényekben* például, de legutóbb a *Hulló falevelekben*). Nem egyszerűen egy minimalista díszlet részei tehát ezek a tárgyak, hanem oda nem illő, hivatkozón túlzó jelenlétükkel magukon túlmutató jelentést, gyakran affektust, nosztalgikus emlékezést vagy épp a fogyasztói társadalom kritikáját képviselik azáltal, hogy a mindig újabb termékhalmazás helyett a „lassú fogyasztást”, azaz a tárgyak újrashasznosítását szorgalmazzák.¹⁰ Hasonlóképpen, a sívár, minimalista, szürkés-kék alaptónusú környezetekben feltűnő

erős, már-már pop-artos színfoltok, a piros, a sárga, a zöld és a kék nem egyszerűen narratív szereppel bírnak, amennyiben kiemelnek bizonyos tárgyakat, részleteket, hanem a filmes diegézisen túlmutató referenciák is egyben: a piros teáskanna Ozut, a piros sportautó a hollywoodi filmeket, de Godard *Bolond Pierrot*-ját is, a már giccsbe hajló kék-zöld kombináció pedig Douglas Sirk melodrámainak színvilágát vagy Edward Hopper festményeit idézik.¹¹ A különböző színekkel megjelölt szereplők is tárgyasulnak, gyakran a tárgyak mellett a díszlettel egy-neművé válnak, már csak gesztustalanságuk, kifejezéstelenségük miatt is. Épp a mozgás hiánya miatt azonban minden apró, váratlan gesztus felértékelődik, kiélesedik és óriási affektív hatással bír, legyen ez egy érintés vagy egy szerény vacsora felszolgálása (lásd a *Le Havre*-ban). A gesztusok hiánya mellett az ismétlődő, mechanikus gesztusok szintén olyan stílusbeli többletet képviselnek, amely a komikus hatáson túl szintén bekapcsolja ezeket a filmeket egy történeti keringésbe. Panos Kompatsiaris a testet kulturális és tudatosan vagy tudattalanul bevésődött társadalmi cselekvések tárházának tekinti, rámutatva arra, hogy a Kaurismäki-hősök, így például az *Árnyak a paradicsomban* című film kukásautó-vezetője vagy a *Külvárosi fények* biztonsági őre gyakran a munkából hozott mechanikus mozgást ismétli újra és újra, a munkán kívül is. A munka mint tárgyasító mozgássor tételesen is megjelenik *A gyufagyári lány* esetében, ahol Iris teste szó szerint a mechanikus szalagmunka része, akárcsak korábban Fassbinder vagy még korábban Chaplin filmjeiben, főként a *Modern időkben* (*Modern Times*, 1936).¹² Innen már csak egy lépés, hogy a filmekbeli mechanikus, ismétlődő mozgást, Walter Benjamin nyomán, az emberi testet tárgyként kezelő, mechanizáló moziapparátus alakzataként is tekintsük.¹³ Van azonban két másik, mechanikusan ismétlődő mozgássor, amely, bár kényes finn társadalmi témákat érint – a cigarettázás és főleg az alkoholfogyasztás – nem korlátozódik magának a jelenségnek a megmutatására, hanem, akárcsak Bresson filmjeiben, inkább azok okára irányítja a figyelmet.¹⁴ A mértéktelen alkoholfogyasztás és cigarettázás a tehetetlenség jeleneteiben a sikertelen kommunikációt és kapcsolódást, a proaktív cselekvést pótolja.

Ez a látszólagos minimalizmust számos filmtörténeti referenciával „dúsító” szerzői program a mozi hatásának ismétlődő tematizálását is magában foglalja. Az újdonsült párok gyakran a moziban vagy a mozi előtt randiznak, a mozijelenetekben nem tudjuk, mit is néznek, ugyanis a férfi (az *Ariel*ben, a *Külvárosi fények*ben, a *Hulló falevelek*ben) általában a nőt nézi a vászon helyett. Ébredező szerelem és mozirajongás ekképp összemosódik, és a cinefília Kaurismäki-féle értelmezését sűríti egyetlen képben. Az érzelmek közvetlen, verbális, mimikai kifejezés híján más, referenciális, áttételes szinteken jelennek meg, és érintik meg – affektusként – a nézőt. Ezek lehetnek tablószerű beállítások, amelyekben a szereplők egy kitartott gesztussal, pózzal jelenítik meg érzéseiket (mint a szerelmes férfiak a fent említett mozijelenetben), vagy pedig ismert művészeti alkotásokra való utalásokkal idéződik fel az érzés. Austin például Hugo Simberg *Sebzett angyal* című, 1903-as festményét fedezi fel *A múlt nélküli ember* egyik jelenetében,¹⁵ engem pedig személyesen a *Külvárosi fények* újranezésekor a Taisto végtelen magányát kifejező beállításokban a halálraítélt fiatal férfi fotójának felidézése érintett meg, amellyel Barthes a *punctum* (azaz a nézőre gyakorolt személyes hatás) mechanizmusát szemlélteti *Világoskamra* című könyvében.¹⁶ Izgalmas továbbá, ahogyan épp ez a generalizált érzelmi visszafogottság, látszólagos egykedvűség teszi lehetővé azt, hogy a legkisebb rezdülés óriási affektushullámot szabadítson fel a nézőben: Kaurismäki női szereplőinek gyakori alakítója, Kati Outinen maszkyszerű, már-már csúnya arca egy villanásnyi időre valósággal megszépül, amikor *A múlt nélküli ember*ben először megpillantja M-et a Megmentő Hadsereg nevű karitatív szolgálat egyik akcióján. Ezt az affektív hatást gyakran a fényhasználat is erősíti, ezekben a jelenetekben egyszerre mintha az egész kép megvilágosodna. Külön tanulmány értekezik arról, hogyan erősítik fel ezeket a röpke affektív pillanatok a Kaurismäki-filmek kutyaszereplői (egy részük név szerint is szerepel a szereposztásban, leghíresebb közülük a Laika kutyája). Michael Lawrence érvelése szerint ezeknek kutyáknak semmiféle narratív funkciójuk sincs, inkább reflektálják vagy komikus módon ellenpontoszák a szereplők reakcióit, miközben azok periférikus társadalmi státuszának (kivert kutyák, alárendelt kutyák, angolul „underdog”) metaforái is egyben.¹⁷ Nem véletlen, hogy Koistinen (*Külváros fények*) azután veszi magához a kocsma elé kikötött kutyát, miután a „nehézfiúk” jól ellátják a baját, illetve M-hez is beköltözik a konténer tulajdonosának kutyája, miután nem hajlandó őt megugatni, mintegy szolidaritásból, az immár mindenét elvesztett férfit. Khaledet, a fiatal szíriai menekültet (*A remény másik oldala*) is egy kutya kíséri utolsó útján.

A díszlet tárgyainak, művészeti referenciáinak és a kutyaszereplőknek affektív többlethatását a zene sokrétű funkciója teljesíti be Kaurismäki filmjeiben. Kimondottan zenés filmjein kívül (amelyek közül a legismertebbek a *Leningrad Cowboys*-filmek), a nem diegetikus és diegetikus zene, ez utóbbin belül pedig az élő koncertek, az egyéni és a közösségi érzelmek, de főként vágyak sokaságát képviselik, gyakran ironikus feszültséget teremtve a képi egyszerűség, szereplői passzivitás és a rock'n'roll (angol és finn) dalszövegek vallomásossága, érzelmessége között. Andrew Nestingen szerint ez egy kettős látásmódot eredményez, amennyiben a musical műfajára emlékeztető módon a dalok, dalszövegek által a szereplőknek egy alternatív, vágyott története is megjelenik. Nestingen „zenés pillanatoknak” nevezi azokat a jeleneteket, Amy Herzog nyomán, amelyek szerepe megfordítani a történet elsődlegességét és a zenét előtérbe helyezve intenzív, jelentésteli, affektív mozzanatokkal létrehozni.¹⁸ Az *Ariel*ben például az im-

pozáns fehér kabrió hátsó piros bőrülésén helyet foglaló táskarádió, amely a főszereplő Taistóval együtt utazik délre egy jobb élet reményében, a férfi saját belső zenéjének jelölője, ami extradiegetikusan kíséri e sajátos road movie képeit, miközben a dalszöveg nyugtázza élethelyzetét, és megfogalmazza kimondatlan (és kimondhatatlan) vágyait. A táskarádió és a zene által jön létre a kapcsolat is Taisto és a többi munkanélküli-hajléktalan között, akik rövid, ivós-táncos mulatóságokat rögtönöznek az ipari telepen, a következő megbízatásra várva. A „hivatalos” táncos-zenés mulatóhelyek ritkán válnak a jelentős találkozások helyévé, pedig a szereplők gyakran próbálkoznak itt ismerkedéssel. Kaurismäki tézise, hogy a kapcsolódás csak a saját, „osztályon kívüliek” közösségében lehetséges, ezt példázza az eddig utolsó filmje, a *Hulló falevelek* is, amelyben a pár egy, alkalmi munkából élő nőt és férfiakat befogadó karaokebárban találkozik, ott hangzik el a film címadó dala is. A zenés pillanatok túlcorduló érzelmi töltetét a zenehallgatás módja, valamint a zene műfaja, szövegének nyelve is meghatározza: a magányos zenehallgatás melankóliáját a finnül felhangzó tangók, balladák hangsúlyozzák, míg a közösségépítő zenehallgatás a nemzetközi (francia, angol) repertoárból származó slágerek, rockdalok a nosztalgia által erősítik az összetartozás érzését. Különböző együttesek koncertfellépései pedig különösen a közösségi szolidaritás jelképes pillanatai: Tuomari Nurmio előadásai a *Remény másik oldalán* vagy Little Bob jótekonysági koncertje a *Le Havre*-ban, amelyet az emigráns kisfiú, Idrissa, Angliába, az anyjához való szökéséhez szükséges pénz gyűjtésére szerveznek a periférián élő közösség tagjai.¹⁹ Idrissa szökése nehezen, de sikerül (miután az utána nyomozó felügyelő maga is átáll a másik oldalra), az *Ariel*-ben azonban a börtönből megszökött Taisto és újdonsült kis családjá eljutása a vágyott Mexikóba már kétséges: az óceánjáró hajóhoz közelítő csónakban látjuk őket utoljára, miközben a finnül felhangzó *Over the Rainbow* (A szívárványon túl, az *Oz, a csodák csodája* filmből, Fictor Fleming, 1939) a találkozás naivan gyerekes, csodaváró voltára reflektál ironikusan.

Az ironikus humanista

■ A kíméletlen valóság és a gyermeki őszinteség, nyitottság egymás mellé helyezése csak egy a sok, valószerűtlen párosítás közül, amelyek a filmek narratív és formai rétegeiben, sőt azok között átjárva megjelennek és Kaurismäki elemzői szerint az irónia és az abszurd forrásaiként az úgynevezett „furaság-hatást” („quirky effect”) eredményezik. James MacDowell egyenesen a furaság esztétikájáról beszél a kifinomult műviség és a túlzott, gyerekes egyszerűség következetes összekapcsolásának hatásáról értekezve.²⁰ Valóban, Kaurismäki mozijának egyedi hatása a fentebb részletesebben elemzett hiányalakzatok és túlzásalakzatok egyidejűségéből fakad: a luxusautóval közlekedő nincstelen, a sívár tereket és elidegenedett kapcsolatokat bemutató jelenetekben felhangzó örömszene, a számkivetetteket megmentő étterem projektek, a haldokló arcát nyaldosó kiskutya képe, a hétköznapi arcokat megszépítő fény- és színhasználat mind-mind olyan valószerűtlen párosítások, amelyek a finn rendező emberképét meghatározzák. Az ismerősből az ismeretlenbe, a várhatóból és a kiszámíthatóból a váratlanba átcsapó jelenetekben az elidegenítő irónia az empátiával, a melankólia a viccessel váltakozik, akárcsak Chaplin filmjeiben. Természetes reakciók, gesztusok elmaradnak, míg más, nem anticipált lépések megtörténnek: a külvárosi fényekben például a magányos biztonsági őr csupasz kézzel kiáll három megter-

mett férfi ellen egy megkötött kutya miatt, de amikor letartóztatják ékszerablábért (amiben kivasználta egy femme fatale), egyetlen szóval sem védi magát. A jelenetek véget érnek, mielőtt vallomás vagy bármilyen érzelem kifejezése megtörténhetne, vagy a kamera eltávolodik, egy más, tárgyi részletre közelít, vagy épp egy váratlan gesztus, dallam átlendíti komikusba vagy ironikusba a hatást. Andrew Nestingen meggyőző érvelése szerint Kaurismäki ekképp tartja magát távol a szentimentalizmustól, attól, hogy a megváltás, önmegváltás, önfeláldozás és utopisztikus jövő témái ingatag érzelmi talajra vezessék filmjei hatását.²¹ Humanizmusa, a lúzerek iránti elkötelezett szimpátiája ellentmondásos nyilatkozatai ellenére, leginkább e filmek összehatásában és mostanra már világossá vált programszerű elköteleződésében nyilvánul meg leginkább, amely az „osztály alatti” karaktereket filmjei állandó főszereplőivé teszi. Amint Austin rámutat, ez a létező műfaji sémák teljes átformálását is maga után vonja, ugyanis ezeket a szereplőket nem áldozatokként vagy hősieis önmegvalósítókként ábrázolja, hanem egyszerűen reprezentációra *méltókként* mutatja fel őket. Elhelyezi őket az újrarendelt klasszikus műfajok, a melodráma, a road movie, a komédia, a társadalmi dráma keresztszövetében és *láthatóvá* teszi őket. Ezáltal a filmtörténetben és a társadalomban is lokalizálja ezeket a karaktereket.²² Az is megfigyelhető, hogy a legutóbbi filmjeiben egyre gyakrabban fordul az aktuális társadalmi-politikai diskurzusok középpontjába került osztályon kívüliek, a prekariátus, az emigránsok felé (lásd a Kikötő-trilógia elkészült darabjait). Miközben ezzel bekapcsolódik egy tágabb európai és skandináv filmes trendbe (a belga Dardenne fivérekkel és a Dogma 95 hagyományát követő rendezőkkel együtt), nem egyszerűen humanizálni akarja őket a tárgyiasító politikai diskurzussal szemben (hiszen ezzel emberségüket tagadná), hanem *rehumanizálni*, a kíméletlen rendszerek, intézmények nyomása alatt elvesztett méltóságukat visszaállítani.²³ Mindezt teszi úgy, hogy közben a nyugati bevándorláspolitikai úgynevezett „kegyetlen optimizmusának” mechanizmusait is leleplezi.

■ JEGYZETEK

1. Lásd például Király Hajnal: *Aki és a mozi. A mese dekonstrukciója Aki Kaurismäki Juha (1999) című filmjében. Filmtett*, 2001/11.16–20 és Király Hajnal: *A búsképű lovagok esete a filmmel. A Keaton–Tati–Kaurismäki vonal. Lk.k.t.*, Kvár, 2002/3. 45–50.
2. Andrew Nestingen: *The Cinema of Aki Kaurismäki: Contrarian Stories*. Wallflower Press, London – New York, 2013.
3. Thomas Austin: *Temporality in Kaurismäki: Anachronism, Allusion, Tableau*. In: Thomas Austin (szerk.): *The Cinema of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury Academic, New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney, 2018. 19.
4. Vö. Pietari Kääpä: *Displaced souls lost in Finland: The Kaurismäki's films as the cinema of the marginalised*. Wider Screen, 2006. web: http://widerscreen.fi/2006/2/displaced_souls_lost_in_finland.htm és Michel Foucault: *Of Other Spaces*. Diacritics, 16, no. 1, 1986. 24.
5. Lara Perski: *Beyond the Edges of the Frame. The Invisible in Aki Kaurismäki's films*. In: Thomas Austin (szerk.): *The Cinema of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury Academic, New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney, 2018. 59.
6. Austin i. m. 21.
7. Perski i. m. 59–60.
8. Austin i. m. 21.
9. Panos Kompatsiaris: *Dreamers and Other Sentimental Fools. Money, Solidarity and Ambivalent Populism in the Films of Aki Kaurismäki*. In: Thomas Austin (szerk.): *The Cinema of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury Academic, New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney, 2018. 101–115. 101.
10. Austin i. m. 22.
11. Lásd erről még Jaakko Seppälä: *On the Heterogeneity of Cinematography in the Films of Aki Kaurismäki*. Projections 2015.9. 2. sz. 20–21.

12. Angelos Koutsourakis: *The Cultural Techniques of Gesture in Aki Kaurismäki's Proletarian Trilogy*. In: Thomas Austin (szerk.): *The Cinema of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury Academic, New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney, 2018. 119.
13. Walter Benjamin: *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában*. In: *Kommentár és prófécia*. Gondolat, Bp., 301–334.
14. Koutsourakis i. m. 128.
15. Austin i. m. 26.
16. Roland Barthes: *Világoskamra*. Európa kiadó, Bp., 1985.
17. Michael Lawrence: *Deadpan Dogs. Aki Kaurismäki's Canine Comedies*. In: Thomas Austin (szerk.): *The Cinema of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury Academic, New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney, 2018. 187–190.
18. Nestingen i. m. 137.
19. Nestingen i. m. 145.
20. Lásd Jaakko Seppälä: *The Camera's Ironic Point of View: Notes on Strange and Comic Elements in the Films of Aki Kaurismäki*. In: Thomas Austin (szerk.): *The Cinema of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury Academic, New York, London, Oxford, New Delhi, Sydney, 2018. 97. és James MacDowell: *Notes on Quirky*. *Movie: A Journal of Film Criticism*. 2010. 1. sz. 3.
21. Nestingen i. m. 144.
22. Austin i. m. 27.
23. Koutsourakis i. m. 112.

LAKATOS-FLEISZ KATALIN

Ez nem a Genezáreti-tó

Húzz cipőt, Jézus, ez nem a Genezáreti-tó,
a márványrajzú *Jyväsjärvi* partján behavazott
biciklicsontvázak várják a tavaszi feltámadást,
fémlemezek csattognak fejedben, szemedbe vasreszelék hull
– fent, az égi kohókban talán mégis fűtenek –
nagy út áll mögötted, és messze még a végállomás
– *Hämeenlinna, Toijala, Lempäälä* –
bárhol kiszállhattál volna, anyád és testvéreid nem keresnek
– ki az én anyám, és kik a testvéreim? –
tört angolsággal keresed, kit sosem láttál,
neve nem igazít el neméről,
Sari Asikainen: ismételteted folyton magadban,
jelenjen meg, ki elvezet a rókák barlangjába,
égi madarak fészke, hol majd lehajtod fejed,
elfeledve azt a szót, azt az első igazi szót nem papiruszon,
de vasbetűkkel, vissza nem vonhatón: *matkakeskus*,
vissza nem vonhatón közeledik az este,
eltelik, kitelik, betelik az idő,
időben és nem térben keresed a Templomot,
mert eljön a másnap, a *Sabbath*,
az idegen szóra ráismerni próbálsz,
hiszen az Írás ez, nem talmi beszéd,
alagsor: keresztény agapé, szeretetvendégség,
vihreä tee: kínálnak, nem érted, de a fanyar íz felüdít,
bólintasz, mindenkinek jut hal és zabkenyér,
a szeretet vendégség, mondogatod, mikor
fűtött utcákon, párnázott öblű székeken
bort kortyolva víg társaságban remélve gondolsz
arra, talán mégis elkerülhető ama pohár,
de mit számít az egyéni akarat,
a fűtött utca kihűl, kihűl a vér, a test, a vágy
– *Perjantaista alkaen sää kylmenee rajusti* ?
péntektől drasztikus lehűlés, igen,
a szó nem véd meg a testtől, a test hidegétől,
testből elhull a szó, mint az elvásott fog,
zsebből pénz gurul, az a pár cent szabályos kört formáz
a reptér várótermének műanyag padlózatán,
talán ha azok a kövek kenyérré változnának,
talán ha levetnéd magad a magasból, valami égből,
de nincs járat, a járatot törölték, talán sosem volt,
nem volt csatlakozás, csak ájult, álomtalan álom,
egy váratlan hajnal, egy szembe hasító éles napkorong.

GERGELY ÁGNES

FINNORSZÁG MINT PEDAGÓGIAI MÍTOSZ ÉS KRITIKAI TÁRGY

**A játék során a tanulás
természetesen
bontakozik ki:
a gyermek felfedez
új dolgokat,
összefüggéseket ismer
meg, fejleszti a
képzeletét, párbeszédet
folytat, problémákat
old meg, és sajátos
módon értelmezi a
körülötte lévő világot.**

■ Az elmúlt évtizedekben kiemelt érdeklődés övezte a finn oktatási rendszert. A magas színvonalúnak tartott, ugyanakkor tanulmányi nyomástól mentes pedagógiai gyakorlat fokozatosan egyfajta pedagógiai mítosszá vált, amely mind a szakmai, mind a tágabb közbeszédet hosszú időn keresztül – és részben ma is – foglalkoztatja. A sokak által követendő példaként emlegetett oktatási modell már a finn kora gyermekkori oktatás és nevelés (early childhood education and care, ECEC) szakaszában megjelenik. A finn ECEC-t különösen a játékra épülő tanulás, a gyermekek jóllétének középpontba állítása, a pedagógusi autonómia, valamint a társadalmi egyenlőség iránti elköteleződés miatt tekintik modellértékűnek.¹

Az ezekre az elvekre épülő pedagógiai szemlélet a „jó gyermekkor” eszményét hangsúlyozza, amely a finn oktatási modell idealizált alapját képezi. Ebben a narratívában a játék, a biztonság, a bizalom és a pedagógusok szakmai szabadsága kiemelt szerepet kap. A finn ECEC-ben a gyermek aktív szereplőként van jelen: a tanulás a játékon, a társas kapcsolatokon, valamint a mindennapi tapasztalatokon és felfedezéseken keresztül bontakozik ki.²

A tanulmány célja, hogy bemutassa a játék-alapú tanulást mint pedagógiai módszert, valamint a finn ECEC alapvető pilléreit: az esélyegyenlőséget, a jóllétet és a bizalmat, továbbá feltárja a pedagógusi autonómia szerepét és jelentőségét. Emellett kritikai megközelítésben

vizsgálja a finn modell köré épülő pozitív diskurzust, különös tekintettel arra, hogy az esélyegyenlőség, a jóllét és a bizalom hangsúlyozása ellenére a játék miként járulhat hozzá az előre definiált, sztereotip nemi szerepek újratermelődéséhez és megerősödéséhez.

Játékalapú tanulás

■ A finn ECEC egyik legmeghatározóbb sajátossága a játékalapú tanulás, amely nem csupán pedagógiai módszerként, hanem átfogó szemléleti keretként jelenik meg. A játékalapú vagy játékos tanulás egy olyan holisztikus és gyermekközpontú folyamatot jellemez, amely során a gyermek az önmaga számára fontos és jelentéssel bíró játékokban vesz részt. A játék során a tanulás természetesen bontakozik ki: a gyermek felfedez új dolgokat, összefüggéseket ismer meg, fejleszti a képzeletét, párbeszédet folytat, problémákat old meg, és sajátos módon értelmezi a körülötte lévő világot. A játékos tanulás során a gyermek nem passzív befogadó, hanem aktív cselekvő: kezdeményez, alakít és irányít. A játék nem a gyermekkel történik, hanem általa valósul meg, hiszen döntéseket hoz, célokat tűz ki, ötletel és reflektál. A finn játékos és gyermekközpontú oktatás nem csupán kognitív, hanem holisztikus, a gyermeket mint egészként fejleszti. A tanulás így megjelenik a játékban, a mozgásban, a felfedezésben, a társas interakciókban és az önkifejezésben. A hangsúly az egyéni, megélt tapasztalatokon van.³

A pedagógus a játék során támogatóként és kísérőként van jelen. A gyermek szabadon választhat tevékenységet, míg a pedagógus segíti és támogatja a játékot, de nem veszi át az irányítást. A tempót és az irányt a gyermek határozza meg egyéni igényei és lehetőségei alapján. A játék így nem válik teljesen strukturálatlanná: a pedagógus jelenléte nem irányító, hanem támogató jellegű; megfigyel, reagál, kérdez, és szükség esetén finoman beavatkozik a tanulási folyamatba.⁴ A játékos tanulás sikeressége abban rejlik, hogy a játék önmagában örömet, élvezetet és bevonódást teremt. Mivel a gyermek önmaga választja és teremti meg a játék helyzetét, erős motiváció jellemzi, ami a sikeres tanuláshoz vezet: a gyermek teljesen bevonódik az aktivitásba, és játszva tanul.

A finn ECEC során tudatosan biztosítanak időt, teret és eszközöket a játékhoz. A napirend strukturált, de rugalmas, ami lehetővé teszi az elmélyült játékot a gyermek számára.⁵ Így a környezet és az intézményi kultúra is támogatja, illetve megalapozza a játék és a játékos tanulás alapjait.

Esélyegyenlőség, jóllét és bizalom mint normatív pillérek

■ A ECEC egy olyan összefüggő és következetes keretrendszerre épül, amelynek alapját az esélyegyenlőség (equity), a jóllét és a bizalom képezi. A rendszer nem a teljesítményalapú oktatásra helyezi a hangsúlyt, hanem a „jó gyermekkor” megteremtésére: a gondoskodásra, a kapcsolatokra, a kapcsolatépítésre és az érzelmi biztonságra.⁶ Ezen elvek, valamint azok mindennapi pedagógiai gyakorlatban való alkalmazása egy olyan koherens értékalapot alkot, amely már a kora gyermekkori életszakaszban támogatja a gyermek holisztikus fejlődését.

Az esélyegyenlőség mint az egyik alappillér a magas minőségű kora gyermekkori oktatás és neveléshez való egyenlő hozzáférést jelenti, amely minden gyermek számára biztosított, társadalmi-gazdasági helyzetétől, nyelvi háttértől vagy földrajzi elhelyezkedéstől függetlenül. Az országosan szabályozott tantervek és

szabályrendszerek, valamint az alacsony térítési díjak hozzájárulnak az intézmények közötti alacsony szegregációhoz. Ennek következtében minden gyermek számára egyenlő tanulási lehetőségek adóttak. Az esélyegyenlőséggel szorosan összefügg a gyermek jóllétének elsődlegessége. A finn ECEC pedagógiájának középpontjában a gyermekek érzelmi, szociális és fizikai jólléte áll. A tanulás nem szűkül le a korai tanulmányi teljesítményre; ehelyett a játékot, a kapcsolatokat és a biztonságérzetet a jelentésteli tanulás előfeltételeinek tekintik. A pedagógiai vezetés összekapcsolja a gyermekek jóllétét a mindennapi interakciók minőségével, a stabil rutinokkal és az érzelmileg érzékeny pedagógusok jelenlétével.⁷ A jóllét egyszerre etikai cél és pedagógiai feltétel. Ez a szemlélet a gyermeket inkább „létező emberként”, mintsem „válni készülő emberként” értelmezi, a jelenlétet a teljesítmény elé helyezve.⁸

A finn rendszer egyik megkülönböztető jegye a bizalom kultúrája. A bizalom több szinten működik: – az intézmények és a szülők – a pedagógusok és az állam – valamint a pedagógusok és a gyermekek között. Az intézmények és a szülők közötti bizalom a partnerségen és a gyermek jóllétéért vállalt közös felelősségen alapul. A szülők az ECEC-et olyan térként érzékelik, ahol a szakemberek elkötelezettek a gondoskodó kapcsolatok és az érzelmi jelenlét iránt, különösen a fiatalabb gyermekek esetében.⁹ Rendszerszinten a pedagógusok és az állam közötti bizalom az alacsony elszámoltathatósági nyomásban és a standardizált tesztelés hiányában érhető tetten. A pedagógusok széles körű szakmai autonómiával rendelkeznek, ami a társadalom szakértelmükbe vetett bizalmát tükrözi.¹⁰ A pedagógus-gyermek kapcsolatban a bizalom szintén kulcsszerepet játszik. Az óvodapedagógusoktól elvárás az érzelmi elérhetőség, a figyelmes jelenlét és a gyermekek jelzéseire való érzékeny reagálás, amely biztonságos tanulási környezetet teremt a játékhoz, a felfedezéshez és a tanuláshoz. A mindennapi gyakorlatban a bizalom alakítja a pedagógus-gyermek kapcsolatokat, ahol a gyermeket kompetens, aktív résztvevőként kezelik, akiknek a hangja számít.

Pedagógusi autonómia és aktiváló módszerek

■ A pedagógusok autonómiája és az aktivizáló pedagógiai módszerek alkalmazása a finn kisgyermekkorai nevelés és gondozás (ECEC) meghatározó jellemzői. Ezek együttesen olyan tanulási kultúrát formálnak, amely a szakmai ítélőképességet, a gyermekek cselekvő részvételét és az értelmes bevonódást helyezi előtérbe. Ugyanakkor az autonómia önmagában nem garantálja a pedagógiai reflexivitást vagy a kritikai gyakorlat kialakulását.

A pedagógusok autonómiája strukturális előnyként mélyen beágyazott a finn ECEC rendszerébe. A pedagógusok magasan képzett szakemberek, akiknek munkáját egy olyan nemzeti alaptanterv keretezi, amely értékeket és célokat határoz meg, nem pedig részletes módszertani előírásokat. E keretrendszeren belül a pedagógusok jelentős szabadsággal rendelkeznek a tanulási környezetek megtervezésében, a pedagógiai megközelítések kiválasztásában, valamint a gyermekek érdeklődésére és szükségleteire való reagálásban. Ez a bizalomalapú irányítás a pedagógusok szakmai kompetenciájába és etikai felelősségébe vetett, történetileg kialakult hitet tükrözi.¹¹

Az autonómia elősegíti az aktivizáló, gyermekközpontú módszerek alkalmazását. A finn ECEC pedagógiája a játékot, a felfedezést, a párbeszédet és a részvételt tekinti a tanulás alapvető formáinak. A pedagógusok olyan tanulási kör-

nyezeteket alakítanak ki, amelyek mozgásra, együttműködésre és érzelmi bevonódásra ösztönöznek, miközben érzékenyen megfigyelik és támogatják a gyermekek kezdeményezéseit. Ezek az aktivizáló módszerek szorosan összefüggnek a gyermekek jóllétével, bevonódásával és pozitív érzelmi tapasztalataival.¹² A tanulás így kapcsolati és testi tapasztalatként jelenik meg, ahol a gyermekek aktív alakítói, nem pedig passzív befogadói a folyamatnak.

Ugyanakkor kritikai megközelítésre is szükség van. A szakmai autonómia nem jelent automatikusan pedagógiai reflexivitást vagy tudatos önvizsgálatot. Közös reflexió, vezetői támogatás és szisztematikus értékelés hiányában az autonómia könnyen rutinszerű, megkérdőjelezés nélküli gyakorlatokhoz vezethet. A reflektív szervezeti kultúra és a tudatos pedagógiai irányítás elengedhetetlen ahhoz, hogy az autonóm gyakorlatok valóban a gyermekek tanulását és jóllétét szolgálják, és ne implicit normákat vagy kimondatlan feltételezéseket rögzítsenek.¹³ Az autonómia tehát csak akkor válik valódi erőforrássá, ha párbeszédet, visszajelzést és etikai reflexiót támogató struktúrák kísérik.

A gender mint „láthatatlan tanterv”

■ A finn ECEC intézményrendszere hivatalosan elkötelezett a nemek közötti egyenlőség mellett, mindezek ellenére a társadalmi nemi (gender) normák gyakran a mindennapi gyakorlatokon keresztül újratermelődnek. Ezek az burkolt gyakorlatok alkotják a genderalapú „rejtett tantervet”, amely az anyagi környezeten, a pedagógus-gyermek interakciókon és a játékon keresztül működik, és finom, de erőteljes módon formálja a gyermekek társadalmi nemről alkotott elképzeléseit.

A finn ECEC-ben a gendert ritkán kezelik önálló pedagógiai kérdésként. Ehelyett gyakran természetesnek vagy magától értetődőnek tekintik, amely a gyermekek feltételezett érdeklődéséhez és viselkedéséhez kapcsolódik. Ez a magától értetődő szemlélet lehetővé teszi a gendernormák megkérdőjelezés nélküli fennmaradását, különösen a fizikai környezet és a játéktér szervezése kapcsán. A genderről szóló explicit pedagógiai diskurzus hiánya nem szünteti meg a létező gyakorlatokat, hanem láthatatlanná teszi azokat, ezáltal megnehezíti a kritikai reflexiót. Az ECEC-intézményekben gyakran jelen lévő játék „konyhabútor” egyértelműen genderileg kódolt játéklehetőségeket kínál, és szűk játéknarratívát hoz létre, amely a gondoskodásra, a házimunkára és a heteronormatív családmoddellre épül.¹⁴ Bár ezeket a tárgyi elemeket gyakran semlegesnek vagy minden gyermek számára vonzóknak tekintik, valójában inkább a lányokat hívják be olyan játéktípusokba, amelyek érzelmi és gondoskodó szerepeket hangsúlyoznak.

Ezzel párhuzamosan a nagyobb, nyitott terek gyakran a fizikai aktivitáson alapuló játékok helyszínei, ahol a fiúk nagyobb mozgásszabadságot élveznek. A pedagógusok mindennapi gyakorlatai tovább erősítik ezeket a mintázatokat. A pedagógus-gyermek interakciók, különösen az érintés és a testi közelség, mélyen genderileg meghatározottak, miközben gyakran természetesnek vagy ösztönösnek tűnnek. A fiúk esetében gyakoribb a nagyobb fizikai tér biztosítása és a határozottabb érintési formák alkalmazása, míg a lányokkal szemben a gyengédség és az érzelmi keretezés dominál. Ezek a különbségek eltérő elvárásokat közvetítenek a viselkedés, az önszabályozás és az érzelmi kifejezés módjai terén. A fiúk és lányok közötti különbségek a konfliktuskezelésben is megjelennek.¹⁵ A pedagógusok reakcióit gyakran nemi, életkori és testi méretre vonatkozó felté-

telezések alakítják. A fiúk konfliktusait és fizikai megnyilvánulásait gyakrabban tekintik fejlődési szempontból természetesnek, míg a lányoktól elvárják az érzelmek csendes, kapcsolatorientált kezelését. Ezek a gyakorlatok megerősítik a genderileg eltérő cselekvési normákat: a fiúk aktív, fizikailag cselekvő alanyként, a lányok pedig a társas harmónia fenntartásáért felelős szereplőként jelennek meg. A játékot a finn ECEC-ben gyakran gyermekközpontú és semleges tevékenységként értelmezik, azonban a játék erőteljes normatermelő térként működik. Ebben a folyamatban a pedagógus szerepe meghatározó. A pedagógusok aktívan is megerősíthetik a genderileg kódolt játékformákat, amikor támogatják a megszokott mintázatokat, de passzívan is újratermelhetik azokat, ha nem avatkoznak be.

Amikor a pedagógusok nem foglalnak tudatos állást a genderkérdésében, a meglévő hatalmi viszonyok érintetlenek maradnak.¹⁶ Az ezen alapon meghatározott játék és interakciók kihívása tudatos, reflektív pedagógiai gyakorlatokat igényel, nem pedig a „természetes különbségek” passzív elfogadását.

Mi hiányzik? Kritikai pedagógia és tudatos beavatkozás a finn ECEC-ben

■ A finn ECEC nemzetközileg elismert erős strukturális alapjairól: magasan képzett pedagógusokról, az esélyegyenlőséget, a részvételt és a gyermekek jóllétét hangsúlyozó nemzeti alaptantervről, valamint a játékra épülő pedagógiai hagyományról. A kritikai pedagógia azonban arra emlékeztet, hogy egy „jó rendszer” önmagában nem elegendő a társadalmilag igazságos nevelési gyakorlat biztosításához. A pedagógia nem semleges. A kritikai pedagógia hangsúlyozza, hogy az oktatás soha nem semleges.¹⁷ Ez a felismerés különösen releváns a finn ECEC kontextusában, ahol az egyenlőséget gyakran adottnak tekintik nemzeti értéknek. A nemek közötti egyenlőséget célzó szakpolitikák és tantervi célok nem fordítódnak automatikusan nem érzékeny mindennapi gyakorlatokká. A genderileg meghatározott elvárások továbbra is alakítják az interakciókat, a játékhoz való hozzáférést és a gyermekek viselkedésének értelmezését az ECEC intézményeiben.¹⁸ Ebben az értelemben ami „hiányzik” a finn ECEC-ből, nem a minőség vagy az értékalap, hanem a pedagógia tartós, tudatos és kritikai alkalmazása mint társadalmi változást előidéző eszköz. A tudatos pedagógiai beavatkozás nem ellentmond, hanem kiegészíti a finn rendszer erősségeit, biztosítva, hogy az esélyegyenlőség ne csupán deklarált cél, hanem aktívan megvalósított gyakorlat legyen.

Mit tanulhatunk Finnországtól – és mit nem?

■ A finn ECEC meggyőző referenciapontot kínál a korai nevelés kapcsolati, etikai és társadalmilag beágyazott gyakorlatként való újragondolásához. A rendszer az esélyegyenlőségre, a jóllétre, a bizalomra és a játékra épülő tanulásra helyezett hangsúlya azt szemlélteti, hogy a magas minőségű ECEC a gyermekek megélt tapasztalatait helyezheti előtérbe a korai tanulmányi teljesítménnyel szemben. Ugyanakkor a finn modell inkább inspirációs forrásként, mintsem átültethető mintaként értelmezendő. Működése specifikus strukturális feltételeken alapul, többek között a pedagógusokba vetett magas társadalmi bizalmon, az erős szakmai autonómián, valamint egy olyan jóléti állami keretrendszeren, amely nem

másolható le egyszerűen más kontextusokban.¹⁹ A finn kontextusból kirajzolódó egyik kulcsfontosságú felismerés a játék kettős szerepe. Miközben a játékot széles körben felszabadító, gyermekközpontú térként értelmezik, amely teret ad a cselekvőképeseknek, a felfedezésnek és a holisztikus tanulásnak, az egyben fevelmező gyakorlatként is működik. A társadalmi és nemi normák az anyagi környezeten, a térszervezésen és a felnőtt-gyermek interakciókon keresztül újratermelődnek a játék során. Ez megkérdőjelezi a játék romantizált értelmezéseit, és rámutat arra, hogy a játékot pedagógiai és politikai térként kell kezelni, nem pedig semleges tevékenységként²⁰. Ezek a feszültségek aláhúzzák a kritikai pedagógia szükségességét a korai gyermekkorai oktatás és nevelésben. Bár az egyenlőség és az inklúzió központi értékek a finn ECEC-ben, a nemileg meghatározott „rejtett tanterv” jelenléte azt mutatja, hogy a jó szándék és a magas strukturális minőség önmagukban nem elegendők a pedagógiának tudatos beavatkozást és reflektív gyakorlatot kell magában foglalnia, amely láthatóvá teszi az implicit normákat, és megnyitja azokat a kritikai megkérdőjelezés előtt, ahelyett, hogy vizsgálatlanul hagyná őket. Finnország leginkább átvihető tanulsága ezért nem egy konkrét módszer, hanem egy kritikai, reflektív és etikailag megalapozott pedagógiai elköteleződés, amely nyitott marad a folyamatos kérdésfeltevésre és átalakulásra.

■ JEGYZETEK

1. Peter Kelly – Mirian S. Merry – Elizabeth Gonzalez: *Finland's education "myth": Equity, excellence and the limits of global policy borrowing*. Journal of Education Policy 33(3). 2018. 1–18. web: <https://doi.org/10.1080/02680939.2017.1380236>; Finnish National Agency for Education. (2018). National core curriculum for early childhood education and care. Finnish National Agency for Education.
2. Elina Fonsén – Jonna Kangas – Janniina Vlasov: *Leadership and quality in early childhood education and care in Finland*. Early Child Development and Care, 190(7). 1–13. 2020. web: <https://doi.org/10.1080/03004430.2018.1540239>
3. Jonna Kangas et al.: *Playing to learn in Finland: Early childhood curricular and operational contexts*. In: Policification of Early Childhood Education and Care. Routledge, 2019.
4. Jonna Kangas – Heidi Harju-Luukkainen: *Creating a Theoretical Framework for Playful Learning and Pedagogy – The Finnish Perspective*. In: Heidi Harju-Luukkainen et al. (eds): *Finnish Early Childhood Education and Care*. Springer, 2022.
5. Heidi Harju-Luukkainen: Finnish early childhood education – building a strong foundation for the future. *Asia-Pacific Journal of Teacher Education*, 51(5). 2023. 413–422.
6. Peter Kelly – Mirian S. Merry – Elizabeth Gonzalez: *The "good childhood" and the politics of early childhood education*. Global Studies of Childhood 8(2). 2018. 121–134. web: <https://doi.org/10.1177/2043610618768711>
7. Elina Fonsén et al.: *Pedagogical leadership in early childhood education and care in Finland*. Early Years, 40(3), 1–15. 2020. web: <https://doi.org/10.1080/09575146.2020.1751909>
8. Mirka Kivimäki – Kirsti Karila – Maarit Alasuutari: *Trust, professionalism and governance in Finnish early childhood education and care*. Journal of Education Policy, 38(2). 2023. 1–18. web: <https://doi.org/10.1080/02680939.2022.2063795>
9. Uo.
10. Peter Kelly – Mirian S. Merry – Elizabeth Gonzalez: *Finland's education "myth": Equity, excellence and the limits of global policy borrowing*. Journal of Education Policy 33(3). 2018. 1–18. <https://doi.org/10.1080/02680939.2017.1380236>
11. Jussi Välimaa: *Trust in Finnish education: A historical perspective*. European Education, 53(3–4). 2021. 168–180. web: <https://doi.org/10.1080/10564934.2022.2080563>
12. Elina Fonsén – Leena Lahtinen – Mari Sillman – Jyrki Reunamo: *Pedagogical leadership and children's well-being in Finnish early education*. Educational Management Administration & Leadership 50(6). 2020. 979–994. web: <https://doi.org/10.1177/1741143220962105>
13. Uo.

14. Mia Heikkilä: *A story of the “kitchen furniture” in ECEC—Challenging norms and ideas around gender and play*. Education Sciences 14(12). 2024. 1351. web: <https://doi.org/10.3390/educsci14121351>
15. Virve Keränen – Outi Ylitapio-Mäntylä: *Big and small, girls and boys: Intersecting gendered touch practices in early childhood educators’ discourses*. Gender and Education 36(2). 2024. 135–147. web: <https://doi.org/10.1080/09540253.2023.2282985>
16. Heini Paavola – Jaana Pesonen: *Diversity discourses in the Finnish national core curriculum for early childhood education and care*. Journal of Early Childhood Education Research 10(3). 2021. 1–20. web: <https://jecer.org>
17. bell hooks: *Teaching to transgress: Education as the practice of freedom*. Routledge, 1994.
18. Mia Heikkilä: *A story of the “kitchen furniture” in ECEC—Challenging norms and ideas around gender and play*. Education Sciences 14(12). 2024. 1351. web: <https://doi.org/10.3390/educsci14121351>
19. Välimaa i. m.
20. Hooks i. m.

MÁTHÉ ZSUZSA

A VÍZ A LEGRÉGIBB KENŐCS

Finn világkép szólásokban és közmondásokban

Nem hiába mondják, hogy a nyelv a társadalom tükré: a szólások és közmondások nem csupán érdekességek, hanem egy nyelv és egy nép világát tárják fel. Ez a finn nyelv esetében sincs másként: a finn frazeológia nem pusztán nyelvi jelenség, hanem egy sajátos északi világlátás lenyomata, amelyben a természet nem háttér, hanem aktív szereplő; ahol a víz, a fák, és sok más, amit a természet ad, igazi kincsnek számítanak. Első hallásra meglepő lehet, hogy Finnországban *a víz a legrégebb kenőcs* és *a sauna a szegények patikája*. Ezek a kifejezések azonban nem nyelvi furcsaságok, hanem egy olyan kultúra mindennapi tapasztalatainak mintázatát tárják fel, ahol a tél, a hideg és a természet központi szerepet játszik.

Finnország területének mintegy 75 százalékát erdő borítja. Gyakran emlegetik „az ezer tó országaként”, bár valójában körülbelül 180 000 tó található itt. Emiatt madarakkal is igen gyakran találkozhatunk: körülbelül ötszáz madárfaj él Finnországban, amely Európa egyik legkedveltebb madárleső célpontjává teszi az országot. Felmerül a kérdés: vajon ezek a természeti adottságok a szólásokban és a közmondásokban is fellelhetőek? A tanulmány olyan finn szólásokat tárgyal, amelyek valamilyen módon a természethez kapcsolódnak: a fákhöz, erdei gyümölcsökhöz, madarakhoz, a szaunához, a télhez és a vízhez. Például 14 olyan kifejezésről lesz

A tanulmány az MTA Domus Programja által támogatott tevékenység keretében jött létre.

Ezek a kifejezések azonban nem nyelvi furcsaságok, hanem egy olyan kultúra mindennapi tapasztalatainak mintázatát tárják fel, ahol a tél, a hideg és a természet központi szerepet játszik.

szó, amelyben madarak szerepelnek, és hat olyanról, amelyben a szauna fontos szerepet játszik. Ugyanakkor kitérünk néhány kulturális szempontból jelentős kifejezésre is.

Azt is megnézzük, hogy milyen magyar párhuzamai lehetnek a finn szólásoknak. Az olyan finn szólások, mint a *kokeilee kepillä jäätä*, „bottal próbálgatja a jeget”, számunkra is logikus és könnyen érthető: látunk magunk előtt valakit, aki nem mer rálépni a befagyott tóra, és óvatosan próbálgatja a jeget, nehogy beszakadjon alatta. Így talán a jelentésre is következtethetünk. Ha a tanulmány címét próbáljuk értelmezni, akkor nem kell sokáig gondolkodnunk, miről is van szó, mivel egy olyan fogalomra épül, ami nem csak a finn kultúrához tartozik, hanem a miénkben is pont úgy megállja a helyét. Ezzel szemben a *heittää talviturkin*, „ledobja a téli bundát”, bár képszerű alapja van, mégsem egyértelmű, mit akar mondani.¹

Fák, Erdő

Lucfenyő – kuusi

■ A lucfenyő több finn kifejezésben is megjelenik. A jól ismert közmondás *joka kuuseen kurkottaa, se katajaan kapsahtaa*, „aki a lucfenyőt akarja elérni, a borókára zuhan”, a mohóság és telhetetlenség ellen int, arra figyelmeztetve, hogy aki túl nagyra tör, végül rosszabbul járhat. Jelentésében közel áll az *aki sokat markol, keveset fog* közmondásunkhoz. Egy másik fontos finn szólás, ahol a lucfenyő megjelenik a *sitä kuusta kuuleminen, minkä juurella seisot*, vagyis „arra a fára hallgass, amelynek a tövében állsz.” Ez a mondás arra utal, hogy az embernek tiszteletben kell tartania azt a közösséget, amelyhez tartozik, ugyanakkor az idősebb generációt is. A magyar ritkább közmondás, *amely fának árnyékában nyugszol, ne nyesegetsd* szinte nemcsak jelentésében, hanem nyelvi szerkezetében is megegyezik a finn közmondással. Hasonló jelentésű továbbá az *akínek a szekerén ülsz, annak a nótáját fújjad* mondás is, amely a közösség iránti tiszteletre és alkalmazkodásra ösztönöz.

Erdeifenyő – mänty

■ A finn nyelvben több, hasonló szólás is létezik arra az esetre, amikor valami nem terv szerint alakul: *mennä päin mäntyä*, ‘a fenyőnek megy’, *mennä päin honkia*, ‘az erdeifenyőnek megy’, *mennä metsään*, ‘az erdőbe megy’, illetve a *mennä puihin*, ‘a fáknak megy’. Ezeket a kifejezéseket akkor használják, amikor valami félresikerül vagy kudarcba fullad. A közös képi alap az iránytévesztés és az akadályba ütközés: az ember nem a kijelölt úton halad tovább, hanem „neki-megy” a fáknak, az erdőnek, vagyis letér a helyes irányról. Ezekhez legközelebb a *füstbe megy* áll, amely szintén a tervek megghiúsulását fejezi ki, bár más képi forrásból merít: míg a finn kifejezések a térbeli tévelygést és az akadályt hangsúlyozzák, a magyar kifejezés az eredmény eltűnését, semmivé válását ragadja meg.

Erdő – metsä

■ Az erdő a mindennapi táj része Finnországban. A *niin metsä vastaa, kuin sinne huutaa*, ‘az erdő úgy válaszol, ahogyan belekiáltanak’, azt fejezi ki, hogy a világ az ember viselkedésére annak megfelelően reagál: ok-okozati összefüggés van a cselekedeteink és azok hatása között. Ennek közeli magyar megfelelője a

ki mint vet, úgy arat, amely eltérő képi forrásból, a mezőgazdaság világából merít, de ugyanazt az ok-okozati összefüggést fejezi ki. Egy másik finn szólás, az *on tullut pystymetsästä*, ‘egyenesen az erdőből jött’, olyan személyre utal, aki még tapasztalatlan, „zöldfülű”, mintha egy fiatal erdőből lépett volna elő. Ehhez jelentésben közel áll a magyar *most lépett le a favédőről* kifejezés, amely ironikusan utal arra, hogy az illető még csak most ismerkedik az adott helyzettel vagy szereppel. Ezekben a szólásokban az erdő az eltévedést szimbolizálja, vagy egy olyan területet, ami a vadonnal, a *műveletlenséggel* azonosul.

Madarak – lintu

Vízimadarak –vesilintu

■ A finn nyelvben megjelenő madármetaforák kulturális szempontból fontos jelentéshordozók, amelyek egyszerre közvetítenek gyakorlati tudást, erkölcsi tanulságokat és az emberi viselkedésre vonatkozó megfigyeléseket. A finn nyelvben az erdei madarak és a vízimadarak sokféle kifejezésben szerepet játszanak. A *(sillä voi) heittää vesilintua*, ‘meg lehet dobni vele a vízimadarat’ azt jelenti, hogy egy adott tárgy teljesen fölösleges, semmilyen gyakorlati vagy anyagi értéke nincs: legfeljebb eldobni lehet. Jelentésükben a *hajítófát sem ér* és *fabatkát sem ér* kifejezések kapcsolhatók ide, amelyek szintén a teljes értéktelenséget hangsúlyozzák.

Egy másik, madarakhoz kötődő finn szólás az *onko se lintu vai kala?*, ‘madár az vagy hal?’, amely akkor hangzik el, amikor valaki nem tudja eldönteni, miről is van szó, vagy teljesen tanácstalan az adott kérdésben. Magyarul ezt a jelentést olyan kifejezések közvetítik, mint az *azt sem tudja, eszik vagy isszák*, illetve a *mi fán terem?*

Sarki bűvár – kuikka

■ A finn időjárással kapcsolatos népi megfigyelések gyakran kapcsolódnak a madarak vonulásához és hangjaihoz. Ezek a jelenségek a természet ritmusának megbízható jelzőiként szolgáltak, különösen az évszakok váltakozásának megítélésében. A sarki bűvár jellegzetes, melankolikus kiáltása a finn tájkép egyik meghatározó hangja. A finn mondás szerint, *amikor meghallod a sarki bűvár hangját, ne lépj a befagyott tóra*, *kun sä kuulet kuikan äänen, älä mene järven jäälle*. Ennek hátterében az a tapasztalati tudás áll, hogy a sarki bűvár sajátos, messzire hallatszó hangja általában áprilisban hangzik fel először. Ekkor azonban a befagyott tavak felszíne már nem számít biztonságosnak: a jég megvékonyodik és könnyen betörhet.

Erdei pinty – peipponen

■ A finn és a magyar szólásokban a madarak gyakran az emberi tulajdonságok, viselkedésformák hordozói. Az erdei pinty mindkét nyelvben az élénkség és életrevalóság metaforája, ez a kis termetű, gyors mozgású madár az energikusság és frissesség megtestesítője. A finn *pirteä kuin peipponen*, ‘vidám, élénk, mint az erdei pinty’ jelentésében megfelel a magyar *tűzről pattant* kifejezésnek, bár nekünk is van szólásunk, amiben a pinty megjelenik, ráadásul hasonló jelentéssel: az *(úgy megy,) mint a pinty* szóláshasonlatban a pinty a gyorsaságra utal, és arra, hogy valami könnyen megy.

Lúd – hanhi

■ A finn kifejezés, *valua kuin vesi hanhen selästä*, vagyis 'leperreg, mint lúd hátáról a víz' eléggé egyértelmű, talán azért is, mert a magyarban is van egy hasonló szólás: *leperreg valakiről valami, mint kutyáról a víz*. Ez szó szerint is azonos képet használ, és a jelentésük is hasonló, különösen akkor, amikor arról van szó, hogy valaminek nincs hatása, hiábavaló. Konkrétabban azt is jelentheti, hogy valaki nem figyel, nem hallgat a beszédre. Ugyanezt a jelentést hordozza a gyakoribb *falra hányt borsó* is.

Császármadár – pyy

■ A császármadár több, egymástól eltérő jelentésű szólásban jelenik meg. A finn *pienetä kuin pyy maailmanlopun edellä*, 'egyre kisebb lesz, mint a császármadár a világvége előtt' bibliai utalású kifejezés, amely fokozatos csökkenésre utal. Nehéz magyar párhuzamot találni erre a képszerű, érdekes kifejezésre. Ezzel szemben a *parempi pyy pivossa kuin kymmenen oksalla*, 'jobb egy császármadár a kézben, mint tíz az ágon' a biztos birtoklást állítja szembe a bizonytalan lehetőségekkel, és nagyon hasonló a magyar *jobb ma egy veréb, mint holnap egy tűzok* közmondáshoz, ami nem birtokláson alapszik, hanem a jelen bizonyosságát a jövő bizonytalanságával kapcsolja össze.

Szajkó – närhi

■ A szajkó egy magyar kifejezésben is megjelenik: amikor valaki ugyanazt *szajkózza*, arra utalunk, hogy valaki ugyanazt a dolgot ismételteti vagy utánozza, anélkül, hogy igazán értené. A finnben a szajkó másféle szólásban jelenik meg: *näyttää (jollekin) närhen munat* kifejezés szó szerint 'megmutatja valakinek a szajkó tojásait', azt jelenti, hogy keményen megleckéztet vagy megfegyelméz valakit. Magyar megfelelői a *megmutatja neki, hol lakik az Úristen* vagy a kissé agresszívabb *megtanítja kesztyűbe dudálni*.

Kakas – kukko

■ A finn *ei kukko käskien laula*, 'a kakas nem parancsra kukorékol' azt fejezi ki, hogy nem lehet valakit olyasmire rákényszeríteni, amit nem akar megtenni. Jelentésében hasonló, bár nem teljesen, a magyar *dísznótor nem erőszak* mondáshoz, amely azt hangsúlyozza, hogy nem lehet valakire ráerőltetni valamit, akkor is, ha jól akarunk.

Nyírfajd – teeri

■ A nyírfajd a tapasztalatlansághoz kapcsolódik. A finn *ei ole eilisen teeren poika*, 'nem a tegnapi nyírfajd fia', azt jelenti, hogy az illető nem naiv, van már tapasztalata. Ennek magyar megfelelője a *nem most lépett le a falvédőről*, amely ugyanazt a tapasztaltságot hangsúlyozza.

Fakopács – tikka

■ Nem találtam olyan magyar szólást, amelyben a fakopács szerepet játszik. A finn *oma suu tikanpojan surma*, 'fakopáncsfióka veszte a saját szája' arra utal, hogy a túl sok vagy meggondolatlan beszéd bajba sodorhat. Magyarul ezt a gondolatot a *sok beszédnek sok az alja* közmondás fejezi ki.

Szarka – harakka

■ A magyar szólásokban a szarka gyakran a megbízhatatlanságot szimbolizálja, például, ha azt mondjuk, hogy *lop, mint a szarka*. Ez a madár egy finn szólásban hasonló módon a pazarlást szimbolizálja. A finn *mennä harakoille*, ‘a szarkáknak megy’ azt jelenti, hogy valami kárba vész, elpazarlódik. Mi ilyenkor azt mondanánk, hogy valamit *kiszórunk az ablakon*, amely szintén az értelmetlen költekezést vagy pazarlást hangsúlyozza.

Kerceréce – telkkä

■ Bizonyos madarak számunkra kevésbé ismertek, például a kerceréce. A kerceréce egy odúlakó madár. A finn szóláshasonlat, *lähteä kuin telkkä pöntöstä*, ‘úgy elmegy, mint a kerceréce az odúból’ gyors, hirtelen történő távozásra utal. Mi azt mondjuk, hogy *úgy (megy), mintha puskából lőtték volna ki*, vagy *elhúzza a csíkot*.

Más madarak

■ Más jól ismert madaras kifejezés például az *outolintu*, ‘furcsa madár’, amely megfelel a *csodabogár* szónak. Mindkettő olyan személyre utal, aki szokatlan, kilóg a közösségből, vagy viselkedése eltér a megszokott normáktól.

Krumpliföld – perunamaa

■ Finnországban a krumpli az egyik legjelentősebb eledel, mivel ez a hidegebb, északi éghajlaton is megerem. Szintén kulturálisan jelentős kifejezés a *pu-nainen tupa ja perunamaa*, ‘piros ház és krumpliföld’, amely a boldog, tökéletes lét ideálját fejezi ki. Ez annak a világnak az értékrendjét tükrözi, ahol a megművelt föld a jólét alapja. A magyar *kolbászból van fonva a kerítés* jelentésében hasonlóan az anyagi jólétet hangsúlyozza, annak ellenére, hogy bizonyos szempontból eltér tőle: míg a finn kifejezés reális ideált jelenít meg, a magyar változat inkább túlzó, mesészerű gazdagságot sugall. A másik különbség az, hogy a magyar szólás általában tagadó formában használatos, vagyis *nincs kolbászból fonva a kerítés*.

Tél – talvi

■ A télhez kötődő kifejezések különösen fontos szerepet játszanak a finn nyelvben, hiszen a hideg, a hó és a téli közlekedés mindennapi tapasztalatok része. Ezek a szólások nem pusztán természeti jelenségekre utalnak, hanem emberi magatartásformákra és értékekre is.

Szán – kelkka

■ A szán, mint jellegzetes északi közlekedési eszköz, például a *kääntää kelkansa*, ‘megfordítja a szánját’ kifejezésben jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy valaki hirtelen irányt vált, megváltoztatja a véleményét vagy az álláspontját. Magyarul ennek megfelelője a *köponyegforgató*. Bár a finnben is létezik lexikai szempontból hasonló kifejezés, *kääntää takkinsa*, ‘megfordítja a kabátját’, a *kääntää kelkansa*, ‘megfordítja a szánját’ is gyakran használt kifejezés.

Víz – vesi

■ Mint már említettük, a finnben vannak olyan gyakori, jól ismert szólások és közmondások, amelyek a víz és a hó fogalma köré épülnek. Az, amelyik a legjobban kiemeli a víz fontosságát, a *vesi vanhin voitehista*, 'a víz a legrégebb kenőcs' közmondás. Nem csoda, hogy ez a tanulmány címe, hiszen egy olyan világnézetet ér értékrendet foglal magába, amely kiemeli a finn kultúra egyik jelentős tulajdonságát, a természetközpontságát és a fenntarthatóság jelentőségét. Azt hangsúlyozza, hogy a víz mint gyógyító, tisztító erő alapvető, és ez a népi gyógyászatban is fontos motívum.

Egy másik érdekes, kulturális szempontból jelentős szólás, ami a vízhez, az úszáshoz kötődik, az a *heittää talviturkin*. A szólás szó szerint azt jelenti, hogy „ledobja a téli bundát”, és hagyományosan az első tavaszi fürdésre utal, miután elolvad a jég.

Hóember – lumiukko

■ Ez a hóval és a téllal kapcsolatos szólás a tájékozatlanságot, tehetetlenséget fejezi ki: *olla ulkona / pihalla kuin lumiukko tai lintulauta*, 'kint van, mint a hóember, vagy kint van, mint a madáretető'. Mindkét változatban az északi környezet, a hó és a madarak világa adja meg a képiességet. Nálunk hasonló jelentésű az *áll, mint számár a hegyen*: tehetetlenül, tanácstalanul áll.

Hó – lumi

■ A hó gyakran az akadályt vagy az akadály legyőzését szimbolizálja, például az olyan kifejezésekben, mint az *eteenpäin, sanoi mummo lumessa*, 'előre, mondta a nagyanyó a hóban'. Ez a mondás a finn *sisu* egyik nyelvi megfogalmazása: a céltudatosságot, az elszántságot fejezi ki, azt, hogy nehéz körülmények között sem szabad feladni. Jelentésében közel áll a magyar *a kutya ugat, a karaván halad* közmondáshoz, amely szintén a kitartást és előrehaladást hangsúlyozza, az akadályok ellenére.

Szintén a nehéz körülményekkel való megbirkózást fejezi ki az *antaa tulla lunta tupaan*, 'hadd jöjjön csak a hó a kunyhóba'. A kifejezés azt sugallja, hogy az embernek tudatosan vállalnia kell a nehézségeket, nem szabad meghátrálnia a kedvezőtlen helyzetektől. Magyar megfelelői a *ha törik, ha szakad* és az *állja a sarat*, amelyek ugyan más képi forrásból indulnak ki, ugyanazt a hozzáállást ragadják meg.

Időjárás

■ Az időjárás és a hangulat szoros kapcsolatban áll egymással a finn nyelvben: például a *hyvällä / pahalla tuulella* szó szerint azt jelenti, hogy valaki „jó/rossz szélben van”, azaz jó vagy rossz hangulatban. Az északi éghajlat miatt az időjárásról való beszéd különösen fontos szerepet kap: ez tükröződik olyan kifejezésekben is, amelyek például az útviszonyokat minősítik. A *pääkallokeli* szó szerinti fordítása „halálfej-út” (vagy „halálfejes útviszony”), és rendkívül veszélyes, akár életveszélyes közlekedési állapotra utal, például arra, hogy nagyon csúszós az út.

■ A természetén kívül a finn nyelvben számos olyan metaforikus kifejezés található, amely szorosan kötődik konkrét földrajzi vagy kulturális tapasztalatokhoz, és ezért különösen érdekes feltárni, mi áll ezeknek a kifejezéseknek a háttérben. Az ilyen szólások esetében szükségünk van a finn kultúra egy bizonyos fokú ismeretére, másként megfejthetetlennek tűnhetnek.

Földrajzi nevek: Naantali, Porvoo, Vilkkilä

Naantali, Hanko

■ A finn földrajzi nevek is gyakran válnak metaforává. A *naama kuin Naantalin aurinko*, ‘az arca olyan, mint a naantali nap’ a derű szóláshasonlata: Naantali Finnország egyik legnaposabb vidéke. Hasonló jelentésű a *hymyillä kuin Hangon keksi*, ‘mosolyog, mint a hankói keksz’, amely a termék (keksz) jellegzetes mosolyra emlékeztető formájára utal. Magyarul ezekhez a *mosolyog, mint a mézeskalács* áll a legközelebb, amely szintén vizuális, tárgyi képből indul ki.

Porvoo

■ Porvoo Finnország déli részén található. A *’Porvoon mitalla*, ‘porvói mértékkel’, a bőségre utal, vagy arra, hogy valamiből nagyon sok van. Magyarul ehhez részben hasonlítható a *budai vékával (mér)*, azzal a különbséggel, hogy míg a finn kifejezés bőséget sugall, a magyar gyakran túlzásra vagy akár megtévesztésre is utalhat.

Vilkkilä

■ Az a kifejezés, hogy *kuin Vilkkilässä kissoja*, ‘mint Vilkkilében a macskák,’ a zsúfoltságot hangsúlyozza, és egy mondókéből származik. Hasonló a *täynnä kuin Turusen pyssy*, ‘tele van, mint Turunen pisztolya’, ami azt jelenti, hogy valami zsúfoltságig tele van. Turunen nem egy történelmi személy volt, hanem a neve egy anekdotából maradt fent, miszerint azzal a pénzzel töltötte meg a pisztolyát, amit ellopott, és úgy tele volt, hogy már nem működött. Magyar megfelelője a *sokan vannak, mint a heringek* vagy az *annyian vannak, mint szitában a korpa*, amelyek szintén zsúfoltságot fejeznek ki.

Biciklizés

■ A biciklivel való közlekedés gyakori Finnországban, talán ez magyarázza azt is, hogy a bicikli képe szólásokban is megjelenik. A finn *siltä kärehti pinna* vagy *siltä palo pinna* szó szerinti fordítása ‘leégett/elégett a küllője’. Mindkét kifejezés haragot jelent, amihez a magyar ‘felmegy a cukra’ vagy ‘kinyílik a bicska a zsebében’ szólások kapcsolhatók. A finnben a tűzhöz, a magyarban pedig egy folyadékhoz társítjuk a haragot ezekben az esetekben, és bár ezek különböznek, mindkettő testi tapasztalatokra épül, a magyar a vércukorszint vagy a vérnyomás növekedésére, a finn pedig a test hőmérsékletének a növekedésére.

■ A sauna a finn kultúra központi eleme, és sok közmondásban és szólásban játszik szerepet. A *vanha sauna, hyvā löyly* szó szerint azt jelenti, hogy „régi sauna, jó gőz”, és a régi, jól bevált dolgok tiszteletére, értékességére hívja fel a figyelmet. A magyar közmondásban, *árnyékáért becsülik a vén fát*, hasonló szemlélet rejlik. Egy másik finn szólás, *heittä löylyä kiukaalle*, szó szerint azt jelenti, hogy „vizet önt a szaunakályhára”, és arra utal, amikor a szaunázó vizet locsol a forró kövekre, és gőz keletkezik a szaunában; metaforikusan megfelel az *olajat önt a tűzre* szólásnak: valaki felmérgeti valakit, vagy ront a már amúgy is rossz helyzeten. A *jos ei viina, terva ja sauna auta, niin tauti on kuolemaksi*, „ha nem segít az ital, a kátrány és a sauna, akkor a betegség halálos” közmondásban a sauna, a szeszes ital és a fakátrány, mint házi „gyógyszerek” szerepelnek. Ez a közmondás magába foglalja a finnek számára fontos hagyományokat és a szaunát mint gyógymodot. Hasonló gondolkodást rejt a jól ismert *a pálinka kis mértékben gyógyszer, nagy mértékben orvosság* típusú népi bölcsesség. A *sauna köyhän apteekki*, „a sauna a szegények patikája” kifejezés ugyanezt jelzi: a sauna egy hozzáférhető gyógyító eszköz volt a múltban, és (talán) most is.

Bár a sauna gyakran társul gyógyítással, másféle szólásokban is megjelenik. A finn *viēdā saunan taakse*, „a sauna mögé visz valakit” eufemizmus ugyanazt jelenti, mint a magyar *eltesz valakit láb alól*; a *selkäsäuna*, ‘hátsauna’ pedig a magyar *nyakleves*szel állítható párhuzamba: mindkettő testi fenyítéssel kapcsolatos metafora.

A finn szólások listája folytatódhatna, és bár néha nehéz vagy majdnem lehetetlen hasonló magyar megfelelőt vagy párhuzamot találni, ezek a kifejezések sok érdekes dologra rámutatnak. Az itt tárgyalt szólások olyan nyelvi sajátosságokat őriznek meg, amelyek sokat elárulnak egy nép kultúrájáról, világnézetéről és mindennapi tapasztalatairól. Rendszerint olyan témákból merítenek, amelyek az adott közösség számára fontosak (voltak), és a konkrét hétköznapi valóságát tükrözik. Kétségtelen tehát, hogy az olvasó sok olyan kifejezést talál, amelyek fordítása nem egyszerű dolog.

Hogyha röviden összefoglaljuk a finn szólásokat és közmondásokat, akkor nyilvánvaló, hogy sok közülük szorosan összefügg az északi természeti környezettel és az ott élők alkalmazkodási stratégiáival. A finn frazeológiában hangsúlyos szerepet kap a természet, különösen a madarak, az időjárási jelenségek, valamint olyan hagyományos tevékenységek, mint a szaunázás, amelyek évszázadokon át meghatározták a megélhetést. Mint már említettük, ezek a szókapcsolatok nemcsak a nyelvi hagyomány részei, hanem egy nyelv fogalmi világát is képezik és tükrözik.

■ JEGYZET

1. Bárdosi Vilmos: *Magyar szólástár: Szólások, helyzetmondatok, közmondások, értelmező és fogalomköri szótára*. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2003; Kielikello (n.d.) *Finn nyelv művelő portál*. <https://kielikello.fi>; Kielitoimiston sanakirja. (n. d.). *Kielitoimiston sanakirja*. (A Finn Nyelvi Központ Szótára); Kirjastot.fi. (n. d.). Kirjastot.fi – Suomen kirjastoverkko (Finn Könyvtárhálózat). <https://www.kirjastot.fi/>; Mirolszol.com. (n. d.). *Szólások és közmondások témacsoport*. <https://mirolszol.com/tamacsoport/szolasok>; Pirkko Muikku-Werner – Jarmo Harri Jantunen – Ossi Kokko: *Suurella sydämellä ihan sikana: Suomen kielen kuvaileva fraasisanakirja* (Finn kifejezések gyűjteménye). Gummerus, 2008; O Nagy Gábor: *Nagy: Mi fán terem? Magyar szólások mondások eredete*. Gondolat Kiadó, Bp., 1979; Sananslaskuja (n. d.) *Finn közmondások online adatbázisa*. <https://sananslaskuja.fi>; Suomisanakirja.fi. (n. d.). *Suomi-sanakirja* (Finn szótár). 2025, <https://www.suomisanakirja.fi/>; Tótfalusi István: *Színes szinonimaszótár*. Háttér Kiadó, 1997; Urbaani Sanakirja (n.d.) *Finn szlengszótár*. <https://urbanisanakirja.com>

KOVÁCS ESZTER APOLKA

A FINN ÉLETÉRZÉS SZTEREOTÍPIATEREMTŐ BRANDING STRATÉGIÁJA:

a nordic simplicity mint vizuális márkakód

Bevezetés

■ A finn életérzés (*Finnish way of life*) a kortárs globális vizuális kultúrában sajátos esztétikai és narratív mintázatokon keresztül válik felismerhetővé. E mintázatok közül kiemelt szerepet játszik a *nordic simplicity* vizuális nyelve, amely a letisztultságot, és a természetközelséget hangsúlyozza. A tanulmány azt vizsgálja, miként válik a finn életérzés vizuálisan szervezett, globálisan értelmezhető márkastratégiává a *nordic simplicity* esztétikáján keresztül. A kutatás azt elemzi, miként emel ki a vizuális kommunikáció bizonyos értékeket, miközben más társadalmi tapasztalatokat háttérbe szorít.

Az elemzés összehasonlító esettanulmány formájában valósul meg, két eltérő intézményi logikát képviselő szereplő vizuális kommunikációján keresztül. A *Visit Finland* mint nemzeti turisztikai szervezet az államilag legitimált nemzetkép vizuális közvetítésében tölt be meghatározó szerepet, míg a *Marimekko* egy globálisan jelen lévő dizájn márkaként a finn életérzés piacosított, lifestyle-alapú értelmezését kínálja.

A *nordicness* mint kulturális márkakonstrukció

■ A *nordicness* fogalma a kortárs kulturális brandingdiskurzusban regionális jelentéskeretként működik. Stratégiaileg szervezett narratív keret, amely a skandináv és finn identitást globálisan versenyképes jelentések köré rendezi

A *nordic simplicity*
nem pusztán esztétikai
stílus, hanem a finn
életérzés ideológiailag
szervezett vizuális
rendszere.

(Anholt, 2007; Giovanardi et al., 2020). A kulturális branding kritikai megközelítései szerint a márkák nem pusztán reprezentációs eszközökként működnek, hanem aktívan részt vesznek kollektív identitások szervezésében és stabilizálásában.

A branding ebben az értelemben ideológiai és kormányzási technológiaként is értelmezhető, amely normatív identitásmodelleket termel és tart fenn (Aronczyk, 2013; Kaneva, 2011; Kaneva, 2020). A nordicness így a jó élet globálisan értelmezhető modelljeként működik (Volcic – Andrejevic, 2020).

Douglas B. Holt kulturális márkaelmélete alapján a sikeres kulturális márkák kollektív mítoszokon keresztül reagálnak társadalmi feszültségekre (Holt, 2004; Holt, 2016). A nordicness narratív válaszként értelmezhető a klímaszorongásra, az intézményi bizalom válságára és a fogyasztás kritikájára.

A nemzeti és regionális identitások ugyanakkor nem rögzített kulturális adottságok, hanem diskurzív és vizuális jelentésképzési folyamatok eredményei (Kavaratzis – Hatch, 2013; Lucarelli, 2011). A *nordicness* regionális márkakerete e folyamat paradigmaticus példája, ugyanis homogenizáló logikája egységes északi modellt konstruál, miközben elhalványítja a belső törésvonalakat, például a centrum–periféria viszonyokat, az őslakos számi közösségek marginalizációját, a migráció körüli politikai konfliktusokat vagy a jóléti rendszerek strukturális el-
lentmondásait (Cassinger et al., 2019).

A finn életérzés vizuális nyelve

■ A *nordic simplicity* nem pusztán esztétikai stílus, hanem a finn életérzés ideológiailag szervezett vizuális rendszere. A kritikai branding szerint a vizualitás nem tükröz, hanem jelentést hoz létre; a képek, tipográfiai döntések, kompozíciós elvek és anyaghasználati kódok olyan normatív jelentésmezőt konstruálnak, amelyben Finnország erkölcsös, fenntartható és autentikus helyként válik globálisan értelmezhetővé (Aiello – Parry, 2020).

Kress és van Leeuwen (2006; 2021) multimodális szemiotikája alapján a *nordic simplicity* vizuális kódja egy koherens jelentésszervező rendszerként működik. A világos, deszaturált színpaletta, a természetes fény dominanciája, a negatív tér tudatos alkalmazása és a geometrikusan egyszerű kompozíciók nem semleges formai döntések, hanem társadalmi jelentéssel bíró erőforrások. E döntések a tiszta és megbízható Finnország narratíváját erősítik (Machin, 2016).

A *nordic simplicity* normatív látásmóddá válik, amely meghatározza a természet, a jólét és a fogyasztás értelmezését. Aiello és Parry (2020) szerint a vizuális branding nem pusztán jelentéseket közvetít, hanem társadalmi rendet termel, amelyben bizonyos értékek, mint a fenntarthatóság, mértékletesség, autentikuság esztétikailag és morálisan privilegizált státuszt kapnak.

A csendes erdők, a hóval borított tavak, a szauna gőze, a fa és a len textúrája, valamint a mosolygó, fehér, középosztálybeli testek olyan stabil vizuális toposzokká válnak, amelyek a finn identitást gyorsan felismerhető, globálisan dekódolható márkává alakítják (Kaneva & Popescu, 2021; Hall et al., 2013). Ezek a sztereotípiák nem torzítások, hanem reduktív, de hatékony jelentéssűrítések, amelyek lehetővé teszik, hogy a nordicness rugalmasan illeszkedjen a boldogság, a mentális egészség, a slow living és a well-being globális diskurszusaihoz.

■ A sztereotípiák a kulturális brandingben jelentéssűrítő mechanizmusokként működnek, amelyek lehetővé teszik a komplex kulturális tartalmak gyors felismerését és globális dekódolhatóságát (Kaneva & Popescu, 2021). A finn életérzés vizuális kommunikációjában a sztereotípiák nem torzításként, hanem stabilizáló eszközként jelennek meg: hozzájárulnak ahhoz, hogy Finnország következetes, koherens és könnyen azonosítható márkaképet alakítson ki.

A *nordic simplicity* vizuális kódja a sztereotípiák kialakulását elsősorban repetitív ikonográfiai mintázatokon keresztül támogatja. A természetes tájak, a világos, deszaturált színpaletta, valamint az emberi jelenlét visszafogott vagy kontemplatív megjelenítése olyan képi toposzokká válnak, amelyek a finn identitást a nyugalom, a rend és a természetesség konnotációival kapcsolják össze. Ezek az elemek sorozatszerűen ismétlődnek, ami hozzájárul jelentésük természetesként való érzékeléséhez (Machin, 2016; Rose, 2016).

A sztereotípiák működésének kulcsa a vizuális szelekció: bizonyos tapasztalatok következetes kiemelése együtt jár más társadalmi valóságok háttérbe szorításával. A finn életérzés képi reprezentációjában a konfliktus, a társadalmi feszültség vagy a heterogenitás ritkán válik láthatóvá. Ehelyett a vizuális narratívák egy konfliktusmentes, erkölcsileg rendezett társadalmi tér képét rögzítik, amelyben a természetközelség és az egyszerűség a társadalmi jól-lét bizonyítékaként funkcionál (Volcic – Andrejevic, 2020).

A sztereotípiák megerősítése kompozíciós és narratív szinten is zajlik. A nyitott terek, a horizontális kompozíciók és a lassú vizuális ritmus olyan befogadói pozíciót kínálnak, amely a szemlélődést, a lelassulást és az érzelmi visszafogottságot normalizálja. Ezek a vizuális döntések implicit módon azt sugallják, hogy a jó élet a csendhez, a rendhez és a kontrollált térhasználathoz kapcsolódik, miközben alternatív életformák vagy társadalmi tapasztalatok láthatatlanná válnak (Aiello – Parry, 2020; Höllerer et al., 2021).

A kritikai kulturális branding perspektívájából a sztereotípiák ilyen módon rugalmas jelentéscsomagokként működnek. Nem egyetlen, merev identitásképet rögzítenek, hanem olyan vizuális és narratív elemek együttese, amelyek különböző globális diskurzusokhoz, például a well-being, a slow living vagy a mentális egészség retorikájához kapcsolhatók. Ez a rugalmasság magyarázza, hogy a finn életérzés vizuális sztereotípiái miként képesek egyszerre nemzeti identitást közvetíteni és univerzalizálható életformát kínálni (Holt, 2016).

Esettanulmányok módszertani háttere

■ A kutatás kvalitatív, interpretatív esettanulmány-módszert alkalmaz, amely a márkákat kulturális jelentésszisztemként kezeli. A vizsgálat összehasonlító esettanulmány formájában valósul meg, amelynek két esete a finn nemzeti és designidentitás globális közvetítésében kiemelt szerepet betöltő *Visit Finland* és *Marimekko*.

Vizsgált felületek

■ Az elemzés nyilvános, kurált és márkavezérelt vizuális felületekre terjed ki, mivel ezek tekinthetők a márkák intencionális önreprezentációinak. A kutatás nem a befogadói értelmezésekre vagy a felhasználók által generált tartalmakra

fókuszál, hanem azokra a vizuális megnyilatkozásokra, amelyek tudatos identitásépítő stratégiák részeként jelennek meg.

A közösségi médiafelületek közül az Instagramra esett a választás, mivel a kortárs vizuális kultúra egyik meghatározó terepe, ahol a márkák folyamatosan újratermelik és finomítják vizuális identitásukat. A platform repetitív működése alkalmassá teszi a stabil vizuális mintázatok és sztereotípiák vizsgálatára. Az elemzés márkánként 24 posztra terjed ki, szisztematikus mintavétellel: a vizsgált időszak tizenkét egymást követő hónapot ölel fel (2025. január–december), amelyből havi két posztot választunk. Többképes posztok esetében az elemzés az egyes képek összehátására irányul.¹

Az elemzés módszere

■ Az elemzés vizuális szemiotikai megközelítésen alapul, amely három, egymásra épülő értelmezési szinten működik. A denotatív szinten az elemzés a közvetlenül megfigyelhető elemekre fókuszál, így a megjelenített terekre, az emberi jelenletre vagy annak hiányára, a tárgyakra, a színpalettára, az anyagszerűsége, valamint a kompozíció és a térhasználat jellemzőire. A konnotatív szinten ezek az elemek kulturális jelentésekké szerveződnek, különös tekintettel a természetesség, a nyugalom, a rend és a tisztaság vizuális kódjaira. A harmadik, mitikus szinten az elemzés azt vizsgálja, hogy e konnotációk milyen kollektív narratívákat hoznak létre, például a dizájn, mint morális gyakorlat, valamint a csend, az egyszerűség és a hitelesség univerzális értékként való megjelenítését.

***Visit Finland*: az intézményesített finn életérzés**

■ A *Visit Finland* turisztikai oldal Instagram-kommunikációja a finn életérzés intézményesített, államilag legitimált vizuális közvetítésének egyik legkonzisztensebb terepe. A vizsgált időszakban közzétett posztok denotatív elemzése alapján a vizuális narratívák döntő többsége természeti környezetben játszódik: a képek túlnyomó része erdőket, tavakat, partvonalakat és nyitott tájakat jelenít meg. A természet ezekben a kompozíciókban nem háttérelmként, hanem elsődleges vizuális szervezőelvként funkcionál.

Az emberi jelenlét megjelenése következetesen visszafogott. A képek jelentős részében az ember vagy teljesen hiányzik, vagy egyéni, kontemplatív pozícióban jelenik meg, gyakran a tájba simulva. A csoportos ábrázolás ritka, és nem válik narratív fókuszponttá. Az ember–környezet viszony leggyakrabban harmonikus vagy alárendelt formában jelenik meg, ami a természet dominanciáját erősíti, és a finn életérzést nem társadalmi interakciók, hanem térlélményként konstruálja.

A vizuális stílusjegyek elemzése tovább erősíti ezt a mintázatot. A világos, deszaturált színpaletta, a nagy, nyitott terek és a horizontális kompozíciók dominanciája alacsony vizuális feszültséget eredményez. A vizuális ritmus jellemzően lassú vagy mérsékelt dinamikus, ami időtlen, nyugodt befogadói pozíciót kínál. Ezek a stílári döntések nem variábilisak, hanem következetesen ismétlődnek, ami a finn életérzés kanonizált vizuális formáját stabilizálja.

A kódolt kulturális jelentések szintjén a természetesség, az organikusság és a nyugalom univerzálisan jelen vannak. A rend és a tisztaság szintén gyakori jelentéskódok, míg a boldogság és a fenntarthatóság inkább implicit, esetleges módon artikulálódik. A kollektív narratívák szintjén Finnország konfliktusmentes

1. Fotó: Visit Finland, 2025. december 6-i
Instagram-poszt

Marimekko: a globális finn lifestyle-mítosz

■ A *Marimekko* egy nemzetközileg ismert finn dizájnmarika, amely a modernis-
ta hagyományokra épülő, karakteres mintavilágával és színcentrikus esztétikájá-
val a mindennapi élet esztétizálását, a funkcionalitás és az önkifejezés összekap-
csolását, valamint a finn életérzés optimista, progresszív és időtlen értelmezését
közvetíti globális kulturális kontextusban; saját megfogalmazásuk szerint, aho-
gyan Instagram leírásukban is olvasható: *Finnish joy to everyday life*.

Instagram-kommunikációja a finn életérzés piacósított, lifestyle-alapú értel-
mezését jeleníti meg, amely eltérő vizuális logika mentén szerveződik, mint az
intézményesített nemzetkommunikáció. A vizsgált posztok denotatív elemzése
alapján a képi világ elsősorban beltéri környezetekhez kötődik, ahol a dizájn-
tárgyak, textíliák és mintázatok válnak a vizuális narratíva központi elemeivé.

Az emberi jelenlét itt sem domináns, azonban funkciója eltér a *Visit Finland*
esetében megfigyelttől. Az egyéni szereplők gyakran a dizájnhasználat kontex-
tusában jelennek meg, testük és mozdulataik a tárgyakkal való kapcsolatot hang-
súlyozzák. A csoportos megjelenítés marginális, az ember-környezet viszony
pedig többnyire semleges vagy harmonikus, ami kontrollált, belső terekhez kö-
tött életformát sugall.

A vizuális stílusjegyek elemzése alapján a *Marimekko* kommunikációja kont-
rasztosabb és grafikusabb képi világot épít. A színpaletták gyakran élénkek vagy
mintázatokkal telítettek, miközben a fényhasználat továbbra is világos és termé-
szetes marad. Az anyagszerűség hangsúlyozása, különösen a természetes textí-
liák esetében a dizájn tapinthatóságát és mindennapi használhatóságát emeli ki.
A kompozíciók nyitottabbak és dinamikusabbak, mint a *Visit Finland* esetében,
ami aktívabb, játékosabb befogadói pozíciót kínál.

A kulturális jelentések szintjén az organikusság és az autentikusság mellett a boldogság és az öröm magas arányban jelenik meg. A kollektív narratívák között hangsúlyos a dizájn, mint morális gyakorlat, valamint az univerzalizálható életforma ígérete: a finn életérzés itt nem kollektív nemzeti identitásként, hanem individuálisan fogyasztható tapasztalatként konstruálódik. A konfliktusmentesség narratívája továbbra is domináns, azonban nem a csend és a természet, hanem a kreativitás és az önkifejezés vizuális nyelvén keresztül artikulálódik.

2. Fotó: Marimekko ruha, www.marimekko.com

Intézményesített vs. piacosított nordicness

■ Az összehasonlító elemzés azt mutatja, hogy a *nordicness* nem egységes kulturális jelentésként, hanem eltérő intézményi logikák mentén szerveződő vizuális konstrukcióként működik. A *Visit Finland* és a *Marimekko* kommunikációja ugyanazon kulturális kódkészletre épít, azonban annak funkciója és társadalmi implikációi alapvetően különböznek.

A *Visit Finland* esetében a *nordicness* intézményesített kulturális narratívaként jelenik meg, amelynek célja egy stabil, konfliktusmentes és erkölcsileg koherens nemzetkép fenntartása. A természet dominanciája, az emberi jelenlét visszafogottsága és a lassú vizuális ritmus egy olyan kollektív identitást rögzít, amelyben a társadalmi rend és a nyugalom magától értetődőként jelenik meg. Ebben a keretben a *nordicness* nem választás kérdése, hanem normatív horizontként működik.

Ezzel szemben a *Marimekko* kommunikációjában ugyanez piacosított, lifestyle-alapú konstrukcióvá alakul. A finn életérzés itt individuálisan fogyasztható tapasztalatként jelenik meg, amely a dizájnhasználaton, az esztétikai élményen és az érzelmi azonosuláson keresztül válik hozzáférhetővé. A *nordic simplicity* ebben a kontextusban nem a csend és a természet narratívájára épül, hanem a kreativitás, az öröm és az önkifejezés vizuális nyelvéné válik.

A két működési mód közötti különbség strukturális, ugyanakkor ideológiai természetű. Az intézményesített *nordicness* a nemzeti identitást egységes és ter-

mésztesként érzékelt normarendszerként rögzíti, míg a piacositott *nordicness* ugyanezt a normarendszert flexibilissé és mobilizálhatóvá teszi. Előbbi kollektív erkölcsi rendként, utóbbi egyéni életstílus-választásként artikulálódik. Közös azonban, hogy mindkét esetben a vizuális kódok depolitizált módon működnek, a társadalmi ellentmondásokat esztétikai harmóniává oldva.

A *nordic simplicity* vizuális kódja ebben a kettős működésben központi szerepet tölt be. Az egyszerűség, az organikuság és a rend nem csupán formai preferenciaként, hanem értékhordozó kategóriákként jelennek meg, amelyek implicit módon hierarchizálják a globális életformákat. A finn életérzés így mind intézményi, mind piaci kommunikációban normatív modellként válik láthatóvá, miközben alternatív társadalmi tapasztalatok vizuálisan marginalizálódnak.

Következtetések

■ A finn életérzés természetesként való érzékeltetése nem adottság, hanem vizuálisan kódolt kulturális állítás. A természetesség nem természetes, hanem vizuálisan kódolt erkölcsi állítás: ami letisztult = ami jó, ami csendes = ami hiteles, ami természetközeli = ami felsőbbrendű. A *nordic simplicity* ebben a kontextusban nem pusztán esztétikai stílus, hanem olyan vizuális kódrendszer, amely társadalmi és erkölcsi jelentéseket rendel a finn identitáshoz, és meghatározza annak értelmezési kereteit.

Az összehasonlító elemzés alapján ez a kódrendszer eltérő módon működik az intézményi és a piaci kommunikációban. A *Visit Finland* vizuális gyakorlata egy következetesen idealizált nemzetképet rögzít, amelyben a természet dominanciája és az emberi jelenlét visszafogottsága egy rendezett, konfliktusoktól mentes Finnország képét erősíti. Ezzel szemben a *Marimekko* kommunikációjában a finn életérzés inkább egyéni tapasztalatként és életstílusként jelenik meg, ahol a dizájn és a mindennapi használat kerül előtérbe.

A két megközelítés közös jellemzője, hogy a *nordic simplicity* mindkét esetben szelektív módon emel ki bizonyos értékeket, miközben más jelentésrétegek háttérbe szorulnak. A letisztultság, a rend és a természetközelség következetes hangsúlyozása hozzájárul ahhoz, hogy a finn életérzés magától értetődőnek és kíváncsiaknak hasson a globális vizuális kultúrában. A kutatás eredményei így arra mutatnak rá, hogy a finn életérzés természetessége nem adottság, hanem vizuális döntések sorozatán keresztül újratermelt jelentés.

■ JEGYZET

1 A márkák Instagram oldalai: Visit Finland (n. d.). Our Finland [@ourfinland]. Instagram.

<https://www.instagram.com/ourfinland> (Letöltve: 2026. 01. 18.)

Marimekko (n. d.). Marimekko [@marimekko]. Instagram. <https://www.instagram.com/marimekko/?hl=hu> (Letöltve: 2026. 01. 18.)

■ IRODALOM

Giorgia Aiello – Katy Parry: *Brands as Visual Experiences*. In: Giorgia Aiello – Katy Parry (eds.): *Visual Communication: Understanding Images in Media Culture*. Sage, London, 2020. 75–92.

Simon Anholt: *Competitive Identity: The New Brand Management for Nations, Cities and Regions*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2007.

Melissa Aronczyk: *Branding the Nation: The Global Business of National Identity*. Oxford University Press, Oxford, 2013.

Cecilia Cassinger – Andrea Lucarelli – Gyimóthy Szilvia: *The Nordic Brand and Its Marketization*. In: Massimo Giovanardi – Andrea Lucarelli – Cecilia Pasquinelli (eds.): *Rethinking Place Branding*. Edward Elgar, Cheltenham, 2019. 175–193.

- Giovanardi, Massimo Giovanardi – Andrea Lucarelli – Cecilia Pasquinelli (szerk.): *Rethinking Place Branding*. Edward Elgar, Cheltenham, 2020.
- Stuart Hall – Jessica Evans – Sean Nixon (eds.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage, London, 2013.
- Douglas B. Holt: *Cultural Strategy: Using Innovative Ideologies to Build Breakthrough Brands*. Oxford University Press, Oxford, 2016.
- Douglas B. Holt: *How Brands Become Icons: The Principles of Cultural Branding*. Harvard Business School Press, Boston, 2004.
- Nadia Kaneva – Delia Popescu: *National Branding as Cultural Mythmaking*. *International Journal of Cultural Studies* 24 (1). 2021. 5–22.
- Nadia Kaneva: *Critical Approaches to Nation Branding*. *Communication Theory* 30 (4). 2020. 575–593.
- Nadia Kaneva: *Nation Branding: Toward an Agenda for Critical Research*. *International Journal of Communication* 5. 2011. 117–141.
- Mihalis Kavaratzis – Mary Jo Hatch: *The Dynamics of Place Brands: An Identity-based Approach to Place Branding Theory*. *Marketing Theory* 13 (1). 2013. 69–86.
- Gunther Kress – Theo van Leeuwen: *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. Routledge, London–New York, 2006.
- Gunther Kress – Theo van Leeuwen: *Reading Images: The Grammar of Visual Design*. 3., bővített kiadás. Routledge, London–New York, 2021.
- Andrea Lucarelli – Per Olof Berg: *City Branding: A State-of-the-Art Review of the Research Domain*. *Journal of Place Management and Development* 4 (1). 2011. 9–27.
- David Machin: *Introduction to Multimodal Analysis*. Bloomsbury, London, 2016.
- Gillian Rose: *Visual Methodologies*. Sage, London, 2016.
- Zala Volcic – Marko Andrejevic: *Nation Branding in the Era of Commercial Nationalism*. *International Journal of Communication* 14. 2020. 1–20.

BORSOS MÁTYÁS

„IGEN LELKIISMERETES TÖRTÉNETÍRÓ, KINEK VAN ÉRZÉKE A TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSOK LÉNYEGE IRÁNT”

Az Erdélyi Fejedelemség Lukinich Imre történetírásában

■ „Tanítványa voltam, hálás és hű tanítványa, s most, midőn mint a magyar történettudomány egyik munkása a magyar történettudomány két vezető intézményének nevében keresem a kegyeletes megemlékezés szavait, úgy érzem, hogy volt kedves tanárom ravatalánál tanítványi hálám és szeretetem kifejezése is helyet találhat.”¹ E szavakkal kezdte az idén 100 éve elhunyt Márki Sándor (1853–1925) felett 1925. július 3-án mondott gyászbeszédét egykori tanítványa, az idén 145 éve született és 75 éve elhunyt Lukinich Imre.² Szeretett mestere iránti érzelmei később sem változtak. „A tanítványok lelkét nevének hallatára ma is a szeretet és hála meleg érzelmei öntik el”, hangsúlyozta 1941-ben a Magyar Tudományos Akadémia április 28-i ülésén felolvasott megemlékezésének elején.³ Eddigre már a kolozsvári egyetem egykori ifjú hallgatójából is a szakma elismert, megbecsült és jelentős kutatója vált. A nagy mesterek munkája beérett.

Jelen írásunkban nem tekintjük át Lukinich Imre teljes életművét. Sokszínű munkásságából csupán az Erdélyi Fejedelemség történetéről alkotott, önmagában is változatos és rendkívül szerteágazó írásainak bemutatására vállalkozunk. Rövid áttekintésünkben nemcsak a vonatkozó művek felsorolását végezzük el. Két kiemelkedő monográfiájának, az Erdély területi változásai a török hódítás korában és A bethleni gróf Bethlen család története címűnek a tartalmát is igyekszünk nagy vonalakban ismertetni, miközben pár szóban megemlékezünk korabeli fogadtatásukról is. Végül szeretnénk az életmű ezen részéről egy átfogó, a főbb irányokat és legfontosabb jellemzőket magában foglaló képet is felfesteni. Mindezt azonban nem helyezzük el Lukinich Imre kutatásainak összességében. Ehhez ugyanis megfelelő historiográfiai szakirodalom még nem áll rendelkezésünkre, saját kutatásaink pedig a más témákban alkotott munkákra már nem terjedtek ki.⁴

A kezdetek

■ Lukinich Imre 1880-ban született Varjason. A kolozsvári egyetem elvégzése után 1902–1903 között Székelyudvarhelyen tanított. Első, az Erdélyi Fejedelemség történetéhez kapcsolódó írásai is ekkor láttak napvilágot. 1903-ban az *Erdélyi Múzeum*-ban adta közre két kolozsvári polgár naplóját a 17. század második feléből,⁵ ugyanitt jelent meg *Az udvarhelyi vár története*⁶ című helytörténeti tanulmánya, valamint *Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzéseit* is itt tette közzé.⁷ 1904-ben az immár Désre került tanárnak megjelent színtén az *Erdélyi Múzeum*-ban egy rövid ismertetése Bethlen Elek (1643–1696) könyvtáráról annak 1683-as jegyzéke alapján, melyet 1922-ben végül teljes terjedelmében is közzétett.⁸ 1905-ben Kővár várának jövedelmi forrásai 1566-ból címmel adott ki egy saját tulajdonában lévő dokumentumot a *Magyar Gazdaságtörténelmi*

Szemlében.⁹ A gróf Bethlen család keresdi levéltárában ekkoriban akadt rá Bethlen Ferenc (1601–1653) irataira, az erdélyi főudvarmester levelezésén keresztül pedig elkezdte feldolgozni I. Rákóczi György fejedelemnek (1630–1648) a lengyel korona megszerzésére irányuló diplomáciai tevékenységét. E témában még 1905-ben megjelent első, rövidebb írását¹⁰ hamarosan újabbak követték. 1907-ben a Történelmi Társaság adta ki Bethlen Ferenc 1622 és 1653 közötti levelezését,¹¹ ezzel párhuzamosan napvilágot látott első komolyabb terjedelmű munkája *I. Rákóczi György és a lengyel királyság* címen.¹² A sort Bethlen Ferenc életrajza zárja, amely a következő évben, három részben jelent meg a *Századokban*.¹³

A keresdi levéltárból időközben más dokumentumokat is közzétett. 1907-ben Haller János (1626–1697) hat, 1667 és 1695 között írt levelét,¹⁴ 1908-ban Bethlen Farkasné Ostrosics Borbála ingóságainak 1679-es leltárát¹⁵, valamint 14 levelet Bethlen Gábor (1613–1629) korából. Utóbbinak bevezetőjében Lukinich Imre leszögezte, hogy a levelek nem módosítják a jeles erdélyi fejedelemről kialakult képet, viszont színesíthetik azt.¹⁶ Ugyanebben az évben jelent meg egy rövid cikke Tordai Jánosról, melyben közölte az erdélyi humanista egyetlen ismert, latin nyelvű epigrammáját.¹⁷ Időközben újra elővette I. Rákóczi György időszakát, ezúttal azonban egy másik aspektusból. 1909-ben előbb *Okiratok Bethlen István 1636. évi támadása történetéhez* címmel¹⁸ kiadta kutatása forrásait, 1910-ben pedig már a feldolgozás jelenhetett meg öt részben a *Századokban*.¹⁹

A következő néhány évben az Erdélyi Fejedelemség történetének szinte minden időszakára vonatkozóan születtek kisebb forrásközlései és tanulmányai. János Zsigmond (1540–1571) korához 1910-ben jelent meg egy rövid írása az 1562-es hadadi ütközetről,²⁰ melynek szövegét később teljes egészében bedolgozta az 1913-ban megjelent, *Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–65* című tanulmányába.²¹ Ugyanebben az évben jelent meg a *Századokban* *Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez* című írása, melyben tulajdonképpen az Erdélyi Fejedelemség megszületésének történetét dolgozta fel.²² Foglalkozott emellett Bethlen Gábor fejedelem testvérének, Bethlen István (1582–1648) két fiának peregrinációival is. Először 1911–1912 fordulóján a kisebbik fiú, Bethlen Péter (1609–1646) útját dolgozta fel, illetve adott ki ehhez kapcsolódó dokumentumokat a *Századokban*,²³ majd 1913-ban már a nagyobbik testvér, Bethlen István (1606–1632) útjával együtt írhatta meg kettejük külföldi iskoláztatásának történetét.²⁴ Ezenkívül 1912-ben kiadott egy, az 1657-ben tatár fogságba esett erdélyi hadsereg néhány tagját felsoroló névjegyzéket.²⁵ A következő évben jelent meg *Gúnyvers Lorántffy Zsuzsannáról* címmel egy másik kisebb közleménye.²⁶ Ezekben az években közölt Bethlen Farkas (1639–1679) életéhez és krónikájának kiadására vonatkozóan is kisebb dokumentumokat.²⁷ Végül megjelent I. Apafi Mihály (1661–1690) korához is két írása: egyrészt írt egy hosszabb tanulmányt a temesvári és az 1660 után szervezett váradi vilajetekkel szemben kiépített erdélyi végvárrendszer létrehozásáról és fenntartásáról, másrészt közölte Rhédey Pál feljegyzéseit a fejedelem 1691. február 18-i temetéséről.²⁸

A nagy művek és a kései munkák

■ Az 1912-től már Budapesten tanító Lukinich Imre munkássága az 1910-es évek elején az Erdélyi Fejedelemség fennállásának szinte egészére kiterjedt, és ez nem véletlen. Ekkor ugyanis már javában készült a fejedelemség területi változásait bemutató nagy munkája, melynek az előbbiekben bemutatott írások egyfajta részletei, illetve járulékos termékei voltak. A Magyar Tudományos Akadémia által kiírt pályázat keretén belül készült mű 1912-ben már a bírálók előtt volt. A végül csak 1918-ban megjelenő, több mint hatszáz oldal terjedelmű munka alap gondolatát a szerző az előszóban fejtette ki. Eszerint „Erdélyt a területi bővülés tette fontos politikai tényezővé, a Partiumból merített anyagi erőforrások következményeként.

Mihelyt e források veszendőbe mentek, a jobbára ősi határai közé, sőt helyenként jóval azok mögé szorított Erdély tartományyszerű jelleget öltött, mely gazdasági erőforrások híján politikai súlyát elvesztette.”²⁹ „Ez a gondolat részben nem új, részben nem is szabatos” – állapították meg 1912-ben a beérkezett pályamunka bírálói, Angyal Dávid (1857–1943) és Szádeczky Lajos (1859–1935). „Nem szabatos a gondolat, mert tulajdonképp nem a Partium elvesztése, hanem a német hatalom előnyomulása ölte meg Erdély állami életét” – szögezték le alapvetően helyesen (bár a kép teljessége miatt feltétlenül szükséges hozzátennünk, hogy mindez az Oszmán Birodalom visszaszorulásával együtt következhetett csupán be). Mindemellett elismerték a munka érdemeit, és javasolták is annak kiadását, ráadásul észrevételeik egy részét a szerző később megfontolta műve végleges formába öntések. ³⁰ „Lukinich Imre munkája, mely korábbi erdélyi történeti tanulmányainak mintegy betetőzése, alapvető jelentőségű mű Erdély történeti ismeretére nézve. Egészben és részleteiben egyaránt nagy nyeresége tudományos irodalmunknak” – állapította meg Hóman Bálint (1885–1951) a könyv 1918-as kiadása után írt recenziójában. „Munkájának első része első kimerítő feldolgozása a fejedelemség politikai és földrajzi kialakulása történetének”, az utolsó részben pedig „minden eddiginél teljesebb és sikerültebb képét kapjuk a hanyatló és önállóságát veszített Erdély külpolitikai történetének”. ³¹

Nagy műve megjelenésekor Lukinich Imre már a Pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem egyetemi nyilvános rendes tanára és a történelem tanészék vezetője volt. 1919. október 23-án a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották ³², az 1920–1921-es tanévben pedig ő töltötte be a trianoni határváltozások miatt Pécsre költöző Erzsébet egyetem rektori tisztségét. Mindezek fényében nem meglepő, hogy 1921. március 7-én elmondott akadémiai székfoglalója Bethlen Gábor és Pozsony városának kapcsolatát vázolta fel, mely még ugyanabban az évben két részletben a *Századokban* is megjelent. ³³

1923-ban az Országos Levéltár, a következő évben az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója lett, miközben munkássága a korábbiakhoz képest egyre inkább más irányokba kezdett kiterjedni, ugyanakkor korábbi kutatásai egyfajta összegzéseként 1927-ben napvilágot látott *A bethleni gróf Bethlen család története* című monográfiája ³⁴, mely a család keresdi levéltárában végzett temérdek munkájának valóságos megkoronázása. A képekkel igen gazdagon ellátott, majdnem hatszáz oldalas könyvről joggal írhatta Varjú Elemér (1873–1945), hogy „a leggazdagabban illusztrált munkák egyike az utolsó tíz év magyar könyvtermésében”, ám a korszakban már elavultnak számító tollrajzok gyakori pontatlanságai miatt erős kritikát is megfogalmazott a jeles művészet- és művelődéstörténész. A szöveget illetően a család középkori történetét bemutató – Varjú szerint elég rövid – fejezet néhány hibájára hívta fel a figyelmet, illetve azt is szóvá tette, hogy a család 18–19. századi tagjai is sokkal nagyobb terjedelmet érdemelnének. ³⁵ Meglátásai jogosak, hiszen a mű középpontjában a bethleni Bethlen család kora újkori tagjai állnak, kiemelten Bethlen Ferenc és fiai, továbbá Bethlen János (1613–1678) és fia, Bethlen Miklós (1642–1716). Ebből következően a szakma főleg az Erdélyi Fejedelemség korára, kiemelten pedig annak utolsó évtizedeire vonatkozóan tudja használni, ám ebben a vonatkozásban mindenképpen jelentős munka született. Lukinich mesterien írta bele az említett életrajzokba a korszak általános történetét, kiemelten az Apafi-korszak belpolitikai küzdelmeit és annak külpolitikai vonatkozásait, hiszen a Bethlenek egyrészt aktívan részt vettek hazájuk történetének alakításában, másrészt pedig a tőlük függetlenül bekövetkező fordulatok is jelentős hatást gyakoroltak a család tagjainak életére. A Bethlen Ferencről szóló rész gyakorlatilag szó szerint megegyezik 1908-as írásával, ám ennél nagyobb – bár nem leküzdhetetlen – probléma, hogy az erdélyi főudvarmester három fiának életútját az olvasó csak széttörölve, Bethlen János és Miklós életrajzaiban követheti nyomon.

Az 1929-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemre kerülő, 1931-ben az Akadémia rendes tagjává választott és immár idegen nyelven is egyre többet publikáló Lukinich immár szinte végleg más témák kutatójává vált. Az Erdélyi Fejedelemség történetéhez való időszakos visszatérése pedig már nem érte el a korábbi színvonalat. 1933. december 17-én Báthory István (1571–1586) erdélyi fejedelem és lengyel király születésének 400. évfordulója apropóján olvasott fel a Magyar Tudományos Akadémia ülésén egy rövidebb értekezést, amely végül 1935-ben nyomtatásban is megjelent. Írása azonban érezhetően magán viseli a Horthy-korszak Magyarországnak eszmeiségét, az aktualizálás pedig a történeti hűség elferdítéséhez vezetett. Állítása szerint Báthory István már felismerte az egyre intenzívebbé váló erdélyi román térnyerés veszélyeit, és ez volt a katolikus egyházat erősítő kultúrpolitikájának mozgóképe, mivel eddigre már „észrevétlenül és feltartóztatás nélkül megindult a magára hagyott falusi kath. elem eloláhosodása, úgy ahogy az napjainkban, szemünk láttára történt a magyar nyelvcsigetekkel.”³⁶ Rövid, jegyzetek nélküli emlékezésében olyan témát boncolgat, melyet a korábbi évtizedek forrásfeltáró munkája során nem érintett, következésképpen saját kutatásai nem tudják azt hitelesíteni. Azt is mondhatnánk, ebből a munkájából hiányzik az alapozás.

Ezenkívül ekkoriban már csak népszerűsítő, egyfajta esszéjellegű írásai születtek a fejedelmi Erdélyről. E tekintetben mindenképpen meg kell említeni az 1930-ban kiadott *Magyar történelem életrajzokban* című művét. Ebből számunkra most Fráter György (1482–1551), Bocskai István (1557–1606) és Bethlen Gábor rövid életrajzai érdekesek.³⁷ Behatóan egyikük életével sem foglalkozott, így ezek a korszak általános tudását közvetítik, viszont korrekt és közérthető módon. Ismeretterjesztő írástól többet nem is várhatunk. Problémásabb viszont a Magyar Történelmi Társulat 1940-es *Erdély* című albumában megjelent értekezése, amely egyben rövid áttekintésünk utolsó vizsgált írása.³⁸ Az *Erdély önálló állami élete* című munka a fejedelemség korának tömör, néhány oldalas összefoglalása. A felvezetés szerint a magyar államtól elszakadó Erdélynek a 16. században önálló hagyományok nélkül kényszerből, és nem a történelmi fejlődés következtében kellett állammá válnia a Habsburgok és az Oszmán Birodalom kettős szorításában, miután a területet János Zsigmond megkapta Szulejmán szultántól. Lukinich állítását nyugodtan elfogadhatjuk, ráadásul ezúttal rövid felvetését saját kutatásai alapozzák meg, hiszen a fejedelemség születéséről majdnem három évtizeddel ezelőtt már komoly munkákat tett le az asztalra. A folytatás azonban már nem ennyire egyértelmű. Állítása szerint a török hódoltság korában a magyar kultúra egyedüli védelmezője az Erdélyi Fejedelemség volt, mint ahogyan a magyar rendeket is oltalmazta a Habsburg abszolutizmustól. A török kiűzése után pedig Erdély feladata lett volna a felszabadított területeken erősíteni a magyar jellegét, ám ezt megakadályozandó a Habsburgok szándékosan nem csatolták vissza a Magyar Királysághoz, mondhatni kényszerrel tartották továbbra is külön. A gondolat alapja megvolt már Lukinich korábbi írásaiban is, de ekkor még teljesen más értelmezésben. 1918-ban az Erdély területi változásaiban így fogalmazott: „Az anyaországot érintő közjogi vonatkozások tudatos mellőzésével tehát a területi egység helyreállításának lehetősége fölötté csekély volt, a mi Erdély különleges érdekeinek szempontjából az adott viszonyok közt fontos vívmány lehetett, de a területében megcsonkított Magyarországi állami életének jövő kialakulása és fejlődése tekintetében végzetes visszaesés.”³⁹ Arról, hogy állami különállásuk fenntartásáért az erdélyiek mennyi mindent megmozgattak, már ebben a művében is írt, de a bethleni Bethlen családról szóló 1927-es könyvében Bethlen Miklós életrajzánál is hosszasan értekezett róla. 1940-es gondolatmenetéből az erdélyi rendek transzilvánizmusa teljesen kimaradt, sőt azt állítja, hogy a különállás eszméjét később a Habsburgok mestersegesen erősítették. Narratívája itt határozottan ellentmond nemcsak a történeti valóságnak, hanem korábbi munkáinak is.

■ Összességében megállapíthatjuk, hogy Lukinich Imre, bár nem szentelte teljes életét az Erdélyi Fejedelemség kutatásának, e témában is maradandót alkotott. Vonatkozó műveit munkássága első szűk három évtizedében írta. Később már csak ismeretterjesztő céllal evezett a kezdeteket oly nagyon meghatározó vizekre, ám ekkoriban, legnagyobb sajnálatunkra nem a korábban jól megalapozott gondolatokat vette elő, hanem – immár silányabb minőségben – újakat próbált meg alkotni, nem sok sikerrel. Kiemelten a fejedelemség történetének kezdeti és utolsó szakaszaival foglalkozott, illetve fontos munkákat tett le az asztalra I. Rákóczi György uralkodásáról is. Foglalkozott politika-, diplomácia-, gazdaság-, had- és művelődéstörténettel. Alapvetően a fejedelemség külpolitikája érdekelte, illetve ennek a belpolitikára gyakorolt hatásai. János Zsigmond idejéből a Habsburgokkal, Apafi Mihály időszakából pedig a szomszédos török végbeliekkel folytatott küzdelmek érdekelték kiemelten, az öreg Rákóczi György vonatkozásában pedig Bethlen István oszmánok által támogatott támadása, illetve a fejedelem kísérletei a lengyel trón megszerzésére. Kisebb értekezések keretén belül foglalkozott Bethlen Gábor uralmának több aspektusával is, ám itt a színes részletekből nem igazán bontakozik ki egységes kép.

Publikációi között viszonylag sok forrásközlésre bukkanhatunk. Ezekben az esetek döntő részében a gróf Bethlen család keresdi levéltárából származó iratokat tett közzé. Bár sokszor igen szerény bevezetést írt hozzájuk, a szövegekhez általában vagy nincsenek, vagy csak nagyon kevés jegyzet van, és néha az összeválogatott leveleknél sem egyértelmű a rendező elv, mégsem mondhatjuk, hogy a történettudomány számára ne lennének értékesek. Azt is megállapíthatjuk, hogy forráskiadásai vagy éppen készülő munkáihoz kapcsolódtak, vagy az 1927-es nagy szintézisben álltak végül össze egy egységes rendszerré. Ezek az írások már sokkal nagyobb hatást váltottak ki. Nemcsak azért, mert a források mentén itt már a történeti valóság rekonstrukciójával is találkozhat az olvasó, hanem döntően a hozzájuk kapcsolódó magas színvonalú értelmezések megléte miatt.

Lukinich Imre a hajdan volt valóságot képes volt többféle szempontból, többféle módszerrel megközelíteni. Többször visszatérő műfaj nála az életrajz. Egyik fő műve, *A bethleni gróf Bethlen család története* is valójában életrajzok gyűjteménye. Ezekben a bemutatott személyek életét és a korszak általános történetét remekül tudta ötvözni. Bemutatta az egyéni sorsokat alakító külső tényezőket, de mivel nagyhatalmú, saját korukban igen befolyásos egyénekről írt, módja volt a történelmet alakító emberi tényezők megvillantására is. Ugyanakkor a politika mellett mindig megemlítette a művészet- és művelődéstörténeti vonatkozásokat, vagysis a főurak mecénási és az oktatási rendszert pártoló tevékenységét is. A műfajban rejlő lehetőséget jó érzékkel látta meg, 1930-ban ismeretterjesztésre tudta rendkívül ügyesen használni.

Nagyon szépen tudta láttatni ugyanakkor az emberi tényezőkön túli történelemformáló erőket is. Ennek ékes bizonyossága az Erdély területi változásai a török hódítás korában. Ebben földrajzi szempontból vizsgálta a fejedelemség történetét, miközben hosszú fejezeteken keresztül értekezett kimerítő alapossgággal a Partium gazdasági erejéről.⁴⁰ A kezdetektől meglévő nyugati irányú terjeszkedést gazdasági kényszerként fogta fel, mint ahogy Erdély hanyatlását is e területek elvesztésének következményeként értelmezte kicsit ugyan leegyszerűsítő, de azért megfontolandó módon. Az Erdélyi Fejedelemség bonyolult közjogi helyzete is végig központi kérdése maradt írásainak. János Zsigmond korában a Habsburgok és az Oszmán Birodalom között önálló életre kényszerülő új államot mutatta be, hozzátéve, hogy a két hatalom a későbbiekben is sajátjaként tekintett Erdélyre. Ez a köztes állapot pedig alapjaiban határozta meg a fejedelmek lehetőségeit. Megközelítésének helyességét ma sem tagadhatjuk. Összetett történelemszemlélete képessé tette őt

valóban maradandó munkák megalkotására, melyeket az Erdélyi Fejedelemség történetének kutatói napjainkban is haszonnal forgathatnak. Angyal Dávid és Szádeczky Lajos már 1912-ben ezt írták Lukinich Imréről: „Igen lelkiismeretes történetíró, kinek van érzéke a történeti változások lényege iránt.”⁴¹ Bár elsődleges jelentésében ez a megállapítás az éppen bírált munka érdemeinek szólt, de az előbbieken fényében nyugodtan általánosíthatjuk.

■ JEGYZETEK

1. Lukinich Imre: *Márki Sándor. Századok* 1925. 7–8. sz. 332.
2. Életrajzi adatait lásd: Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Kriterion, Buk., 1993. 317.; Benke József: *Az Erzsébet Tudományegyetem rektorai és dékánjai*. Pécs, 1998. 142–144.
3. Lukinich Imre: *Márki Sándor r. tag emlékezete (1853–1925)*. Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1941. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XXIII. 9.) 3.
4. Munkásságára az összefoglaló nagy historiográfiai munkák csak utalásokat tesznek, leginkább egy-egy jellegzetesség kiemelésével. Gunst Péter Auer János Ferdinánd pozsonyi polgár naplójának (1923) és a szatmári béke okiratainak (1925) kiadását említi meg, illetve a budapesti egyetem kelet-európai tanszékének bemutatásánál említi meg, mint annak első professzorát. Romsics Ignác a magyar kutatók munkáinak a külföld felé közvetítő, jobbára szervezői munkáját dicséri, illetve egy helyen ezt írja róla: „a főleg Erdély történetével foglalkozó és 1929-től a pesti egyetem kelet-európai történeti tanszékét vezető Lukinich Imre”. Nem jobbák a születése 100. évfordulójára 1980-ban írt megemlékezések sem. Ezekben is jobbára tudományszervező munkássága áll a középpontban, tudományos munkásságát pedig a szerzők csak nagyon sematikusán vázolják fel. Fallenbüchl Zoltán: *Dr. Lukinich Imre*. OSZK híradó, 1980. 7–9. sz. 172–176.; Szvák Gyula: *Száz éve született Lukinich Imre*. Egyetemi lapok 1980. 7. sz. 2.; Gunst Péter: *A magyar történetírás története*. Csokonai, Debrecen, 2000. 228., 231.; Romsics Ignác: *Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Bp., 2011. 254., 259.
5. Lukinich Imre: *A kolozsvári Auner Márton és Brozer Péter naplói*. Erdélyi Múzeum 1903. 2. sz. 108–113. A naplók ekkor Gállfi Endre székelyudvarhelyi városi főjegyző tulajdonában voltak.
6. Uő: *Az udvarhelyi vár története*. Erdélyi Múzeum 1903. 8. sz. 425–446.
7. Uő: *Haller Gábor (1550–1608) és Haller István (1591–1657) családi feljegyzései*. Erdélyi Múzeum 1903. 9. sz. 533–536. A dokumentumot gróf Bethlen Bálint aranyosgyéresi levéltárában találta.
8. Uő: *Egy erdélyi főúr könyvtára a XVII. században*. Erdélyi Múzeum 1904. 1. sz. 44–45.; Uő: *Bethlen Elek könyvtára 1683-ból*. Magyar Könyvszemle, 1922. 171–174. A jegyzék a Bethlen család keresdi levéltárában volt.
9. Uő: *Kövár várának jövedelmi forrásai 1566-ból*. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle 1905. 3–4. sz. 258–260.
10. Uő: *Radzivil herceg munkácsi látogatása 1646-ban*. Erdélyi Múzeum 1905. 9–10. sz. 487–493.
11. Uő: *Keresdi Bethlen Ferenc levelezése, 1622–1653*. Történelmi Tár 1907. 228–258., 355–378.
12. Uő: *I. Rákóczi György és a lengyel királyság*. MTA, Bp., 1907.
13. Uő: *Keresdi báró Bethlen Ferenc 1601–1653*. Századok 1908. 677–697., 781–805., 884–904.
14. Uő: *Haller János levelei I. Apafi Mihályhoz és Bethlen Gergelyhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 1907. 1. sz. 113–116.
15. Uő: *Bethlen Farkasné Ostrosics Borbála ingóságainak leltára*. Magyar Történelmi Tár 1908. 12–24.
16. Uő: *Bethlen Gábor uralkodása történetéhez*. Magyar Történelmi Tár 1908. 227–247.
17. Uő: *Tordai János erdélyi humanista*. Századok 1908. 4. sz. 357–358.
18. Uő: *Okiratok Bethlen István 1636. évi támadása történetéhez*. Magyar Történelmi Tár 1909. 378–406.
19. Uő: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Századok 1910. 25–40., 98–112., 212–227., 298–314., 477–494. Még ebben az évben különnyomat formájában is megjelent, függelé-

- kében az előző évben kiadott 19 levéllel együtt. Uő: *Bethlen István támadása 1636-ban*. Athenaeum, Bp., 1910.
20. Uő: *A hadadi ütközet 1562 márczius 4-én*. Hadtörténelmi Közlemények 1910. 1. sz. 249–251.
21. Uő: *Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–65*. Hadtörténelmi Közlemények 1913. 370–394., 584–605.
22. Uő: *Az erdélyi fejedelmi cím kialakulásának történetéhez*. Századok 1913. 94–109., 177–188.
23. Uő: *Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához*. Századok 1911. 441–446.; 716–718.; Századok 1912. 475–476. (A második közlemény *Adatok Bethlen Péter külföldi iskoláztatásához* címen jelent meg.)
24. Uő: *Bethlen István és Bethlen Péter külföldi iskoláztatása*. In: Létmányi Nándor: *A Budapesti VIII. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnázium 18. évi értesítője az 1912–13. iskolai évről*. Bp., 1913. 43–64. Ugyanez a tanulmánya megjelent 1926-ban is. Uő: *A Bethlen-fiúk külföldi iskoláztatása*. 1619–1628. In: Uő (szerk.): *Nagyenyei Album*. Bp., 1926. 79–100.
25. Uő: *II. Rákóczi György 1657-iki lengyel hadjárata alkalmával tatár fogságba esett erdélyiek jegyzéke*. Genealógiai Füzetek 1912. 9. sz. 93.
26. Uő: *Gúnyvers Lorántffy Zsuzsannáról*. Századok 1903. 1. sz. 56–57.
27. Uő: *Bethlen Farkas, a történetíró életéhez*. Irodalomtörténeti Közlemények 1912. 1. sz. 113–116.; Uő: *Bethlen Farkas történeti műve keresdi kiadásához*. Magyar Könyvszemle 1913. 2. sz. 148–151.
28. Uő: *Az erdélyi hódoltság és végvárai*. Hadtörténelmi Közlemények 1912. 155–180., 367–391., 545–571.; Uő: *I. Apaffi Mihály temetése*. Századok 1913. 1. sz. 30–33.
29. Uő: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Bp. 1918. IV–V.
30. Angyal Dávid – Szádeczky Lajos: *Jelentés az ifjabb Bojári Vigyázó Sándor-jutalomról*. Akadémiai Értesítő 1912. 289–291.; Lukinich Imre: *Erdély területi i. m. V*.
31. Hóman Bálint: *Lukinich Imre: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Századok 1918. 9–10. sz. 514–518.
32. Az akadémiai tagságot gyakorlatilag az egy évvel korábban megjelent monográfiája hozta meg Lukinich számára. A tagajánlást megfogalmazók is kiemelték, hogy „Lukinich Imre hazai történetünknek egyik legszorgalmasabb, széles látókörű és alapos tudású bűvára, aki nagyszabású alkotásokra is vállalkozik, s azokat áttekintő elrendezéssel és a részletekbe való elmélyedéssel építi fel”. Szvák: i. m. 2.
33. Lukinich Imre: *Bethlen Gábor és Pozsony városa*. Századok 1921. 1–32., 172–211.
34. Uő: *A bethleni gróf Bethlen család története*. Athenaeum, Bp., 1927.
35. Varjú Elemér: *Lukinich Imre: A bethleni gróf Bethlen-család története*. Századok 1928. 7–8. sz. 809–820.
36. Lukinich Imre: *Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király (1533–1586.) emlékezete. Születésének négyszázadik évfordulóján*. Stephaneum, Bp., 1935. 19.
37. Uő: *Magyar történelem életrajzokban*. Sopron Vármegye Közönsége, Bp., 1930. 115–139.
38. Uő: *Erdély önálló állami élete*. In: Deér József (szerk.): *Erdély*. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1940. 115–122.
39. Uő: *Erdély területi i. m. 570*.
40. Hóman Bálint ezt külön dicsérte ismertetésében. „A dicalis conscriptiók, török defterek, liber regiusok s más kiadatlan és kiadott források adatait feldolgozva, vármegyénként haladva, számtalan becses történetföldrajzi, birtok-, település-, adó- és pénzügytörténeti adatot halmozott fel. Könyvének ez a része mindig nélkülözhetetlen forrásműve lesz XVI–XVII. századi gazdaságtörténetünknek s a birtokviszonyok változásait illető adataiban a magyar családtörténetnek is.” Hóman: i. m. 518.
41. Angyal-Szádeczky: i. m. 290.

RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

KÖZNEMESI TRADÍCIÓ, MŰVÉSZI ÉLMÉNYSZERZÉS ÉS JÖVŐORIENTÁLT MÚLT KONSTRUÁLÁS JÓKAI MÓR HAZAI UTAZÁSI PRÓZÁJÁBAN

– az 1853-as erdélyi *Uti levelek* tükrében

■ 1847. június 25-én a következőket írta Petőfi Sándor Kerényi Frigyesnek: „Homo proponit, Deus disponit, ami szóról szóra ennyit tesz: az ész proponál, a szív diszponál; mert amennyivel erősebb az isten az embernél, annyival erősebb a szív az észnél. Ebből az a tanulság, hogy nem megyek külföldre, szó sincs róla, hogy menjek. Barátom! az rettenetes, hogy uralkodik fölöttem a szív. Valóságos despota, és eszem aláztos rabszolgája, vagy legfőlebb jámbor, jólelkű apja, ki neki csak tanácsol, de parancsolni nem tud vagy nem akar. És örülök rajta, hogy így van. Az ilyen ember nagyon boldogtalan lehet, az igaz, de nagyon boldog csupáncsak az ilyen ember lehet. Én is ezért voltam egykor nagyon boldogtalan, s ezért vagyok most nagyon-nagyon boldog. Tehátlan tehát a külföldre nem megyek, hanem nyugat helyett fordulok vissza a napokban keletre... keletre!” (Pest, 1847. június 25.)¹

Túl a bekezdésen végigvonuló oppozíciós logika felvillanyozó változatosságán (ész/szív, ember/Isten, despota/szolga, gyermek/apa, boldogtalanság/boldogság, külföld/belföld, nyugat/kelet) és a hirtelen *home tour*-ra változó *grand tour* prózai háttérén, Petőfi „útjának” illetén alakulásából és a hazai táj poétikai felhasználására irányuló erőteljes gesztusaiból szükségszerűen következett a Petőfi-kultusz egy sajátossága. Nevezetesen az, hogy a legendásított – különféle városok, falvak, vidékek közötti *vándorlásként* jellemezhető, s e vándorlás állomásait földrajzilag beazonosíthatóan keltezett versekhez kapcsoló² – Petőfi-életút létrehozta a Petőfi által fölfedezett Magyarországot, mintegy „új honfoglalásként” prezentálva a bejárt, belakott, megismert (és saját képére formált, kisajátított, nemzetiesített) magyar vidéket, a hazai tájhoz fűződő viszony új paradigmáját hatásosan (máig ható módon) tudatosítva.³ Persze Petőfi ambíciója egyáltalán nem egyedi, társtalan magyar sajátosság – a hazai táj megismerésére-megismertetésére irányuló igény, a honismereti túrák divatja az 1840-es évekre transznacionális jelenséggé vált, nem kevéssé a szépirodalom és a modernizálódó médiakultúra által formált tájimaginációk terjedésének köszönhetően. Példaképp: az angol romantikus költészet által népszerűvé tett Tóvidéket már a század húszas éveitől brit turisták sokasága látogatta William Wordsworth nagy sikerű, sokszor kiadott és saját versidézetekkel is tarkított útikalauza alapján (*A Guide through the District of the Lake*); a német irodalomban pedig épp Petőfivel egy időben kerültek élénk irodalmi-közéleti-politikai diskurzus középpontjába a kozmopolita utazásokkal szembeállított ún. „hazafias túrák” (*Vaterländische Wanderungen*) a korabeli mobilitási folyamatoknak a *Bewegung* gyűjtőfogalmán keresztül megnyilvánuló képzeletéhez kapcsolódva.⁴

Ami Jókai Mór hazai útleírásait illeti, az utazások alkalmiságán túlmutatóan őt is hasonló törekvés vezérelte, mint Petőfit első, 1845-ös nagysikerű észak-magyarországi körutazása és a korábban idézett 1847-es út esetében: a magyar táj és kultúra, irodalmi és történelmi hagyomány felkutatása – valamint a saját ismertséggel való szembesülés vonzó hívása. S talán az sem meglepő, hogy – akár Petőfi sugalmazására, akár nem –, Jókai is kelet felé indult, hiszen honismereti utazásait egy erdélyi kiruccanással kezdte 1853 késő tavaszán. Mint már mások is megjegyezték, ez az ambíció szorosan illeszkedett Jókai Világos utáni irodalmi és kultúraterjesztő törekvéseihez, melyeket leginkább *jövőorientált múltkonstruálásnak* (avagy mitológiateremtésnek) lehetne nevezni – ennek részeként kell elgondolnunk forradalom- és szabadságharc történetét feldolgozó novellisztikát, a magyar történelem különböző korszakait meglevenítő regényeket, az ígérletét 1856-tól beváltani tudó *Vasárnapi Ujság* műveltségterjesztő profilját és a hazai útleírásokat is.⁵

A továbbiakban Jókai hazai tárgyú útleírásainak két vonatkozásáról szólunk röviden: e két szempont egyike *próza-poétikai*, a másik pedig *társadalom- és mentalitástörténeti* jellegű. Kezdjük az utóbbival.

Tekintve, hogy az 1850-es években Jókai már széles körben ismert író és közéleti figura, hazai utazásai eredendően sem tudják felmutatni a turizmusnak azt a hagyományos formáját, melynek alapesetében az utazó és a vendéglátó *nem ismerik egymást*. Jókai ismerős vendég: őt elkísérik, s már eleve várják. Hazai utazásai meleg baráti, familiáris hangulatban szerveződnek (függetlenül attól, hogy a vendég és vendéglátó személyes ismeretsége korábban is megvolt, vagy csak az utazás során kötöttett); s útjai már ekkor, az 1850-es években, de a későbbiekben aztán még inkább mediatisztált formában zajlanak le, melynek következtében felbukkanásairól nemcsak a lokális közösség szóbeszéde nyomán, hanem az országos nyilvánosságban is futótűzként terjedtek a hírek. Így Jókai hazai útjainak kulturális alapsémája nem annyira a rekreációs célú (magányos, privát) helyváltogatás, amiképp 1876-os és 1887-es itáliai útirajzai esetében – még akkor sem, ha egynémi népszerű belföldi desztináció (Balaton, Erdély) Jókai általi írásos megörökítése messzemenően alkalmasnak mutatkozott különböző turisztikai törekvések gerjesztésére is. Sokkal inkább egy oly tradicionális társas gyakorlat e hazai kirándulások ősmintája, mely alapvetően a köznemesség szokásrendjében játszott nagy szerepet a feudális Magyarországon: az *atyafilátogatás*. Jókai atyafilátogatásai azonban nem a valódi nemzetségi rokonokkal való összetartozás igazolását célozták,⁶ sokkal inkább a „virtuális” rokonsággal, szimbolikusan a magyarság egészével való megismerkedést, kapcsolatfelvételt. Másfelől e hazai „kóborlások” persze mégiscsak munkaorientált, anyaggyűjtési célú (némielég a humanizmus korának természeti és földrajzi eszméléséhez visszavezethető) művészi utazások is voltak, melyek ihletforrással, kutatási terepként és elbeszélhető-cselekményesíthető nyersanyagként szolgáltak a nagy sikerű Jókai-regényekhez, s utóbb eleven kulturális miliókként szervesültek azokban.⁷ E két, egymással összekapcsolódó, s a szó modern értelmében nem turisztikai jellegű motivációnak (atyafilátogatás / művészi anyaggyűjtés) narrációs, poétikai következményei is vannak a szövegekben.

Jókai hazai útleírásait döntően az különbözteti meg hosszabb útirajzainak (*Utazás a harangokkal együtt, Utazás egy sírdomb körül*) beszédmódjától, hogy azokban az utazóként karakterizált szemlélő – a részletgazdag leírásokat időnként megszakítva/keretezve – gyakran utal egyéni tapasztalásaira, rögzít saját apró-cseprő benyomásokat, vagy bonyolódik hosszas, akár egészen intim reflexiókba-állomásokba; illetve valamilyen laza narratív szál fenntartásával össze is fűzi a széthulló részleteket (tehát döntően *individuális* perspektívát érvényesít, és élményei egy *nagyobb elbeszélésben* szervesülnek). Ehhez képest a hazai útleírások beszélőjének utazói-elbeszélői karaktere – s ez lényeges különbség az úti leveleket író Petőfivel való összevetésben is! – gyakran háttérbe szorul: a hazai táj mintegy

fölkínálja magát az értelmezésre, az eredendően sajátként láttatott tájak, társadalmi viszonylatok, kultúrhistoriai összefüggések, lokális hagyományok – legalábbis Jókainál – ritkábban igénylik a szereplőként fölléptetett narrátor szubjektumának erőteljes színrevitelét. S mindez attól függetlenül közös és alapvető vonása Jókai hazai útleírásainak, hogy oly tájra utazik-e, ahol korábban már járt, vagy épp először látja azt; hogy a kirándulást a korabeli sajtóban közismert utazási és tájleíró szövegtípusok mely műfajvariánsában (úti levél, tárcsa, illusztrált útleírás, város- vagy tájportré stb.) örökíti meg; s attól is, hogy a szövegben mely tudásforma, beszédmód (historia, népisme, statisztika, költészet) látszik dominánsnak.

Előbbi megállapításaink bizton illusztrálhatók volnának Jókai *valamennyi* hazai utazási és tájleíró szövegének részletes elemzésével, ugyanakkor minden számba vehető útleírás és cikksorozat átfogó bemutatása e helyütt nem lehet célunk. Így – az egyszerűség kedvéért, s a terjedelmi korlátoknak is megfelelően – Jókai legkorábbi, 1853. május–júniusi erdélyi úti leveleiből vesszük példáinkat.⁸

Mint ismeretes, Jókai hatrészes (négy folytatásban közölt) *Uti levelek* című cikksorozata a szerencsétlen sorsú *Déliabáb: Nemzeti Színházi Lapban*⁹ jelent meg 1853. május 29. és június 19. között, az utazás apropóját pedig Laborfalvi Róza kolozsvári vendégszereplése szolgáltatta.¹⁰ A helyi és országos sajtóban már előzetesen nagy várakozások övezte,¹¹ Pest–Szolnok–Nagyvárad–Kolozsvár–Gyulafehérvár–Bencenc–Székelyföld–Kolozsvár útvonalú (de sok más települést érintő), szűk egy hónapos kirándulás során Jókai természetesen rajzokat is készített, de mivel a *Déliabáb* nem közölt metszeteket, ezeknek csak egy része ismert. A némi spéttel, az utazás utolsó napjaitól fogva június közepéig közölt Jókai-levelek népszerűségét az is jelzi, hogy már az '50-es évek közepén megjelentek belőlük (zömmel tájleíró betéteket tartalmazó) részletek különféle naptárakban és képes kiadványokban.¹²

Bár ez a modernizált kiadásokból nem látszik,¹³ az útleírás részletei csakugyan levélformában íródtak, méghozzá Jókai nem sokkal korábban még sűrűn használt álnevével („Sajó”) megnevezett fiktív címzetthez – azaz egyfajta írói alteregóhoz – intézve. A barátságos, családias megszólítás- és levélforma egyfelől a későbbi humoros-ironikus Kakas Márton- és Tallérossy Zebulon-írások felé mutat (bár itt még nem kap lényeges szerepet az írói alteregó metareflexív szólama, inkább csak a műfaji keretezést szolgálja); másfelől az *Uti levelek* familiáris hangnemében a magyar levélforma Jókai által jól ismert hagyományához, Mikes Kelemen *Törökországi levelei*hez való kapcsolódást is fölfedezhetjük:¹⁴ „Kedves rokonom! / Nem csak azért intézem hozzád soraimat, mert legőszintébb barátomnak tartalak, ki gyermekségem óta együtt növekedtél velem, ki osztályosa voltál jó és rossz napjaimnak, ki úgy szólván mindig együtt jártál keltél velem; de leginkább azért, mert tudom, hogy gondolatimba annyira belátsz, hogy a mit ide nem írtam, még azt is el tudod olvasni, melly tudománynak igen szép hasznát veheted ezúttal.”¹⁵ Ekképp például az út (a későbbi szakaszokban már kevésbé részletezett) megpróbáltatásai, úgymint közlekedés és időjárás, voltaképp a kényszerű bujdosás értelmezői távlatában értelmezhetők, persze humoros-ironikus felhanggal: „Most ötöd napja, hogy elindultam Szolnoktól, a miből láthatod, hogy ezen az uton nem fogom körülkocsikázni a világot. Ha büntetésből lett volna reám szabva ez az út, akkor erősen tudnék panaszkodni, de minthogy mulatság kedvéért történt, nem panaszkodom. Hajdan egy tájfestő, hogy tengervihart lásson, hozzá kötöztette magát az árbochoz; már pedig egy gyorszekerutazás Szolnoktól Váradig a mostani agió szerint bátran fölér egy tengeri viharral. [...] Itt már huszonnyolc hét óta esik az eső, következőleg a föld abban az állapotban van, mint midőn az özönvíz legelőbb lefutott róla; feneke nincs az útnak; kivált mikor javulni kezd az út, s akkor ismét friss eső hull reá, akkor épen járhatatlan.”¹⁶

Az idézett első közleménynek az utazás viszontagságait részletező (még erőteljesen Petőfi úti leveleit idéző) fölvezetése után az elbeszélő szereplőként mintegy

elhalványul az élmények, történetek és látványok hátterében – résztvevő megfigyelőből amolyan mindentudó narrátorrá változik –, ugyanakkor időről-időre szerét veszi, hogy megemlítsen (névvel vagy anélkül) azokat az embereket, kik útján elkísérték, kiknek a szeretetteljes vendéglátásért hálás, s akik bevezették Erdély hagyományaiiba: „Sokat írhatnék azon szívességről, mellyel erdélyi hazánkfiak által elhalmoztattam”; „Volt szerencsém Erdély értelmi és nemesi tekintélyeivel megismerkedhetni”; „Innen [Kolozsvárról] Bencencre kelle indulnom, hol gr. Lázár Kálmán várt reám. Odáig utitársul Kővári László barátom volt szíves hozzám csatlakozni, ki Erdély földének minden foltját ismeri, a legtávolabb idők történeti hagyományival.”¹⁷ A példák szaporíthatók volnának még,¹⁸ ugyanakkor ennél lényegesebb az *Úti levelek* prózapoétikájával kapcsolatban, hogy a korábban adekvát összevetésként megemlített *Úti jegyzetek* és *Úti levelek* Petőfiéhoz képest Jókai beszélője nemcsak az útba eső tájak, épületek, várromok, kastélyok meglátogatását konstatálja s veszi lajstromba (Petőfi útirajzában az utazás lélektörténete lényegesebb, mint az útleírás részletessége!), hanem kísérletet tesz úti élményeinek originális megelevenítésére, melyhez két írói eljárás áll rendelkezésére: az anekdotikus történetmesélés és a tájleírás. Mindkét eljárás oly gesztus, mely feloldja, háttérbe szorítja az utazás lineáris történetét s az utazó személyiségének színrevitelét. Egy példa a III. levélből (Bencenc, május 16.): „Távolabb a regényes Thorda-hasadék képe tűnik elénk. Egy harminc ölnyi széles nyílás, mellynek oldalai csaknem egymásba illenek, s mellyről azt tartja a monda, hogy az Szent László csodájára támadt, midőn ellenei üldözik, Isten szétnyitá a hegyet, a ló patkója, nyolc szegével együtt, most is lenyomva látszik a sziklában; odább Kolozsvár felé egy tér fedve van gömbölyű pénz alaku csiga kőületekkel, mikről az a rege, hogy midőn Szent László a kunokat üldözi, azok pénzt szórtak a magyarok elé, hogy őket fentartsák, e pénzek váltak Szent László kértére kővé, máig is Sz. László pénzének hivatnak...”¹⁹

E történetek ugyanakkor (Jókai jövőorientált műveltségterjesztő programjával összhangban) nem korlátozódnak a régmúlt szóbeli tradíciójára; ugyanilyen anekdotikus betétek keretében ad hírt a jelenkor helyi viszonylatairól. Személyekről éppúgy, mint jelenleg is élő hagyományokról: „[A homoródalmási bányában] vezetőül a szék hajdani mérnöke szíveskedett ajánlkozni, egy genialis különc, ki a legnagyobb tudományos képzettség mellett a legvégsőbb szegénységben él, és az a csodálatos, hogy neki e szegénység jól esik, s hozzá hű akar maradni, soha meghívást úri asztalhoz el nem fogad, nincs ékesen szólás, melly őt rábírhassa, hogy ételben italban részt vegyen, a szobában nem lehet rávenni, hogy leüljön, s ha az utcán megszólítják, leveszi a kalapját, úgy kíséri a megszólítót, és semmi könyörögsre felnem teszi a kalapját, – és mind ez milly éles gúny a világra a tudományosságtól!”²⁰

Ugyanakkor e frappáns történetek, anekdotikus szakaszok szinte észrevétlenül adják át helyüket lenyűgöző táj-, természet- és épületleírásoknak, melyek a Jókai-regények gondosan megkomponált fejezetkezdő betéteire emlékeztethetik az olvasót. Helyenként itt is szakasz- (azaz: levél-)kezdő pozícióban szerepelnek: „Minél tovább hatolunk a székelyföldre, a táj annál regényesebbé válik, midőn *Korond* felett a magas *Kalonda* hegy ormára feljutottunk, egy panoráma áll előttünk, mellynek elragadó szépsége leigézi szívet és lelket... Alant a félig nyílt völgyben öt falu látszik egymáshoz oly közel, hogy szinte egynek vélhetnők, ha tornyaik el nem különböznék, a gyümölcsös kertek szelíd zöldje, mellybe a fehér házak beáramtva látszanak lenni, oly kellemes árnyéklatot képez a völgyteknő kalászos oldalaihoz, mik mindig tágabb kört nyitva, a távolban a havas bércek kékes körrajzait engedik láthatni.”²¹

Másutt a narrációba ékelődnek, amiképp *Szent Anna* taváról szóló levélben, mely dramaturgiai szempontból az erdélyi út érzelmi tetőpontjának is tekint-

hető:²² „Óriási szálfák nőnek elő a szirt meredekéből, földig eresztve sötétzöld lombpalástjukat, s ott, hol a sötétzöld a földet éri, körülnöve kék havasi nefejejtstsel; mindig odább, mindig feljebb még vadonabb lesz a vidék, emberi kéz soha nem irtja itt a fát, a mint a *nemere* szele töveikből kifacsarva egymásra döntögette a roppant faderekakat, azon módon ott rohadnak, benőve futóvírággal, és csoda alaku gombákkal; egy egy roppant szál fa keresztül bukott a hegyvágáson s míg töve az egyik hegyvornon maradt, hegye a másik hegy ormára feküdt, s úgy képez veszélyes hidat az üvöltőhegyi folyam felett. A tavaszt itt a nyár kezdi s az ősz végzi be, a hó még ott van a sötétebb fák árnyéka alatt, míg a verőfényjárta helyeken dúsan tűnik elő a havasi flóra”.²³

Mindezen elbeszélői eljárások persze a kezdetektől hozzátartoznak a Jókai-próza poétikai karakteréhez: nemcsak a bravúros nézőpontváltásokkal operáló regényekben találkozzunk lokális anekdotákból szőtt cselekményszálakkal és részletgazdag romantikus leírásokkal, hiszen könnyű kézzel alkalmazza őket a hosszabb itáliai útírajzokban is. Ami igazában karakterisztikus különbség a kozmopolita turista Jókai hosszabb utazási prózája és e szövegek között, az részben műfaji okokra, részben pedig általánosabb szemléleti eltérésekre vezethető vissza.

A műfaji különbségek önmagukban is beszédesek: az 1876-os útírajz és főképp az 1887-es *Utazás egy sírdomb körül* sajtóban közölt fejezetei összefüggő epikai kompozícióvá állnak össze, melyben az utazás történetével – miképp a modern irodalmi útírajz 18. század során kiformalódott változatában, s ekkor népszerűvé váló érzékeny nevelődési regényekben is – összefonódik a lélek gazdagodása-fejlődése is. Efféle „lélektörténetre” a rövidebb fesztávú újságprózák nem is adtak lehetőséget; s Jókai utaztató útleírásainak dramaturgiája – ellentétben például Petőfi *Úti jegyzeteivel* és *Úti leveleivel* – nem is körkörös jellegű; nem vezet el a hazatérés mozzanatához (vagy legalábbis a honvágyhoz, a megszokott környezetbe való hazatérés vágyának megfogalmazásához).

Ennél azonban jóval lényegesebb, hogy a külföldi és hazai utazási szövegekben Jókai másképp egzotizálja, s teszi olvashatóvá a meglátogatott vidéket. Gondoljuk el, hogy az 1853-as erdélyi út és az 1876-os első itáliai út kiindulópontja egészen hasonló: Jókai egyik tájon se járt még, de már rengeteget olvasott-hallott felőle. Míg itáliai úti élményeiben (úgy az 1876-os rövidebb, mint az 1887-es hosszabb útírajzban) leginkább a hajdan volt (antik és középkori) római kultúra s a mai állapotok feszültsége a domináns gondolati alakzat,²⁴ Jókai Erdélyt látva – holott a történeti, jogi, territoriális értelemben sajátként elgondolt haza különböző vidékeinek sajátként való keretezése korántsem alapvető a korabeli utazási próza különféle műfajaiban!²⁵ – múlt és jelen megszakítatlan folytonosságát látszik azonosítani. Ekképp kezdődik a kolozsvári szeretetteljes vendégszeretet fölött lelkenedő második levél: „Itt [...] úgy érzem magamat, mintha régi ismerők, régi rokonok közé érkeztem volna, kiknek arcait is látni véltem valaha, talán képzeletemben? talán a történet könyveit olvasva? a midőn a hajdankor hőseinek, nagyjainak, bölcseinek tetteiben elmerülve azoknak alakjai végighúzódtak lelkemben, és most, midőn Erdély földén állok, megelevenülten állnak szemeim előtt.” De az elbeszélő rögtön ki is igazítja mondanivalóját, megerősítvén, hogy az őt hatalmába kerítő (olvasmányokból, a népi tradícióból származó) ismerősség nem pusztán múltba révedést jelent: „Mert nem a holt emlékek legdrágább nevezetességei Erdélynek, hanem azon élő ivadék, melly nemzeti és faji sajátságát Árpád és Attila óta vegyitetlenül megtartotta, mellyet sem gazdagság és miveltség, sem szegénység és elhagyottság nemes, tiszta ősi jelleméből ki nem vetköztetett, melly a hány lépéssel haladt a jövőbe, annyi lépéssel nem hagyta hátra múltját, hanem magával vitte annak emlékeit – arca vonásain, szívében, szavában. Még most is feltalálhatni Erdélyben mindazon alakokat, kiknek képeit az emlékkönyv írók olly élénk színekkel festik.”²⁶

Az *Uti levelek* ennek nagyszabású illusztrációja; az útleírás ezt követő részei tekinthetők e határozott kinyilatkoztatás bizonyításaként. Míg az Itáliában turistáskodó Jókai lépten-nyomon múlt és jelen szakadásaival, a modernitás elkedvetlenítő tüneteivel szembesül (s ezeket narrátorként talán túlon túl ki is hangosítja), erdélyi útleírásában – egy oly tájon, mely ekkor, 1853-ban közigazgatásilag nem is Magyarország része! – harmonikusan simul egybe múlt, jelen s jövő: észrevétlenül említődnek egymás mellett Traianus császár és Attila hun király korának hőstettei a török elleni harc (vallásosan átlelkesített) emlékeivel; a történeti folytonosságért egyként szavatol az arisztokrácia és a köznép; az írott história és a szóbeli hagyomány egyszerre ösztönzik a múlt megpróbáltatásaira való visszatekintést és a jövőbe vetett hitet. Természetesen okkal s joggal lehet társadalomtörténeti érveket találni arra, hogy Jókai mennyire más technológiai-modernizációs viszonyok közé érkezett 1876-ban és 1886-ban, midőn a modern Olaszország városait s fejlett (de persze kiábrándítóan alulműködő) idegenforgalmi infrastruktúráját vette igénybe, mint amikor 1853-ban felesége után szegődött, hogy megismerje Erdély tradícióit. Utazási szövegeinek prózapoétikájára és szemléleti beállítódására nézve mégsem ez tűnik döntő szempontnak, hiszen a bejárt vidék irodalmi újraalkotásának módjáért s értékvonatkozásaiért az elbeszélői szubjektum szavatol. Abban, hogy az itáliai útirajzok nem a római kultúrába való feltétlen, kritikátlan belefeledkezés élményét tükrözik, illetve abban, hogy az erdélyi levelek a táj nemzetiesítését és ihletett költői átlelkesítését végzik el – mintegy a hazafiság, hazaszeretet és tradíciókövetés Magyarországon is követendő példájaként –, tudatos írói ambíciót kell látnunk. Mindezt az is alátámasztja, hogy bár regényeiben Jókai az egyéni boldogulás és közösségi lét összeegyeztetésének legszélsőségesebb kríziseit dolgozta föl (főképp az 1870-es évektől kezdődő pályaszakaszban), hazája megismerésére-megismertetésére irányuló buzgalma élete végéig megmaradt, s kötetnyi útleírásán kívül olyan vállalkozásokban is testet öltött, mint *A magyar nemzet története regényes rajzokban* és *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* című könyvsorozat.²⁷

Zárásként csak arra hívnánk fel a figyelmet, hogy bár Jókai csakugyan nagyon sok útleíró szövegében megörökítette a magyar tájat – a Mócvidéktől a Balatonfelvidéken át Erdélyen keresztül az Alföldig és Hortobágyig –, mégsem tartozik a század legnagyobb *home tour*-szerzői közé. Rövid, néhány közleményből álló útleírásai, jöllehet saját korukban hatékonyan népszerűsítették saját lapjait, buzdítottak a honismeret ápolására s gerjesztették regényei népszerűségét, végérvényesen otthont találtak a 19. századi tömegsajtó tárcatemetőjében. Bár olvasástörténeti szempontból izgalmas kutatási irányt előlegez meg az a tény, hogy Jókai tájleíró metódusa lényegében kötelezően elsajátítandó kompetencia volt a középfokú oktatásban az 1910-es évektől,²⁸ e szövegek igazi jelentősége a modern Magyarországot a korabeli olvasó számára imaginárius módon felépítő nagyregényekhez való közelségében rejlik. Jókai e rövid, felfedező érzületű útleírásaiban adott hírt – önismerettel és példaallító attitűddel – azon revelatív élményeiről, melyek társadalmi és történelmi regényeiben már biztos kézzel megrajzolt kulturális miliókként, koherens identitásformákként üledtek le. Nem véletlen, hogy népes olvasóközönsége s az utókor sem elsősorban e röpké cikksorozatok, hanem a nemzedékeken átívelő hatású Jókai-regények (azaz: *történetek*) alapján építette fel magának azt az ideális Magyarországot, amit Jókai megteremtett.²⁹ Ahogy Krúdy Gyula 1921-ben (a frissen felavatott Andrássy úti Jókai-szobor apropóján írt cikkében) megfogalmazta: „Állnak ott őszbe borult férfiak, akik a Jókai szemével látták Magyarországot. [...] Látták a boldogan sütkérező kisvárosokat és a babiloni serénységgel épülő nagyvárosokat. [...] látták Jókai regényhőseit eleven alakban Pest régi utcáin és az alföldi országutakon; Jókai tájait, a középkoriasan csengő harangszavú Felvidéket és a keletiesen színes Al-Dunát; Jókai nemes érzelmeit, a honleányok

gyengéd szíveiben és a férfiak önfeláldozásában. Látták azt a Magyarországot, amelyet Jókai megírt.”³⁰

JEGYZETEK

1. Petőfi Sándor: *Úti levelek Kerényi Frigyeshez*. In: Uő: *Összes prózai művei és levelezése*. Szerk. Martinkó András. Szépirodalmi, Bp., 1974. 293–295., 293.
2. Mindezt Petőfi már pályája első szakaszában megalapozta, lásd: Hász-Fehér Katalin: *A „szabad lég gyermeke”: A vándorlás mint autofikcionális narratíva Petőfi költészetében 1846 végéig*. Tiszatáj 2023. 3. sz. 62–94.
3. Lásd: Milbacher Róbert: *A táj és a haza „petőfiesítése” (Az Uti jegyzetek néhány mondatáról)*. Studia Litteraria 2023. 3–4. sz. 18–24.
4. Lásd: T. Szabó Levente: *A Vas-úton: Az utazás mint látásmód és poétika*. In: Szilágyi Márton (szerk.): *Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*. PIM, Bp., 2014. 360–363.; Fogarasi György: *Heidegger, Wordsworth és a technika természete*. Helikon 2024. 3. sz. 453–480.
5. Vö.: Szajbély Mihály: *A nemzeti narratíva szerepe az irodalmi kánon alakulásában Világos után*. Universitas, Bp., 2005. 89–98; Uő: *Jókai Mór (1825–1904)*. Kalligram, Pozsony, 2010. 158–201.; Révész Emese: *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. OSZK–Argumentum, Bp., 2015. 104–111. Lásd még a korszakhoz és Jókai tevékenységéhez H. Törő Györgyi összefoglalását a kritikai kiadásban: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek IV. 1850–1860 (I. rész)*. S. a. r. H. Törő Györgyi, Akadémiai, Bp., 1968). 533–570. (A továbbiakban: Jókai 1968/I.)
6. Vö.: Eötvös Károly: *Atyafi-látogatás*. In: Uő: *A Bakony*. 2 köt. Révai, Bp., 1909, I. 119–120; Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar néprajz VIII. Tárasalom*. Akadémiai, Bp., 2000. 159–160.
7. A Sárga rózsza példáján mindezt érdekesítően elemezte: Bényei Péter: *„Az élet költészete” – a költészet élete. Valóság, képzelet és fikció a Sárga rózsában*. Alföld 2025. 10. sz. 66–79.
8. Jókai 1968/I, 81–103.; jegyzetek: 624–640.
9. A gróf Festetics Leó nemzeti színházi intendáns által kiadott lap kálváriájáról és Jókai rövid, kicsivel több mint egy évig tartó szerkesztői tevékenységéről lásd H. Törő Györgyi jegyzeteit a kritikai kiadásban: Uo. 540–547.
10. Minderről részletesen lásd: Kristóf György: *Jókai napjai Erdélyben*. Pásztortűz, Kvár, 1925. 20–33.
11. Vö.: Jókai 1968. 626–630.
12. Az erdélyi út során készült rajzok egynémelyike megjelent korabeli illusztrált honismereti kiadványokban (pl. *Magyarország és Erdély képekben*) és a *Vasárnapi Ujságban*. Vö.: Uo. 636–637., 639.
13. Vö.: Jókai Mór: *Magyarhon szépségei / A legvitézesebb huszár*. Franklin, Bp., 1910.; Uő: *Útleírások*. Unikornis, Bp., 1996.
14. Jókainak a Rákóczi-kort feldolgozó számos írása mellett érdemes itt a *Rákóczy fiára* (1892) gondolni.
15. Jókai 1968/I, 81.
16. Uo.
17. Uo. 85–86.
18. Lásd: Uo. 88–89., 90–91.
19. Uo. 86–87.
20. Uo. 95.
21. Uo. 93 [kiemelések az eredetiben].
22. Ha jól értjük megfogalmazást, a Szent Anna-tó látványához Jókai a *fenséges* esztétikai minőségét társította: „Kedves rokonom! / Erdély legköltőibb helyét láttam. Vannak nagyszerűbb, pompásabb, elragadóbb látványok Erdély tájai közt, de olly magasztos alig lehet több, mint a Szent Anna tava.” Uo. 99.
23. Uo. 100 [kiemelés az eredetiben].
24. Jókai Mór: *Utazás a harangokkal együtt*. In: Uő: *Útleírások* i. m. 23–24., 36–37., 42–46.; Uő: *Utazás egy sírdomb körül*. In: Uő: *A fehér rózsza / Utazás egy sírdomb körül*. Unikornis, Bp., 1995. 180., 187–188., 190–191.
25. Gondoljunk Gvadányi József peleskei nótáriusának lehangoló budai élményeire (1790); a Lipót-huszárezred kötelékében 1792-ben Erdélybe vetődő Kisfaludy Sándor kiábrándultságára (ti. afölött, hogy Erdélyben mindenütt oláhok laknak), vagy épp Pákh Albert élcetjes debreceni utazására (1844).

26. Jókai 1968/I, 83–84.
27. Vö.: Praznovszky Mihály: *A honismertető és tájfestő írófejedeleme: Jókai Mór*. Honismeret 2025. 1. sz. 10–18.
28. Jókai 1874-es németországi útja során a Dunántúlon, aztán Bécsen keresztül utazott Berlinbe. Az odaútról *A Honban* publikált *A befagyott Balaton, az ölelkező várromok* című rövid írása a 20. század első évtizedétől kezdve hosszú ideig kötelező olvasmányként szerepelt számos polgári (felső) iskola III. és IV. osztályában, a magyar nyelv tantárgy leíró szövegalkotási gyakorlatai között.
29. Lásd: Fábri Anna: *Jókai–Magyarország*. Skíz, Bp., 1991.
30. Krúdy Gyula: *A magyar milliomos*. In: Uő: *Irodalmi kalendárium*. Szépirodalmi, Bp., 1989. 174–175.

A JOKELA-SZENTENDRE ÁTJÁRÓ

■ Most, hogy rettenetesen belefáradtam a télbe, megkerestem az online térben régi finn barátnőmet, Saukko Ilimolát. Igazából ő az egyetlen finn ismerősöm, barátom, de általa nemcsak Finnországot, nemcsak a finn hideget, sötétséget, szürkeséget, a végtelen telet ismertem meg, amibe pont most az idén először, amikor tizenöt éve nem volt ekkora hó a mi tájainkon, úgy belefáradtam – odáig, hogy nejlonzacskót húztam a cipőmbe, akkora a hó – hanem azt is, hogy mindebben van valami makacs, szelíd fényű szépség, amit ők, a finnek otthonnak neveznek.

Ezt a gyönyörű nevű Ilimolát jó pár évvel ezelőtt Budapesten ismertem meg a Terv Presszóban, ahol órákon át váltottuk meg a világot kávé és sonkás-sajtos melegsévdvics mellett abban az időben, amikor még bent lehetett cigizni, és nem volt szempont az időjárás. „Ha Finnországra gondolsz, mi az első, ami eszedbe jut?” – szegezte nekem a kérdést a szóke, tiszta tekintetű, sportos lány, miközben a hamutartó szélén egyensúlyozott a cigaretta. „A szauna” – feleltem, és ő úgy nevetett, mint aki pontosan erre a válasza számított, csak még hallani is akarta, hogyan csúszik ki ez a szó egy fázós kelet-európai szájából.

Ilimolához csatlakozott Jorma, Kimmo, Lotta meg Mika, legalábbis az ő nevükre emlékszem, és meséltek a finnségről, a tiszta természetéről, a 188 ezer tóról, a narancssárga fogantyús Fiskars ollókról, a Nokia mobiltelefonokról, a papírpoharakról. A Terv Presszó-beli találkozás után még jó párszor összefutottunk Budapesten, hol csak Ilimolával kettesben, hol egy kisebb, véletlenszerűen verbuválódott finn kolóniával, és lassan az lett a benyomásom, hogy Finnország először mindig emberekben, csak aztán a térképen jelenik meg.

Nem sokkal ezután már a Finnair gépén ültem, és Helsinki felé tartottam. A gépen csak magyarok és finnek voltak, ki haza, ki oda tartott, és arra emlékszem, hogy abba a morajló duruzsolásba aludtam bele, amelyben mintha mindenki magyarul beszélt volna – a hanglejtés, a magánhangzók olyan ismerősen ringtak –, mégsem értettem egyetlen szót sem.

Ilimola egy Szentendréhez hasonló városkában lakott, amely ugyanúgy napon felejtett fagyiként elolvadó negyven perc vonatkozás volt a fővárosból kifelé HÉV-vel. Igaz, szigorúan távolság szerint rendszerezve a dolgokat, Székesfehérvár lenne az adekvát analógia, de logisztikai szempontból mégiscsak Szentendrét kell mondanom, mert úgy állt a térképen Helsinki mellett, mint valami udvarias zárójel. Pasila / Böle, Tikkurila / Dickursby, Järvenpää / Träskända... Jokela, az mondjuk Jokela, mind finnül, mind svédül; így sorjáznak szépen a HÉV-megállók egymás után, miközben egy lakonikus, mély, megbízhatóságot sugárzó férfihang olvassa be őket, mintha minden állomásnál egy kicsit tovább sülyednél a látható csendbe.

Ilimola az állomásról egyenesen a legközelebbi grillpulthoz vitt, mintha ez volna a hivatalos határátlépési rítus: a kedvenc ételét ettük, olyasmit, mint a rakott krumpli, csak kolbász és tojás helyett vastag, rózsaszín lazacszeletekkel. A K-Marketben vettünk Karhu nevű sört hozzá; a bolt előtti placcon, ahol pultoknál árulták a szezonális termékeket, vettünk a javából: mansikkát, a lassan éréstől zamatos finn epret, meg az erdők kincsét, kantarellit, rókagombát.

Aztán nyakunkba vettük Helsinkit, mentünk egyik utcáról a másikra, kávézó-ról kávézóra, majd véletlenül belebotlottunk egy művészeti galériába, ahol meg-néztük Helene Schjerfbeck festőművész retrospektív kiállítását. Minden ismerős-

nek tűnt, de mégis másnak. Itt egy olyan világot láttunk, ahol az emberek üres szobákban üres könyveket olvasnak, az izmok feszesen feszülnek, és a szemek olyan hidegek, hogy megfagyasztták a mögöttük lévő fényt.

Schjerfbeck „Az ajtó” című festménye egy kápolna belsejét mutatja: csukott ajtó, egy elkenődött fénynyom, és semmi életjel. A festményeken az ajtó általában kis történetgép: valami közeleg, valami történni fog. Schjerfbecknél viszont az ajtó nem nyílik sehová.

Vettem is pár képeslapot a festményről; az egyiket a volt középiskolai magyar-tanárnőmnnek címeztem. Kedvenc könyve Szabó Magdától *Az ajtó*.

A kiállítás után szóltanul vonatoztunk vissza Ilimoláékhoz. Csütörtök volt, márpedig a csütörtök szent: azon a napon a ház alagsorában lévő közös szauna az övük, név szerint rájuk írva a fal táblán, mint valami csendes privilégium. Sivula, Ilimola barátja már várt minket odalent, rövidnadrágban és egy „Finland 100” felíratú pólóban, mintha csak ő maga lenne a függetlenségi centenárium reklámarca.

Odabent a test vette át az irányítást, minden más kint maradt: a nap, a vonat, Schjerfbeck hideg tekintetei. A finn szaunában – az „igaziban”, ahogy ők mondják – meztelenül ülsz a fafűtéses kályha mellett, a levegő olyan forró, hogy a gondolat már csak rövid, töredezett mondatokban jut el a fejedig. A kerti fészker méretű faodúban vizet öntesz a kövekre, és a felcsapó *löyly* úgy csap arcon, mintha valaki láthatatlanul rád csukna egy ajtót, mögötte minden felesleges szóval. Ha elég sokáig bírod, az elme lassan kitisztul, és egy pillanatra tényleg elhiszed, hogy ebből a gőzből másik emberként fogsz kilépni.

Sivula azt mondta, az emberek nem értik, hogy a szauna pihentető, szinte spirituális dolog. „Apám a szaunában született, 1943-ban az volt a legtisztább hely a farmon.” Ilimola hozzátette, hogy a szauna a születés és a halál helye is: volt egy elnökük, aki a hetvenes–nyolcvanas években a szaunába hívta a politikai ellenfeleit, ott próbálta kiizzadni a kompromisszumokat. Finnország öt és fél milliós ország, hárommillió autóval és kétmillió szaunával, és egyszer még szaunaemojit is kitaláltak maguknak, csak hogy legyen jelük a térképen. A szaunában főzni is lehet, Sivula szerint régen állandóan kolbászt sütöttek odabent. Én pedig ültem a forró deszkán, és arra gondoltam, hogy van, ahol a konyha a ház közepe, itt meg ez a túlfűtött faodú az: egy szűk hely, ahol az ember egyszerre fő meg és tisztul ki.

Most, hogy újra rettenetesen belefáradtam a télbe, a Rudas szaunájából kilépve készítettem egy szelfit az izzadó arcomról, és elküldtem Ilimolának. Pár perc múlva jött a szívecske, alatta egyetlen szóval: *Huippukuva*. Rákattintottam Ilimola profilképére – egy fotó, ahogy magasan sűgrik a hó fölött –, és odaírtam én is: *Huippukuva. Nagyon jó kép!*

MIKLÓS NÓRA

VÁLTOZATOK ÉLETKOLLÁZSRA

Annie Ernaux: *A másik lány**, *A szegény***

■ Annie Ernaux cizellált, gondosan (re)konstruált (szöveg)világába olvasóként legkevesebb kétféleképpen érkezhethünk: beléphetünk vendégként, ha még sosem jártunk Yvetot-ban és a Duchesne család¹ ötvenes évekbeli szatócsboltjában, vagy lehetünk hazakeresők, amennyiben – az autoszocio-biográfiákat² felvonultató életmű korábban olvasott darabjaiból – ismerősök már számunkra a francia vidéki kisváros megannyiszor textualizált valóságai. Noha az igencsak rövid (az *Éveket*³ leszámítva), rendszerint legfőljebb száz oldal terjedelmű művek különállón, önmagukban is magával ragadók, lényegesen más az egymásra vonatkoztatásuk kreálta puzzle-szerű, otthonosságérzettel járó olvasásélmény. Az összeolvasás és együtt értelmezés egyfelől megvilágítja, hogy melyek a folytonosan visszatérő szöveggözpontok és írástechnikák, másfelől látni engedi, hogy miként szövőd(hetné)nek egyetlen történeté a külön kötetekbe szétírt életemények. 2022-ben Annie Ernaux egy antik ébresztőórát adományozott a Nobel-díj Múzeumnak⁴ – tárgyválasztása aligha lehetett volna találóbb, hiszen lényegében mindenik műve (így a magyarul 2025-ben napvilágot látott *A másik lány* és *A szegény* is) az időről, a pillanatok megőrzéséről, az emlékezetéről és az emlékek élővé, jelenvalóvá tételéről szól.

A másik lány és *A szegény* nem kizárólag az időtematikában és az emlékidézés gesztusaiban osztoznak. Jóllehet az elbeszélések közös éneke, az ő megélései és benyomásai kerülnek előtér-

be, voltaképpen mindkét írás olvasható a beszélő édesanyjának történeteként, anyatörténetként. *A másik lány* öndefiníciója szerint fiktív levél, amelyet a már felnőtt hűg ír születése előtt elhunyt, „örökre hatéves” nővérének. (*A másik lány*, 46.) Nővére hatévnyi életéről és hirtelen, torokgyík okozta haláláról Annie Duchesne még gyermekként, véletlenül szerzett tudomást – kihallotta azt anyja egyik vásárlójával történő magánbeszélgetéséből. A levél írója/beszélője halott nővéréhez szól, a kötet a hűg (testvéréhez soha el nem érő) monológja. *A másik lány* elsődlegesen mégsem *lánytörténet*, hanem anyatörténet: „Neked írok, és mégis folyton róla beszélek, ő tartja fogva ezt a történetet, ő mond ítéletet.” (*A másik lány*, 31.) Némiképp egyértelműbb módon Annie Ernaux édesanyjának története *A szegény* is, amely camus-i intenzitási kezdőmondatával idéz meg egy múltbéli, 1952-ben játszódó családi (majdnem) tragédiát: „Apám egy júniusi vasárnap kora délutánján meg akarta ölni az anyámat.” (*A szegény*, 9.) Noha a kötetek sűrűjében távolabb kerülünk az édesanya személyétől – hiszen a beszélő mindkét felidézéseményben a múltbéli valóság társadalmi, tárgyi és nyelvi vonatkozásait kutatja –, az elbeszéléseknek az anyja a történetörzője, a centruma. *A másik lány* és *A szegény* egy kötetbe rendezését – amit korábban az apa és az anyja élettörténetének kifogástalan példáján⁵ láthattunk, melyek szintén a Magvető gondozásában jelentek meg – azonban nemcsak ezen említett közös vonás és sok más implici-

t(ebb) érintkezési pont indokolná. A néhai nővérnek írt kitalált levél explicit módon is fölidézi a majdnemgyilkosság vasárnapját – eklatánsabb aligha lehetne a szövegek összetartozása: „1952 júniusában apám lerángatta anyámat a pincébe, meg akarta ölni. Közéjük álltam. Nem tudom, miattam vagy miattad-e, végül nem tette meg. Emlékszem, rögtön az villant át rajtam, hogy *megint magánkívül van*, mint amikor meghaltál.” (*A másik lány*, 39.)

Ahogy a Ginette-nek írt levélben, úgy az élet mélységes, javarészt osztályhovatartozásból fakadó szégye-neinek leírásában sem maguk az események, a tényleges történetek a hangsúlyosak. Annie Ernaux műveiben a megtörtént események rendszerint mindössze a szövegek katalizátorai, mintsem azok tényleges tárgyai. Sosem a ténybeli esemény (jelen esetben a nővér halála vagy a majdnemgyilkosság), annak szöveges rögzítése, tűpontos, egzakta igékkel történő leírása a tét, hanem a *felelevenítés*, a múltbeli én, egy letűnt nyelv és világerzékelés élővé, jelenvalóvá tétele: „A lényeg az, hogy visszataláljak azokhoz a szavakhoz, amelyekkel magamról és a környező világról gondolkodtam.”; „Nem érhetem be azzal sem, hogy felidézem és írásba foglalom az emlékképeket, olyan dokumentumokat kell látnom bennük, amelyek jelentését különböző nézőpontokból megvizsgálva lehet felfejteni.” (*A szégyen*, 28, 29.) A megidézés jellegzetesen ernaux-i módszertanában kulcspontszerűek a helyek (*A szégyen*ben hosszan olvashatunk Yvetot ’52-es topográfiájáról; *A másik lány* elbeszélője visszalátogat a nővérével „közös” családi házba, hogy megírhatta levélét), a különböző nyelvváltozatok (hiszen az osztályváltó elbeszélőnek nagyban különbözik gyermek- és felnőttkori nyelve⁶), a tárgyak (amelyek e két szöveg esetében sokszor közösek: két Szűz Mária-szobor, egy Lisieux-i Szent Teréz ábrázoló fotó, egy búcsúban nyert fényképezőgép), a különböző levéltári anyagok, ám kiváltképp a (családi) fényképek.

Az elmesélendő idő a fotók révén válhat a most részévé: a hol ekphraszi-szokon keresztül képződő és „látható”, hol konkrétan a szövegtestbe épülő fekete-fehér fényképek eltörlik a múlt-jelen-jövő hármass felosztását. A fotók prezerválják az időpillanatokat, előhívhatóvá teszik azokat, és ezen saját-ságos funkciójuk relatíve egybevág az Ernaux-szövegek intencióival, törekvéseivel. *A szégyen* és *A másik lány* különböző kordokumentumokról és helyekről lőtt szöveges *close-up*jaiban a mesélővel együtt válhatunk a (sokszor a meg nem éltekre is) emlékezővé, csak hogy szintén vele együtt kell szembesülnünk az események jelenvalóvá tételének lehetetlenségével. Az írások vélhetően nemcsak azért fókuszálnak mindvégig a gyermekkor földrajzi és tárgyi környezetére, hogy részleteiben építsék újra a korábbi valóságot, hanem azért is, mert az elbeszélni kívánt történetek valójában elmesélhetetlenek (ezen lehetetlenségre mindkét szöveg újra és újra reflektál). A másik lány történetét fogva tartja az elhunyt édesanya. Ginette-ről hiába maradtak fenn gyermekkori fényképek, az elbeszélővel hiába közös nevezőjük a rózsafa ágy, a barna bőr iskolatáska és a családi ház, képtelenség a nyelvben megidézni őt, verbalizálni mindazt, ami ő lehetett: „Mintha nem találnám hozzád a nyelvet, nem tudlak megszólítani, nem tudok rólad írni, csak tagadó módban, az örökös nemlét regiszterében. Kívül állsz az érzések és az érzelmek nyelvén. A nyelv ellentetje vagy.” (*A másik lány*, 42.) A júniusi vasárnap fölidézése valamelyest sikeresebbnek bizonyul: a kötet első két oldalán az örökös szégyenérzetet szülő történet rövid leírása szerepel, de ezt követően mintegy nyolcvan oldalon át a beszélő két gyermekkori világának (Yvetot és a katolikus magániskola) rekonstruálását olvashatjuk. A majdnemgyilkosság azonban ezáltal nem oldódik föl (ahogy azt a beszélő remélné), nem lesz fölfoghatóvá – az élettörténet hiányfoltja marad: „Felelevenítettem, milyen törvények és szabályok uralták a köröm záruló körö-

ket. Számbavettem a körülöttem zsongó nyelveket, amelyek meghatározták, hogyan láttam magamat és a világot. Sehol nem volt helye annak a júniusi vásárnap lezajlott jelenetnek.” (*A szégyen*, 87.) Az Ernaux-szövegek egyszerre emlé- és hiánynarratívák, hiszen úgy vezetnek végig a földézés folyamatán, hogy nem hazudják teljessé az egyes emléképeket, nem (ön)hitegetnek.

A szimultán kifelé-befelé figyelés az autoszociobiográfia műfaja felől is érthetővé válhat. Annie Ernaux számára egyformán jelentékenyek a valóság egyéni és kollektív vetületei, amelyekhez képes ugyanolyan távolságtartással és/vagy közelítéssel, ugyanazzal az etnológusi kíváncsisággal viszonyulni: „Egyszerűen saját magam etnológusává kell válnom.” (*A szégyen*, 29.) Magán és nem magán szövegbeli egyensúlyát sajátos írástechnikája, az *écriture plate* szüli: élesen, amolyan „személytelen személyességgel” ír úgy, hogy mindvégig a tények szintjén marad – telített, szaturált prózája helyenként már-már gépiesen tényszerű. Írásművészete egyéni és kollektív konstans párhuzamát hozza létre, melynek mikromodellje Annie Duchesne szüleinek szatócsboltja, a privát és a nyilvános permanens egyidejűségének színtere: „A szatócsbolttal egybekötött kávézóban életünk

a »külvilág«, vagyis a vevők, vendégek szeme előtt zajlik. Látják, amikor eszünk, misére vagy iskolába megyünk, hallják, amikor egy konyhasarokban megmosakszunk, belepisilünk a vödörbe.” (*A szégyen*, 52–53.) A nagyfokú önreflexivitással operáló ernaux-i próza jellemzően magának a prózának, a prózaírásnak is lenyomata. Ekképpen *A szégyen* nemcsak a majdnem gyilkosság története, de a tragédia megírásának története is, ahogyan *A másik lány* sem csak a Ginette-nek írt levél kötetbe foglalt változata, de a levél megírásának elbeszélése is: „Szeretnék még a vakációról írni, húzni az időt. Ha megírom ezt a történetet, kiélesedik az elmosódott lenyomata annak, amit átéltem, olyan lesz, mintha egy hatvan éve a szekrényben őrzött filmtekercset először hívnék elő.” (*A másik lány*, 10)

Annie Ernaux (magyar nyelven is egyre inkább elérhető) életművében a rész mindig az egészre, az egész mindig a részre utal: egyetlen írás a teljes képet élesíti, amelyet viszont lehetetlen úgy néznünk, hogy ne lássuk külön-külön is annak szöveges alkotóelemeit. *A másik lány* és *A szégyen* úgy olvashatók, mint egy emlékkarchívum évtizedek távlatlából előhívott, kiélestedt, prózává írt tekercsei – két változat életkollázsra.

■ JEGYZETEK

1. Annie Ernaux lánykori családneve.
2. Lásd bővebben: Földes Györgyi: *Kilépni – bent maradni: az autoszociobiográfia műfaja Franciaországban* (Annie Ernaux, Didier Eribon, Édouard Louis). 1749.hu 2025. 12. 11. <https://1749.hu/fuggo/essze/kilepni-bent-maradni-az-autoszociobiografia-mufaja-franciaorszagban-annie-ernaux-didier-eribon-edouard-louis.html>, utolsó megtekintés: 2026. 01. 14.
3. Annie Ernaux: *Évek*. Ford. Lőrinszky Ildikó, Magvető, Bp., 2024.
4. Annie Ernaux, *Nobel Prize in Literature 2022: Official Interview*. <https://www.youtube.com/watch?v=-8pJZOyxuLM&t=1s>, utolsó megtekintés: 2026. 01. 11.
5. Annie Ernaux: *A hely, Egy asszony*. Ford. Szávai János. Magvető, Bp., 2023.
6. Lásd bővebben: Vas Máté: *Árulás haladóknak – Annie Ernaux A másik lány című kötetéről*. Litera 2025. 07. 16. <https://litera.hu/magazin/kritika/arulas-haladoknak-annie-ernaux-a-masik-lany-cimu-koteterol.html>, utolsó megtekintés: 2026. 01. 04.

A MÁSSÁG KELTETTE ZAVARPILLANATOK ELEMZÉSE

Pirkko Saisio *Legkisebb közös többszörös* című regényében¹

■ Jelen tanulmány tárgyát azok a poszt-modern narratív eljárások képezik, amelyek az 1950-es évek végének és a 1960-as évek elejének finn társadalmi-politikai kontextusából kiindulva ábrázolják a nők biológiai és társadalmi nemiségét, másságuk kiteljesedésének lehetőségeit keresve. Vizsgálódásom középpontjában Pirkko Saisio *Helsinki-trilógiájának* első kötete, a *Legkisebb közös többszörös*² áll, amely eredeti nyelven 1998-ban jelent meg,³ Varga P. Ildikó magyar fordításában pedig 2018-ban publikálták.

Résztint arra keresem a választ, hogy milyen vonásokat ölt az alteritást elhallgattató és diszkrimináló – nem mellesleg attól zavarba jövő – társadalom a finn kultúrában. Ezen túlmenően fontosnak tartom megvizsgálni, miképp vélekedik saját mássága felől maga a regényhős: képes-e metaperspektívából tekinteni – a társadalom által nem-normatívnak ítélt – szexuális irányultságra, illetve vállalja-e a biszexuális vagy leszbikus megnyilvánulásaival járó kockázatokat egy olyan, politikai ideológiáktól túlfűtött országban, amely bünteti az azonos neműek közti szexuális kapcsolatot?

Pirkko Saisio lejeune-i értelemben vett „kétnyelvű” szövegében⁴, amely hol egyes szám első személyben, hol egyes szám harmadik személyben megnyilvánuló narrációval operál, az elbeszélő és a szerző személye azonos, amint erről a kötet főhősének neve és az írónnóvel kapcsolatos életrajzi adatok egyaránt árulkodnak. A szerző gyerekkorában játszó-dó cselekményszál az 1957 és 1960 közötti időszakra tehető: ezekben az években Saisio sok időt tölt vidéken az apai nagyszüleinél, az ott átélt tapasza-

latok pedig szervesen beépülnek a regény világába, és összefonódnak a Hel-sinkiben szerzett emlékekkel.

A mű címe denotatív jelentésben egy számtani szakkifejezésre utal. A *Lexiq* weboldal nyomán „[k]ét vagy több pozitív egész szám legkisebb közös többszöröse a legkisebb olyan szám, ami mindegyikkel maradék nélkül osztható”⁵. Hogy ezt megkapjuk, „a számoknak fel kell írni a prímtényezőis felbontását, és a közös, valamint a nem közös prímtényezőket a legnagyobb előforduló hatványukon (azaz a legnagyobb számban, ahányszor előfordulnak valamelyik felbontásban) össze kell szorozni”⁶. A matematikából kölcsönzött terminus, mint a regény egyik paratextuális eleme magában hordozza a megsokszorozódás lehetőségét és szükségességét is egy átvitt és a szubjektum alakulására tekintettel lévő értelemben. Ennek nyomán az egyén sorsa abban áll, hogy megszűnik csak és kizárólag önmaga lenni. Nem maradhat egyetlen tényezője a körülötte zajló történések képletének, hanem – tekintettel lévén önnön Másikjára – megszűnik kőkeményen önazonos jelenségnek lenni. A *Legkisebb közös többszörös*ben Saisio, a regény írója, elbeszélője és főszereplője kísérletet tesz arra, hogy ezeknek a minőségeknek megfeleljen a *legközelebbi* találkozási pontját a szöveg narratív megoldásain keresztül, emellett pedig felnőtt- és gyerekkori énje egybeeső aspektusait kutatja annak érdekében, hogy létjogosultságot tulajdoníthasson énje olyan komponenseinek is, amelyeket addig háttérbe szorított. Olyan íróval és éleltzakasszal találkozunk, amely megtagadja az önjelölt és egyedülálló

pozíciót, hátat fordít a kőbe vésett egy-
séges szubjektum-konceptciónak, és
egyenlő teret enged önmaga elbeszélő,
főhősi és gyermeki arculatának. Nem
vesz fel egy zsarnoki és önkényes pozí-
ciót, amelyből szabályozhatná megírt/
textuális vagy éppenséggel fiatal
Másikját, hanem lehetővé teszi számuk-
ra, hogy megnyilvánuljanak és teret
nyerjenek. A regény téje így abban áll,
hogy nemcsak az én, hanem a szerző-
ség, a nemek és az életkorok történeti és
társadalmi meghatározottságát is repre-
zentálja. Az alábbiakban azokra a társa-
dalomtörténeti és politikai kontextu-
sokra kívánok reflektálni, amelyekben
a regény többi szereplői szembesülnek a
gyerek Pirkko Saisio másságával.

A *Legkisebb közös többszörös* külö-
nösen Saisio édesapjának, Reino Nes-
tor Saisiónak, avagy Reiskának foglal-
kozása és múltbeli tapasztalatai révén
enged bepillantást egy szovjetbarát
család mindennapjaiba az 1950-es
évek Finnországában: „Apa a Finn-
Szovjet Társaság irodájában dolgozik. /
Apa hétfőként szovjet filmekkel jár-
ja az országot, hogy a finnek is valós in-
formációkat szerezzenek a szocializmus
vívmányairól és hasonló dolgokról.”⁷

Az édesapa szovjetpárti beállítot-
tságát a regény folyamán számos részlet
támasztja alá, például a Häme utcai la-
kásban található negyvennyolc kötet-
nyi Lenin és Sztálin *Összegyűjtött mű-
vei* könyvsorozat, amelyet a gyerek
Saisiónak és édesanyjának állandóan
rejtegetnie kell a szovjetellenes ismerő-
sök és barátok elől, majd visszahelyez-
niük a polcokra, mielőtt az apa hazaér-
kezik. Egy otthoni beszélgetés során a
gyerek Saisio az 1939-ben induló téli,
majd az azt követő folytatódó hábo-
rú felől érdeklődik az édesapjától.
Azok az információk, amelyeket tőle
hall, egy ideig alapvetően meghatároz-
zák a gyerek Saisio viszonyulását a
finn-szovjet háborúhoz, amely nagyjá-
ból beszélgetésük előtt másfél évtizeddel
zárult le. Az édesapa narratívájában
megbízó gyerekek végül az iskolában
kell rájönnie, hogy mindaz, ami felől
meggyőződésre jutott, valójában egy

hamis és torz kép a háborút illetően.
Az itt kibontakozó narratív technika
így a finn-szovjet háborút érintő hiva-
talos diskurzus kritikájává, vagy leg-
alábbis annak kiforgatásává válik a
Zöld simléderes sapka; sárga repülő cí-
mű fejezetben.

Pirkko Saisio a *Legkisebb közös
többszörös* folyamán az egyes szám el-
ső és harmadik személyű elbeszélés-
módokat váltakoztatja, amelyeket a
szövegben néhol sortörésekkel határol
el vizuálisan egymástól, olyan esetek-
ben is, amikor ezek a váltások egy szin-
taktikai egységen belül történnek.
A folytonos mozgásban lévő énbeszéd
és az egyes szám harmadik személyben
elbeszélő ötvöztetésével érzékletesen
állítja szembe az első fejezetben (Ő) a
gyerek Saisiót annak Másikjával („Meg-
láttam magam az ablakban. Egy pufók
és durcás kislány nézett vissza rám.”⁸),
ahogyan egyféle önreflexív perspektí-
váról is árulkodnak a nyolcéves lány
megnyilvánulásai az ébredést követő
pillanatokban, ugyanis a főhős saját
magára egy elkülönített szempontból
tekint, ezt pedig nyelvtanilag az egyes
szám harmadik személyű leírással ér-
zékelte: „Egy mondatot fogalmaztam
magamban: Nem akart felébredni.”⁹
A regény nyitánya összecseng az utolsó
előtti fejezet (*A titok*) zárlatával, a szö-
vege egész révén így rekonstruálhatóvá
válnak azok a történetek, amelyeket
a főhős Saisio iskoláskoráig átélt: a
Mellunkylében élő nagyszülőknél töl-
tött nyarakat, a problémás óvodás éve-
ket és a női karakterekkel történő érint-
kezéseket. Ugyancsak jelentős fogódzót
nyújthat az Ő című fejezet utolsó mon-
data az elemzési szempontjaimat ille-
tően, mivel egyféle törést jelenít meg,
amelyre szükség van ahhoz, hogy a
Másik színre léphessen. Amíg az elbe-
szélésben nem merülnek fel ennek a
szétválasztásnak és hiátusteremtésnek
a módjai, az etikai diskurzus szem-
pontjai másképp érvényesülnek. Ez a
zárlat („Egyikük sem vette észre, hogy
belőlem ő lett: folyamatos megfigyelés
tárgya.”¹⁰) azonban feltár valamit, ami
alapján a regény egy olyan olvasata

léphet érvénybe, amely innovatívnak bizonyulhat a kortárs (finn) irodalom befogadását illetően. A *kétnyelvű* szöveg olvasatlehetőségeinek horizontja megnyílik a narratív etikai vizsgálódás számára az egész regény vonatkozásában, azáltal, hogy a szerzői én egy önmagától nyelvíleg elkülönített textuális Másikat jelenít meg a szövegben, akiről az egyes fejezetekben kifinomult reflektáltsággal ír.

Az fentiek alapján azért nem rendelkezhet címmel a második egység, mert az első címe – *Ő* – az új fejezetként jelzett részt is átfoghatja. Ez a kompozíció azt érzékelteti, miképpen része a főhősnek a gyerek- és felnőttkori énje egyaránt. Éles váltások figyelhetők meg egyes szám első személy és egyes szám harmadik személy között, amelyek a narráció szintjén a főhős feldőlt lelkiállapotának kifejezőeszközei. A második fejezet nem rendelkezik ugyan önálló címmel, mégis egy oldal-törést követően indít, az elsőben megjelenő nyolcéves Saisióhoz képest pedig annak felnőtt énje kap hangot, bár ez sem válik egyértelművé rögvest az elején. Az olvasó egy rövid periódus („Két hétig voltam távol.”¹¹) kihagyását feltételezi az első fejezethez képest, azonban az ablakcseréből, a koreai utazásból, illetve az újra anyává, élettársává és valaki lányává válásból arra következtethet, hogy évtizedek választják el egymástól a leírt eseményeket. A fejezet végére megtudjuk, hogy tulajdonképpen egy huszonkilenc évet felölelő időszakról van szó. A családon belül a főhős státusa teljesen megváltozott („Elkezdett úgy beszélni az apjához, mint egy gyerekhez.”¹²), bár a felnőtt Saisio ezzel egy időben lánygyermeki minőségét is tudatosan megpróbálja önmagára öltetni.

A *Zöld simléderes sapka; sárga repülő* című fejezetben megjelenő gyerek elbeszélő az öltözködést tekintő viszonyítási pontnak, és ez alapján sorolja nemi kategóriákba az őt körülvevő családtagokat: a fehér csipkeblúzt, a zöld színű műszőr kabátot és a bársonysapkát olyan ruhadarabokként kezeli,

amelyek a női nem ruházkodásának ismertetőjelei, a bő nadrág vagy szoknya azonban zavarba ejti, és – mint végül kiderül – az előfeltevései tévesnek bizonyulnak a családi képen látható kisgyerek nemét illetően: „Nagymama fényképalbumában sok kép van egy hajszalagos kislányról, aki olyan bő valamit visel, hogy nem is tudja eldönteni, nadrágról, avagy szoknyáról van-e szó. / És amikor nagymama elmeséli, hogy az ott a képen nem egy kislány, hanem az apja, akkor meglepetésében csak úgy kapkodja a levegőt, mivel / ekkor még nem tudja, hogy nagymamának és nagyapának volt egy lányuk is apa születése előtt, aki két éves korában meghalt, és akit apa kisgyerekkorában hajszalagosan és szoknyásan volt kénytelen helyettesíteni.”¹³

Az édesapa e gyerekkori performansza kizökkenti a főhős Saisiót a férfi és női nem öltözködésen és bináris oppozíción alapuló merev megközelítéséből. Ahogy a tárgyalt fejezetből ugyanis kiderül a gyerek Saisio „a priori ismeretei” mentén, számára mindezidáig a hajszalag és a szoknya viselete egyet jelentett a női nemmel. A fényképalbum szemlélésével bekövetkezett fordulat felszámolja a gyerek nemi kategóriák kereteibe – elsősorban a nemi binaritásba – vetett hitét, mivel kiderül, hogy azok elégtelennek, problematikusnak és megtévesztőnek minősülnek, ilyen alapon pedig alkalmatlanok arra, hogy a Másikat integrálják. A gyerek Saisio levegő utáni kapkodása ebben a fejezetben a zavar azon pillanatát örökíti meg, amelynek során a főhős rájön, hogy ha a külső megjelenést a saját vonatkozási rendszerében akarja elhelyezni, azzal erőszakot követ el, ilyen alapon pedig a Másik másága ellen irányulónak minősül az eljárása. Megbotránkozásának kiváltó oka így nemcsak a fényképen látott személy alteritása lesz, hanem önnön előfeltevéseinek redukáló, tehát etikátlan mivolta. Hasonló jelenettel találkozunk a *Szakadékok* című fejezetben, ahol Outi és Kerttu óvó néni egy illusztrációt mutatnak a gyerek Saisiónak Jézusról. Ez

a kép ugyancsak zavarba ejti: összeegyeztethetetlennek találja a szakállas ábrázatot a szoknyaszerű alsóruhával és a hosszú hajjal. Nem tudja egyik biológiai nemi kategóriába sem besorolni a képen látható személyt, és ettől érdekesnek tartja a látványát. A továbbiakban szemléltetett jelenetek egyféle tudatos szembeszegülésről tanúskodnak a bináris nemi identitást illetően.

A gyerek Saisio a nagyapjától kapja a címadó zöld simléderes sapkát, ez pedig egy olyan emlékkép, amelynek valóságát biztos állítja, szemben sok olyan részlettel, amellyel kapcsolatban bizonytalan. Ez utóbbi esetekben a narrátor gyakran él az emlék homályosságának érzékeltetésével, illetve annak tulajdonképpeni bevallásával, hogy nem emlékszik a konkrét eseményre. A biztos pontok egyikévé váló sapka meghatározó szerepet tölt be aztán a főhős gyerekkorában: míg a bőrbetétes térdnadrágot, a játékpisztolyt, a vízi-pisztolyt vagy a lábbal hajtható autót,¹⁴ amelyek jellegzetesen a fiúgyermek attribútumainak minősülnek a szülők percepciójában, nem kaphatja meg, a zöld simléderes sapkára szert tehetett. Már a simléderes sapka előtti időszakban a főhős kinézetére való tekintettel kulcsszerepet játszik a hajviseletének kényszerű alakulása is, az ezzel egy időben kialakuló gesztusai révén pedig nemcsak a kinézetét, de a viselkedését illetően is egy érzékletes váltás szemtanúi lehetnek a hozzá legközelebb állók: „A hajam olyan vékony, hogy egészen rövidre kell vágni, és amikor füttyülni, káromkodni és köpködni is megtanulok, sokszor fiúnak néznek, nyáron legalábbis, amikor szabad rövidnadrágban járnom.”¹⁵

E gyerekkorból származó emlékből a főhős csúcsosodni érzi fiúvá válásának vágyát, mivel úgy a külső, mint a belső tulajdonságok terén a konvencionális férfiasság jegyeit kezdi felfedezni magán. Ezeknek a tulajdonságoknak az összességével a továbbiakban bátrabban vállalja a családapa szerepét az udvaron zajló papás-mamás játékokban, amelyre az édesapjától és édesanyjától látott gesztusokat és szokásokat vetíti:

az apjához hasonlóan a szerepjátékok során munkába megy, és szovjet filmet vetít, majd hazatér, és megebédél az anyaszerepet játszó fiú barátai által készített ételből. A mindezek közben megjelenő és konvencionálisan fiúsnak minősülő ruhadarab viselésével azonban nem csupán a fiús minőségeit igyekszik még hangsúlyosabbá tenni. Az elvárások és prototípusok általi megszorításból történő kiszálláskényszer ölt testet abban, ahogyan a gyerek Saisio öltözködik, és ahogyan kinéz. A zöld simléderes sapkával állást foglal a másság redukálhatatlansága mellett is, amelyen a család felfogásában időközben felerősödő férfi-nő és férfias-nőies dichotómiák igyekeznek erőszakot tenni. Elkezd szembeszegülni szüleinek azon kategorizáló és megszorító perspektívájával, amelybe sokáig a tudata alatt ő maga is illeszkedett. Amikor a tükörben első alkalommal szemügyre veszi magát a sapkában, a család tagjai szótlansággal felelnek. A szülők, a nagymama és a nagynéni megijednek a fiús látványtól, és eldöntik, hogy helyreállítják a történeteket azzal, hogy eltüntetik a fiús vonásokat előidéző ruhadarabot a lányuk, unokájuk, unokahúguk életéből. Ugyanennek a jelenetnek a nemkívánatossága egy másik megközelítés alapján is relevánsnak bizonyul: ebben az olvasatban Saisio édesapjára a kulcsszerep, aki kénytelen volt betölteni azt a hiányt, amelyet nővéreinek halála okozott a családban. A szülei gyerekkorában szalagot kötöttek a hajába, és bő nadrágot vagy szoknyát adtak rá éveken át a családi fényképek elkészítésekor az elhunytat helyettesítendő. A tükörjelenetben a felnőttek visszaemlékezhetek egyrészt arra a kiforgató gesztusra, amely az apa nemi identitását érintette a lánynak öltöztetés során, másrészt felmerülhetett bennük Pirkko Saisio néhai bátyjának emléke is, aki négynapos korában halt meg. Ebben a cselekménysorban láthatóvá válik, miképp támaszkodtak annak idején a nagyszülők a fiúgyermekükre annak érdekében, hogy az elsőszülött lányukat pótolják, és miképp

utasítanak el a főhős szülei egy olyan látványt, amely véletlenszerűen alludál erre az előző generációban lezajló, kizárólag a családi fényképek elkészítésének ideje alatt szükséges „nemváltásra”. Fontos kiemelni, hogy a nagymama ebben a szituációban ugyanannak a történésnek fordít hátat, amelybe évtizedekkel azelőtt a fiát kényszerítette. Bár a fia esetében az egész megjátszás mellett szólt egy, valamiféle módon kezelhető cél – tudniillik, néhai lányának pótlása a családi fényképeken –, az unokáját látva számára indokolatlannak minősül a fiús ruhadarab hordása, emiatt reagál elutasítással, még mielőtt reflektáltan gondolkodna a jelenetről. A(z első és harmadik) személybeli változások mellett a nemek közti ingások is megjelennek ebben a fejezetben, az esetek többségében ez reflektált módon történik, ahogyan arról a következő idézet is árulkodik: „Én az apa vagyok. Reggel munkába megyek, ahol szovjet filmeket vetítek, és hazajövök, amikor Alf, Reiska vagy Risto elkészült az ebéddel. / Ha nagy leszek, apa leszek.”¹⁶

A sapkát végül Ulla néni segítségével a szülők eltüntetik a lakásból, a felelet a gyerek Saisio faggatózására pedig az, hogy elvitte a Krampusz. A válasz szárazságának és a veszteség fájdalmának összeegyeztethetlensége emlékfolyamot indít az elbeszélőben: felidézi a szeretett cumitól való megfosztottság tapasztalatát, mint első emlékképet. Ezt a számára ugyancsak fontosnak bizonyuló tárgyat is a vágyak és pótszerek végtelen sivatagát maga után hagyó Krampusz¹⁷ vitte el a nagymama megállapítása szerint. A fejezet végén – a felnőtt hang és az egyes szám harmadik személyű narráció által – az elbeszélő analógiásan végiggondolja, milyen pótszereket követelt meg az eltűnt cumi, és milyeneket az eltűnt zöld sapka. Bár mindkét tárgy olyasvalaminek bizonyul, amire biológiai alapokon nincs szüksége az embernek, a szülők, illetve a nagyszülők egy adott ponton megadták a gyerek Saisiónak. Abban a pillanatban pedig, amikor a függőjévé

vált ezeknek a tárgyaknak, vagy érzelmileg kötődni kezdett hozzájuk, megfosztották tőlük. Mindebből az következett, hogy évek múltán a főhős a cumit karameállával, rágógumival, csókokkal, sörrel és cigarettával, a simléderes sapkát pedig további színes és kirívó sapkákkal helyettesítette.¹⁸

A regény problémafelvetésében a társadalmi nemi, kulturális, illetve egy még ezeknél is elemibb mássággal való találkozást véltem felfedezni. A mű főhőse olyan karakternek bizonyul, aki nem kizárólag a szociális közeg által megszabott kategóriáknak áll ellen, hanem egy olyan másságban bontakozik ki, amely felülmúlja a logikán alapuló oppozíciókat. Pirkko Saisio a *Legkisebb közös többszörösben* nemcsak olyan szereplő, aki megjelenésével és kinézetével elbizonytalanít a társadalmi nemet érintő férfi–nő dichotómiát illetően, sem nem pusztán az a karakter, aki átlép a heteroszexuális–homoszexuális kategóriákon. Bár a kötet számos helyen olyan másságról szól, amely meghaladja ezeket az ellentéteket, jelentős mértékben örökít meg olyan gyerekkori eseményeket is, amelyek nem ragadhatóak meg kizárólag az Ugyanaz teljességét képző empirikus tapasztalatok és az ebből fakadó, kategóriákban és szerepekben történő gondolkodás révén. Saisio művében a másság olyan rétegeit véltem felfedezni, amelyek a hatalmon lévő politikai rendszerben, az adott életkorban és/vagy szociális környezetben nem találtak látó szemekre és halló fülekre. A társadalom, amelyben Pirkko Saisio élt, úgy döntött, nem válik érzékennyé az alteritására, és lemondott arról, hogy felelősséget vállaljon a közelségéért. Mindez tükröt tart az 1950-es évek Finnországiának, amely a Másikat – legyen bármilyen biológiai nemű, bármilyen szexuális irányultságú, valljon bármilyen ideológiát – a perifériára szorítja abban a pillanatban, amikor a Másik megszűnik az általa megszabott normákhoz idomulni.

Kabai Henrik

■ JEGYZETEK

1. Jelen tanulmány alapja a *Magát a tűzvészt akarni: a másság és biszexualitás etikai kritikai vizsgálata az 1980-as és 1990-es évek magyar és finn regényirodalmában* című szakdolgozat.
2. Pirkko Saisio: *Legkisebb közös többszörös* (ford. Varga P. Ildikó). Polar Egyesület, Bp., 2018.
3. Pirkko Saisio: *Pienin yhteinen jaettava*. Werner Söderström Osakeyhtiö, Helsinki, 1998.
4. Philippe Lejeune: *Az önéletírói paktum*. In: Z. Varga Zoltán (szerk.): *Önéletírás, élet-történet, napló*. L'Harmattan Kiadó, Bp., 2003. 20.
5. <https://lexiq.hu/legkisebb-kozos-tobbszoros> (2025. 12. 19.)
6. Uo.
7. Pirkko Saisio: *Legkisebb közös többszörös* (ford. Varga P. Ildikó). Polar Egyesület, Bp., 2018. 23.
8. Uo. 5.
9. Uo.
10. Uo. 6.
11. Uo. 7.
12. Uo. 9.
13. Uo. 26.
14. Uo. 29.
15. Uo. 26.
16. Uo. 27.
17. Uo. 32.
18. Uo. 32–33.

NEMZETKÖZI REGÉNY – NEMZETI CENZÚRA

Földes Jolán *A halászó macska uccája* című regényének finn fordítása az 1930-as években

■ Földes Jolán, a 20. század első felének egyik legnépszerűbb, de azóta szinte teljesen ismeretlenné vált magyar írójának művei kapcsán többféle irányba ágaznak a kutatások. Szemtanúi lehetünk egyrészt annak a törekvésnek, hogy a szerzőt valamiképp integráljuk a magyar irodalmi kánon rendszerébe. Miután a 20. században a kezdeti népszerűsége után az irányított feledés útjára került, azaz a kánontelentő irodalomtörténet-írás nem vett róla tudomást (vagy éppen gúnyos, minősítő megjegyzéseket tett rá), napjainkban rehabilitáló szellemű tanulmányokkal, regényei új kiadásával, illetve egyéb műveinek újraolvasásaival találkozhatunk.¹ Földes Jolán leghíresebb regénye, *A halászó macska uccája*, 1936-ban megnyerte a londoni

Pinker irodalmi ügynökség „világpályázatát”, amelynek következtében nemzetközi bestsellerré vált, és alig egy év leforgása alatt tizenhárom országban jelent meg fordításban. A vizsgálatok másik csoportja a regény külföldi fogadtatásával foglalkozik: olvashatunk például a regény hollandiai, flamand és finnországi recepciójáról.² Ami azonban paradox módon kevesebb figyelmet kapott ez utóbbi kutatásokban, az éppen az a szövegváltozat, amely egy adott más nyelvű irodalmi mezőben képviseli a regényt, és amelynek döntő szerepe lehet a külföldi olvasók ítéletének kialakításában – vagyis a regény fordítása. *A halászó macska uccája* fordításaival azért érdemes foglalkozni, mert a regény teljes „történetéhez” (megjelenésének körül-

ményeihez, híressé válásához, magyarországi megítéléséhez stb.) szervesen hozzátartoznak bizonyos (irodalom)politikai gesztusok – magas anyagi vonzattal járó díjazás, kiadói szerződések, nemzetközi terjesztés, megfilmesítési jog, és még sorolhatnánk –, amelyek esetenként konfliktusba kerültek a különböző országok kultúrpolitikáival, és kényszerhelyzetekbe sodorták a kiadókat/fordítókat, ennek pedig a szövegeken is nyoma maradt. Más szóval a fordítások vizsgálata feltár olyan, a háttérben húzódó (kultúr)politikai tényezőket, amelyek az egyes országok irodalmára hatással voltak a korszakban, és segít pontosabb képet adni a korabeli nemzetközi irodalmi mező működéséről.

Ennek fényében arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam *A halászó macska uccája* finn fordítását. Földes Jolán regénye 1936-ban jelent meg magyarul, ugyanabban az évben nyerte el a nemzetközi regénypályázat fődíját; a finn fordítás 1937 elején került piacra Finnországban, Maijaliisa Auterinen fordításában, az Otava kiadó gondozásában. Az általam vizsgált kötet ebből az évből való, újabb fordításokról, illetve kiadásokról nincs tudomásom.

Manipuláció: a műfordítás ontológiája?

■ A regény fordítását újraírásnak tekintem André Lefevere értelmezése nyomán, aki szerint minden olyan folyamat, amely jelen van egy adott forráskultúrából származó szöveg kiválasztása, lefordítása és a célkultúrában való bemutatása során, eredendően manipulatív gesztusokból konstruálódik. A fordítás mellett egy könyv szerkesztése és publikálása (a genette-i értelemben vett paratextusokkal együtt), szövegek antologizálása vagy a szövegekről készülő újabb szövegek, például kritika írása is aktívan befolyásolhatja a célkultúra olvasóiban kialakuló képet a forráskultúrából származó műről és/vagy alkotóról, így a folyamatok során meghozott döntések legalább akkora, esetenként akár nagyobb hatással és felelősséggel bírnak, mint maga az ere-

deti mű. A szövegek ilyen értelemben vett újraírói általában saját korukat és kultúrájukat meghatározó ideológiai vagy poétikai irányzatokat tartanak szem előtt, és a fordítás (szerkesztés, kiadás stb.) során olyan stratégiákat alkalmaznak, amelyekkel a kiválasztott szöveget minél közelebb viszik a (vagy egy) domináns paradigmához, ami végző soron a mű célkultúrában elérhető sikerét garantálhatja.³

Más szóval a Lefevere manipulációelmélete, akárcsak a leíró fordításkutatás más meghatározó irányzatai, a célkultúra felől értelmezi a fordításokban tapasztalható pragmatikai jelenségeket, ekként pedig kiváló vizsgálati perspektívát nyújt ahhoz az irodalomtörténeti jellegű kérdéshez, hogy mi történik Földes Jolán regényének fordításával a finn *irodalmi mezőben*. A Bourdieu által bevezetett kifejezés⁴ használata szintén szükségszerű; értelmezési keretünknek figyelembe kell vennie azokat a tényezőket, amelyek a finn irodalom *erőterét*, hatalmi viszonyainak halmozát befolyásolták a korszakban. Látunk kell, hogy egyrészt a gazdasági mező milyen mértékben kényszeríti rá saját logikáját az irodalmi (kulturális termelési) mezőre, másrészt az irodalmi termelés szabályai mennyire függenek a politikai mezőtől.

A halászó macska uccája útja a finn könyvpiacig

■ Földes Jolán életpályájáról és külföldi érvényesüléséről a Korunk 2022. novemberi lapszámában közölt tanulmányt Földes Györgyi, amelyben összefoglalja az író nő fiatalkori irodalmi tevékenységeit, Bécsben és Párizsban töltött egyetemi tanulmányait, külföldi tartózkodásait, Magyarországon és külföldön elért sikerét, majd kényszeres londoni emigrációját.⁵ Számunkra a legfontosabb epizód a fenti kérdésekkel összefüggésben az 1935-ben kiírt nemzetközi regénypályázat, amelyet a londoni Pinker irodalmi ügynökség hirdetett meg egyszerre tizenhárom országban; annak is az anyagi és szimbolikus tőkével járó vonzata. Az első díj

hatalatlanul magas pénzbeli értéke (a Nobel-díj értékének fele) mellett ugyanis biztosították a győztes alkotás fordítását és kiadását tizenhárom országban. Ezenfelül a kiírásban szereplő összes kiadó köteles volt ajánlatot tenni a nyertes további két regényére, a Warner Bros. cég pedig jogot kapott a könyv megfilmesítésére.

Mivel Finnország képviselőjében a Helsinkiben működő Otava kiadó is részt vett a regénypályázaton, az előírásnak megfelelően meg kellett jelenítenie a művet, amely így eleve nemzetközi bestsellerként robbant be a finnországi könyvpiacra 1937 januárjában. A díj hatalmas összege és az író hosszabb távú sikerének és hírnevének ilyen mértékű bebiztosítása jóformán nagyobb szenzációnak számított, mint maga az alkotás. Fél év alatt negyvenöt kritika született a regényről (a legtöbb, amennyit magyar kötet kapott Finnországban a rövid huszadik század során), ezekből világossá válik, hogy a finn recenzensek meg sem próbálják annak látszatát kelteni, hogy a regény értékelhető, értelmezhető volna kizárólag művészi/esztétikai szempontok alapján. A díjjal járó anyagi és szimbolikus tőke hírértéke elválaszthatatlanul beleíródik a regénybe, konkrét értelemben is, hiszen a fordítás 1937-es kiadásában rögtön a regény címe alatt, mintegy alcímként ott áll: „Nemzetközi regénypályázat győztese”.⁶ Ennek a paratextusnak a megjelenítése már önmagában egyfajta újraírás, amely befolyásolhatja azt, hogy az olvasó milyen preconcepciókkal lapozza fel a könyvet, ahogyan ez a szempont – „megérdemelte-e az első díjat” – a kritikákban is tetten érhető.

Hogy mi mindenről írnak még a finn kritikák a regény kapcsán, azt Yrjö Varpio és Szopori Nagy Lajos feldolgozta az 1990-ben megjelent munkájában; amiről viszont hallgatnak a kritikák, éppen az árulkodik a fordításban tapasztalható problémáról. Míg a legtöbb kritika hangsúlyt fektet a különböző nemzetiségű szereplők felsorolására, azt egyik sem említi, hogy a re-

gényben (legalábbis az eredeti magyar változatban) egy finn szereplő is akad. A regény fordítását megvizsgálva beigazolódik a gyanúnk: azért nem tesznek róla említést a kritikusok, mert ők maguk sem találkozhattak ezzel a szereplővel a szövegben.

A cenzúrázott bestseller

■ Tematikája miatt *A halászó macska* uccájára emigránsregényként is szoktak hivatkozni, mivel cselekményében egy magyar szűcsmester családja történetén keresztül a párizsi emigránsnegyed lakóinak mindennapjai bontakoznak ki 1920-tól az 1930-as évek közepéig. Szereplői, az Európa minden szegletéből érkező betelepülők széles nemzetiségi, társadalmi és politikai skálát alkotnak. Ki a munkanélküliség elől menekül Párizsba, ki saját országa politikai szélsőségei elől, vagy egyenesen annak üldözöttjeként, legyen szó akár spanyol anarchistáról, olasz miniszterről, litván szocialistáról, orosz bankárról vagy német szabadelvű egyetemi tanárról. A szereplők között találunk egy finn politikai menekültet is: egy kommunista, mankóval járó (gyermekparalízises) nőt. Az eredeti magyar regényben az olvasó ekként ismeri meg őt:

- Cathrina Aldhufvud – mutatkozik be. – Csak két napja érkeztem, Monsieur Bardichinovval pedig ma ismerkedtem meg. Olyan kedves volt, hogy mindjárt meghívott egy csésze teára. (...)
- Madame is orosz? – érdeklődik udvariasan [Annus].
- Nem, én finn vagyok – rázza a fejét a hölgy.
- Ma, kedves Mademoiselle Aldhufvud, ma! – figyelmezteti Bardichinov. – A régi szép békeidőkben még abban a szerencsében részesültem, hogy a kedves Mademoiselle is orosz hazám nagy nemzeti közösségébe tartozott.⁷

A párbeszéd folytatásában Cathrina kifejti, hogy politikai tevékenységei miatt milyen viszontagságokban volt ré-

sze: diáklány korában a „cári kormány” Szibériába száműzte, ahonnan a „kommunista forradalom” szabadította ki; történetét ezekkel a szavakkal folytatja: „Már akkor kommunista voltam. Mikor a száműzetésből hazakerültem, Finnország nagy diadallal fogadott. Aztán ott is változott a helyzet... alig egy hónapja szabadultam a börtönből.”⁸

Ezek tehát azok a meglehetősen általános kifejezések, amelyekkel a regény tömören felvázolja Cathrina hátterét: azt, hogy Finnország 1917-ig Finn Nagyhercegségként létezett autonóm módon az Orosz Birodalmon belül, majd az oroszországi forradalmak során függetlenné vált. Ezt követően 1918-ban polgárháború tört ki az országban, amely során a bal- és jobboldali erők („vörösök” és „fehérek”) harcoltak a hatalomért. A háborút végül a fehérek nyerték meg, és az új államforma bevezetésével együtt elkezdődött a megtorlás időszaka: a vörös oldalhoz tartozók bebörtönzése, valamint egy sor olyan állami rendelet meghozása, amely lehetővé tette a munkásmozgalom bizonyos tevékenységeinek törvényes korlátozását.

Ugyanez a szereplő és szövegrészlet feltűnő újraírást szenvedett a finn fordításban. Amikor az újonnan érkezett hölgy bemutatkozik szomszédainak, a Cathrina Aldhufvud név helyett ezt olvassuk: „Jadwiga Landowska”. Annus udvarias érdeklődésére, miszerint ő is orosz volna-e, azt feleli: „En, olen puolalainen”⁹ – azaz: „Nem, én lengyel vagyok.” A későbbiekben is következetesen *Lengyelországról* beszél olyankor, amikor a magyar változatban Cathrina *Finnországról* mond valamit. A szövegrészletben még két olyan hely található, amely valamiféle újraírói stratégiát körvonalazhat: míg Cathrina arról beszél, hogy a „kommunista forradalom” révén szabadult ki a szibériai száműzetésből, Jadwiga a semlegesebb „orosz forradalom” („Venäjän vallankumous”¹⁰) kifejezést használja. Egy másik replikájában Cathrina így fogalmaz diákkori éveiről: „Már akkor kommunista voltam.” A finn fordításban ugyanez így

hangzik Jadwiga válaszában: „Kommunista voltam” („Olin kommunisti”¹¹), azaz a fordító nem él olyan nyelvtani eszközökkel, például igeidőkkel vagy módosítószókkal, amelyekkel közvetíthetné a folytonosságot, amelyet a magyar „már akkor” kifejezés révén sugallhat az olvasó nyelvérzéke, ti. hogy a szereplő *azóta is* kommunista volna. Más szóval, mintha a lengyel Jadwiga nyelvhasználata egy fokkal kevésbé tükrözné a finn Cathrina erősen kommunizmusorientált gondolkodását.

A finn fordítás nagy valószínűséggel a mű angol változata alapján készült el¹² (vagy a svéd kiadás alapján – arról pedig tudható, hogy az angol közvetítő változathoz fordították¹³), így jogosan merül fel az igény, hogy a vizsgálat tárgyát összevegyük a közvetítő nyelven írt szövegváltozattal is. Az angol szövegben Cathrina megőrizhette nevét és nemzeti identitását (a családneve minimális változtatáson ment keresztül, Aldhufvud helyett Aldhufond), és az orosz forradalmat is „communist revolution”¹⁴-ként nevezi meg. A „már akkor kommunista voltam” replikából azonban itt csak annyi marad: „I was a communist.”¹⁵ Ez utóbbi mondat újraírását tehát nem tulajdoníthatjuk (kizárólag) a finn fordító tudatos döntésének. Szükséges volna a svéd fordítást is megvizsgálni e kérdés szempontjából, azonban a kutatás ideje alatt nem volt hozzáférésem a svédországi kiadáshoz. Finnország korabeli (köz)politikai helyzetének ismeretében azonban megalapozott arra következtetni, hogy a Cathrina mint finn kommunista menekült alakjának módszeres átírása kifejezetten a finn fordítás sajátossága.

Milyen tényezők állhatnak az újraírás hátterében, amelyet a továbbiakban nevezhetünk cenzúrázásnak is? Az okok abban a szociológiai-politikai környezetben gyökereznek, amelyet az eredeti regény Cathrinája röviden felvázol (aki nem véletlenül kénytelen Párizsba menekülni). A finn polgárháború súlyos társadalmi következményei majdnem két évtizeddel annak lejártja után is érzékelhetők voltak, mi

több, kihatottak *A halászó macska uccája* megjelenésének körülményeire. Az 1930-as évektől kezdve ún. kommunizistatörvénnyel szabályozták a munkásmozgalmakhoz tartozók véleménynyilvánítási, valamint gyülekezési szabadságát, a felkelésekben résztvevőket pedig tömegesen állították bíróság elé. Emellett kriminalizálták a kormány, a parlament és a hatóságok „nyilvánvalóan alaptalan” bírálatát.¹⁶ A sajtó és a könyvkiadás iparában fokozták a cenzúrát, az erkölcstelennek vagy hazafiatlannak minősített (például ateistának vagy anarchistának vélt) kiadványok terjesztéséért mind a kiadók képviselői, mind a szerzők komoly pénzbírságra vagy több hónapnyi börtönbüntetésre számíthattak.¹⁷

Ebben a helyzetben a fővárosi Otava kiadó dilemmába ütközhetett: a pályázaton való részvétellel azt a kötelezettséget vállalta, hogy lefordíttatja és kiadja az első díjat nyert művet Finnországban, ez pedig bizonyára érdeke is volt, hiszen a díj által pillanatnyilag „világszenzációvá” váló műtől magas eladási számokat remélhetett. Azonban azzal kellett szembesülnie, hogy a regény egyetlen finn szereplője, aki a nemzeti identitás jegyében a finn olvasók fokozottabb figyelmére számíthatott volna, egy illegálisba taszított társadalmi csoportot képvisel – ilyen formában tehát a könyvet botrányos vagy egyenesen tilos lett volna kiadni, a bíróság kockázatát vonhatta volna maga után. Ennek a dilemmának a megoldásaként értelmezhetjük a finn szereplő „lengyellé írásának” stratégiáját: a regényben felvonultatott „nemzetek kavalkádjában” fel sem tűnik, hogy egy szereplő nemzeti identitását kicserélik (így már a politikai orientációjával sincs akkora gond; Cathrinával nem az a baj elsősorban, hogy kommunista, hanem hogy *finn kommunista*). A lengyel párhuzam látszólag problémamentesen működik, egyrészt a két ország történelmének viszonylagos hasonlósága folytán az adott korszakban (nagy általánossággal: orosz elnyomás, felszabadu-

lás, majd politikai instabilitás, feszültségek a jobb- és baloldal között), másrészt, amint fentebb láthattuk, a regény csupán röviden és felszínesen utal Finnország történelmének részleteire Cathrina sorsa kapcsán; sem történelmi személyiségek, sem helyszínek, sem helyi jellegű, kulcsfontosságú események nem fordulnak elő a szövegben, így az újraírónak elég volt csupán néhány, a nemzetiségre és országra utaló kulcsszót megváltoztatni.

Tabuk és közpolitikák – kitekintés

■ Felmerülhet a kérdés, hogy ez a tény miért nem került nyilvánosságra például a Varpio és Szopori Nagy munkáiban; a két kutatót felmenthetjük azzal, hogy ők kizárólag a művek fogadtatását s nem a fordításszövegeket vizsgálták. Emellett az 1918-as finn polgárháború, rengeteg halottjával és az utána következő évek még véresebb megtorlásával, rendkívül súlyos és problematikus témának bizonyul a kortárs finn történelemírásban is. A polgárháború nemzeti mítoszának újragondolása az utóbbi években került hangsúlyosan napirendre a finn irodalomban. Sirpa Kähkönen, a kortárs finn irodalom egyik meghatározó alakja például kifejezetten ezzel a témakörrel foglalkozik szépirodalmi és szakmunkáiban; a 2023-ban megjelent, *36 uurnaa* című történelmi / családre-génye (magyarul: *36 urna*, fordította Huotari Olga, Polar kiadó, Bp., 2025) alternatív nézőpontból mutatja meg az 1920–30-as évek társadalmi megosztottságát, a tömeges politikai megtorlások következményeit és generációkon át öröklődő traumáit. A téma feldolgozásának magas társadalmi-közpolitikai igényét mutatja, hogy a művet a megjelenése évében a legmagasabb finn irodalmi elismeréssel, Finlandia-díjjal tüntették ki.

A halászó macska uccájának más nyelvű fordításait szintén érdemes volna megvizsgálni az esetleges cenzúra vagy újraírás szemszögéből, hiszen a regény az egyes országok politikailag elidegenített csoportjait megtestesítő szereplői révén több uralkodó hatalom

korabeli irodalompolitikájával ütközhetett. Egy nagy ívű, sok nyelvet bevonó kutatás a maga sajátos szemszögéből kirajzolhatja az 1930-as évek európai

országainak irodalmi-politikai toleranciáját, vagy éppen annak hiányát.

Burkhardt Zsófia

■ JEGYZETEK

1. Például 2023-ban megjelent Dézsi Ibolya *Én, Földes Jolán* című életrajzi regénye az Atlantic Press kiadónál, ugyanott pedig 2024-ben ismét kiadták *A halászó macska uccáját*, a *Női remekírók* sorozatban. Emellett az író nő korai irodalmi tevékenysége is figyelmet kapott, például Földes Györgyi a *Korunk* 2022/11. lapszámában avantgárd szemszögből olvasta újra fiatalkori verseit.
2. Lásd pl. a hollandiai és flamand recepciójáról: Gera Judit: *De Hongaarse, Nederlandse en Vlaamse receptie van De straat van de vissende kat van de Hongaarse schrijfster Jolán Földes*. In: Van Eeden tot heden. Literaire dwarsverbanden tussen 2013. Földes Jolán finnországi recepciójáról lásd Yrjö Varpio – Szopori Nagy Lajos: *Ismerkedő ismerősök. A magyar irodalom fogadtatása Finnországban – a finn irodalom fogadtatása Magyarországon 1920–1986*. OSZK Könyvtartudományi és Módszertani Központ, Bp., 1990. 30–32.
3. André Lefevere: *Translation, Rewriting and the Manipulation of Literary Fame*. Routledge, London, 1992. 1–10.
4. Pierre Bourdieu: *A művészet szabályai: az irodalmi mező genezise és struktúrája*. BKÜF, Bp., 2013.
5. Földes Györgyi: *Valaha volt avantgárd nőírók külföldön, avagy Földes Jolán és Kádár(-Karr) Erzsébet transznacionális érvényesülési stratégiái*. *Korunk* 2022/11. 24–36.
6. „Saanut kansainvälisen romaanikirjailun ensimmäisen palkinnon.”
7. Földes Jolán: *A halászó macska uccája*. Atlantic Press Kiadó, Bp., 2024. 118.
8. Uo. 118–119.
9. Jolán Földes: *Kalastavan kissan katu*. Suomentanut Maijaliisa Auterinen. Otava, Helsinki, 1937. 113.
10. Uo. 114.
11. Uo.
12. A finn fordító, Maijaliisa Auterinen elsősorban svédből, németből és franciából fordított, a magyar nem szerepel az általa használt nyelvek között. Lásd https://www.kirjasampo.fi/fi/kulsa/kauno%253Aperson_123175975026250.
13. Lásd Svéd Fordítók Lexikona, web: <https://litteraturbanken.se/%C3%B6vers%C3%A4ttarlexikon/verk/31149>.
14. A kérdéses regényrészlet angol fordítását lásd Jolán Földes: *The Street of the Fishing Cat*. Transl. Elisabeth Jacobi. Farrar and Rinehart Incorporated, New York, 1937. 107–110.
15. Uo. 109.
16. Jukka Kekkonen: *Suomen oikeuden historiallisia kehityslinjoja*. Hakapaino Oy, Helsinki, 1999.
17. Kai Ekholm: *Kielletyt kirjat*. Jyväskylän yliopiston kirjasto, 1997–2005. web: URL: http://kirjasto.jyu.fi/jyk/kokoelmat/julkaisut/kielletyt_kirjat/index.htm.

„AZ EMBER NEM LÉTEZHET NÉMÁN”

Paulo Freire: *Az elnyomottak pedagógiája*

■ Bármennyire vártam, bármennyire igyekeztem is megágyazni magamban (a kötetről írt tanulmányok, cikkek olvasásával és szakmai gyakorlatszerzéssel), Paulo Freire *Az elnyomottak pedagógiája* című könyvével valós párbeszédre lépnem többed nekifutásra sikerült. Remélem. Az eltávolodás-közeledés dinamikáját több tényező is befolyásolta, ebben a változó, olykor nehézkes olvasásban és befogadáskísérletben azonban nem volt kérdés, hogy megéri-e a próbálkozás.

Paulo Freire hullámozóan bonyolult politikafilozófiai nyelvezete és a sok ismétlés kihívást jelent mind az olvasásban, mind pedig az értelmezésben. A kötet szerkesztettsége és a Freire által használt, kötetegészt behálózó terminusok mentén mégis kaphatunk egy mankót ahhoz, hogy megképződhessen a freirei világkép.

Freire munkájára a kritikai pedagógia egyik előfutáraként is hivatkoznak. Az általa írtakról való gondolkodás közben, az azzal való ismerkedés során fontos kérdés, hol és miben van aktualitása a mai kor társadalmi működésében, ahogyan egy lehetőség is, hogy önkritikát gyakorolva reflektáljunk saját működésmódunkra. A kötet budapesti bemutatóján¹ Szarka Alexandra hangsúlyozta, hogy a kötet nem módszertani útmutató, nem kínál listázható jó gyakorlatokat és lépéseket, hanem sokkal inkább alapelvekről való gondolkodásra hív.

De mitől olyan nagyszabású ez az eredeti nyelven 1968-ban megjelent kötet? Melyek azok az alapelvek, amelyek ma is aktuálisak lehetnek számunkra? Hol helyezkedik el a kötet problémafelvetése és világa korunk társadalmában? Milyen vakfoltokra, társadalmi megsebzettségére mutat rá?

Hányféle olvasata lehet egy szakkönyvnek, lehet-e önismereti tétje? A következőkben, ezeknek a kérdéseknek a mentén, a teljesség igénye nélkül teszek kísérletet arra, ami Freire számára is elengedhetetlen: vagyis az objektív valóság szubjektív értelmezésére, a freirei alapelvek személyes szűrőn átfolyó jelentésének megragadására, elsősorban a szociális munka szemüvegén keresztül, társadalomkritikai vonzattal.

A kötet négy nagy fejezetre tagolódik, amelyek mindegyike a szerző számára alapvető terminusokra van felépítve, azokat járja körül, példákkal támasztja alá érvényességüket. Olvasása sajátos dinamikát kéri, az általa leírtak pedig különösen fontos és személyes mondanivalóvá válnak azok számára, akik emberi történeteket, arcokat ismernek fel a sorok között. Itt szeretném megjegyezni, hogy bár a kötetben az *elnyomottak* és *elnyomók* megnevezések szerepelnek, és eszerint használok őket ebben az írásban én is, mindig hozzáértem az emberhez. Elnyomó emberek és elnyomott emberek.

A kötet első fejezetében a szerző lefekteti és körülbástyázza a kvázi mindenkor fennálló társadalmi rend képét, az abban levő szereplőket és a köztük levő viszonyt, amelynek megismerése és megértése elengedhetetlen a világban való kritikai tájékozódáshoz. A kötet szóhasználatára jellemző egyfajta dichotómikus, szembeállító megközelítés, így ellentétpárok mentén képződik meg a valóság freirei olvasata, amelyre a későbbiekben még hozok példát. Még az előszóban olvasható Mészáros György egy igen fontos gondolata, amely mintegy megnyitja az értelmezés terét és tülemeli Freirét a *kritikai pedagógia atyja* megnevezésen: „Félreértik Freirét, akik csak tanulóközpontú pedagógiai

gondolatait emelik ki, és nem látják, hogy a dialogikusság alapvetően az elnyomás társadalmi megváltoztatásának eszköze. Nem az egyes tanulók emancipációja, hanem a valóságra épülő reflexió és az ebből következő forradalmi változás a célja, amelyet az elnyomottak közössége (!) forradalmi vezetéssel tud megvalósítani.” (16.)

Az egyik alapterminus a *többé válás* [*ser mais*], amely ontológiai fogalom, azaz az ember eredendő hivatottságát jelöli. A dehumanizáció mint elnyomó gyakorlat megfosztja az embert attól, hogy többé válhasson, meghaladhassa magát. Fontos azonban rálátni, hogy a dehumanizáció egy igazságtalan „rend” eredménye, amely „elnyomói erőszakot szül” és a „kevesebb léthez” vezet (31–32.) Az elnyomó-elnyomott viszonyban tehát a többé válástól megfosztott elnyomottak a kevesebb létbe kényszerülnek – ez azonban, amint azt Freire hangsúlyozza, bár történeti, nem statikus, nem megváltoztathatatlan. A *tudatra ébredés*, azaz a „dologiasított”, tárgyiasított, függő szerepre való rálátás elvezethet a cselekvő alannyá váláshoz (21–22.), a cselekvés pedig elengedhetetlen a felszabadulásban. De milyen típusú cselekvésről beszél Freire? Praxisról, amely nem más, mint reflexió és akció, gondolkodás és cselekvés egysége. Felszabadítás nem létezhet ez egység nélkül.

Bár sokan használjuk az elnyomó-elnyomott kifejezést, Freire oldalakat szentel annak, hogy megrajzolja a kifejezés mögötti embert – hogy olvasói a szavak mögé látva megérthessenek alapvetéseket az elnyomók és elnyomottak tudatáról, az elnyomás interiorizálásáról és adott esetben saját elnyomottsági vagy elnyomói megéléseiket is detektálhassák. Olvasatomban különösen fontos az a megállapítás, miszerint az elnyomás gesztusában mindig jelen van a birtoklás: *„Létezni számukra annyi, mint birtokolni.”* (eredeti szövegben kijelölt, 55.), birtokolni a másik lehetőségeit, perspektíváit, mozgásterét, döntéseit, egyáltalán, birtoktárgyként tekinteni a rajtunk kívüli másokra.

Ezzel pedig vissza is vezetődünk az elnyomottak tárgyiasított helyzetéhez, és ahhoz, hogy a birtoklás hatalmi indítatású. Egy elnyomó helyzetben pedig mindkét félnek meghatározott a viselkedésformája. (54.) Freire érzékletesen ír a jótékonykodás és hamis nagylelkűség elnyomói sajátosságáról, a kívülről és felülről jövő, „azoknak” szánt felszabadító kísérletek kudarcosságáról.

„A hamisan »nagylelkű« elnyomóknak az kell, hogy továbbra is nagylelkűek lehessenek, ez pedig csak a társadalmi igazságtalanság fenntartásával valósulhat meg. Az igazságtalan társadalmi „rend” kiapadhatatlan forrása annak a nagylelkűségnek, amely halálból, csüggedésből és nyomorból táplálkozik. A valódi nagylelkűség ezzel szemben a hamis jótékonykodásnak kedvező körülmények megszüntetéséért harcol.” (33–34.) Az elnyomói rendszer fennmaradásához sokkal nagyobb érdek fűződik, mint a megszüntetéséhez. Így nem meglepő az sem, hogy Freire gondolatmenetében a szabadság fogalma nem kap egyértelműen pozitív előjelet: a szabadság, felszabadulás ugyanis félelemmel, szorongással jár együtt, amely érzések egyaránt megjelennek az elnyomókban és elnyomottakban: „A szabadságtól az elnyomók is félnek, de természetesen máshogy. Míg az elnyomottak a szabadság vállalásától félnek, az elnyomók attól, hogy elveszítik az elnyomást megengedő »szabadságukat.«” (38.) A valódi szabadság nem lehet adomány, jótékonykodás eredménye – aktus, harc következménye.

Az elnyomók és elnyomottak komplexitása a freirei világképben nemcsak az egyes csoportok működésmódjában, hanem tudati szinten, belső valóságuk megalkotásában is megjelenik. Így tárgyalja Freire például a kettős tudat fogalmát. A kettős tudat vagy Albert Memmi szóhasználatával élve a „gyarmatosítottak tudata” egy, elnyomásból eredő probléma, amellyel sok elnyomott küzd. Freire szerint „elszállásoltak” magukban az elnyomót és kettőségben élnek mindaddig, amíg hasonló

tani akarnak rájuk, elnyomottból elnyomóvá „lépnek elő” vagy „vízszintes erőszakot” követnek el, azaz sorstársait megvetik (60–61.) Az elnyomotti tudatban a visszaessék, szenvedések mozdíthatatlan és megváltoztathatatlan erők következményei, az ő engedelmességnek tűnő belenyugvásuk pedig történelmi-társadalmi meghatározottságukból ered (60.) Fontos továbbá hangsúlyozni, hogy az elnyomók felől érkező verbális és attitűdbeli kismimizés, megvetés és erőszak interiorizált elnyomásként él tovább az elnyomott emberekben, akik maguk is elhiszik, hogy képtelenek, mihasznák: „az elnyomottak számára a lét megtapasztalása [...] az elnyomó *alá* tartozás, a függőség élménye.” (64.), az elnyomó-elnyomott viszony mintegy ördögi körként jelenik meg. Milyen konkrét eszközök és gyakorlatok éltetik mindent? Erre kapunk újszerű szóhasználat fémjelzett megközelítésmódot a második fejezetben, majd a későbbiekben a szabadság gyakorlata és ennek ellentéte, a dialogikusság és antialogikus szemlélet is göröcső alá kerül.

Az elnyomás egyik eszköze Freire szerint a „bankszemléletű” pedagógiai modell. Furcsa gazdasági terminussal illetni pedagógiai modelleket, de a Freire-féle gondolatmenet tiszta, érthető kategóriákat hoz létre, amelyekkelően idegenül csengenek ahhoz, hogy rámutathassanak a valóban elidegenítő, elnyomó mindennapi gyakorlatokra. Freire rámutat arra, hogy az iskolákban és iskolán kívüli tanár-tanuló viszony narratív, elbeszélő természetű, ami bekövesítő, merev pozíciókat jelöl ki: a narrátort vagy elbeszélőt alanyt, aki átadja a tudást és a passzív befogadót. Akárcsak egy banki tranzakció esetében: „a tanuló a bankbetét, a tanár pedig az, aki a betétet gyarapítja.” (74–75.) Nem épít párbeszédre, a tanulók nem főszereplői a tanulási folyamatnak, csupán „edényei” a beléjük helyezett tudásnak. A „bankszemléletű” oktatás lényege, hogy „a tanulónak nincs más feladata, mint megőrizni és szükség esetén visszaadni a benne elhelye-

zett tartalmakat.” (75.) Ebben a folyamatban azonban nincs helye kreativitásnak és a megismerés, felfedezés izgalmának. A „bankszemléletű” oktatás elnyomó, ugyanis tudást „ajándékozna” azok, akik tudásbirtokosnak tekintik magukat azoknak, akikről azt feltételezik, üresek, nem bírnak a szükséges ismeretekkel. A tudásátadás fogalma és folyamata így egyirányú, aláfőle rendeltségi pozíciót jelöl (75.) Ezzel az elnyomó berendezkedéssel állítja szembe Freire a *felszabadító, problémafelvető* oktatást, melynek sajátosságai hozzájárulnak az elnyomó hatalmi helyzet feloszlásához. A felszabadító vagy problémafelvető oktatás ugyanis feloldja a tanár-tanuló aláfőle rendeltségi viszonyt és kiemeli a tanulót a neki tulajdonított edény szerepéből – egy olyan (pedagógiai) együttműködés jön létre, amelyben mindkét szereplő kölcsönösen tanul egymástól, egymással. A tanuló érdeklődési köre, előzetes tudásai és tapasztalatai alapot szolgáltatnak a tanár szerepében lévő embernek, aki jelenlétével egy közös és kritikai (!) világértelmezésben vesz részt a tanulókkal: „Így a tanár már nemcsak tanít, hanem tanítás közben maga is tanul a tanulóval együtt, aki tanulás közben maga is tanít. [...] Tanítványai nem engedelmes befogadók, hanem immár kritikusan vizsgálódó, egyenrangú partnerei...” (90–91.) A tanuló így cselekvő alannyá válhat a korábban pusztán szemlélő pozíciója helyett, ez pedig elengedhetetlen a felszabaduláshoz.

A problémafelvető pedagógia (vagy egymáshoz fordulás) egyik alapeszköze a dialógus, ami nem más, mint „az emberek közötti találkozás a világ valóságának közvetítésével, amikor az emberek nem érik be a pusztán személyes (én-te) viszonytal, hanem arra vállalkoznak, hogy együtt *megnevezzék* a világot. [...] Minthogy a dialógus a világot néven nevezők találkozásá, nem járja, hogy némelyek mások *helyett* mondjanak ki dolgokat. A dialógus teremtető aktus”. (104.) Freire szerint a dialógusnak három alapja van, ez pedig az alázat, hit és szeretet.

A dialógusalapú viszonyrendszerben „soha ne tukmáljunk az emberekre olyan tartalmakat, amelyeknek semmi köze az ő aggodalmaikhoz, kétértelműségeikhez, reményeikhez, elnyomotti tudatukban gyökerező félelmeikhez. Nem az a feladatunk, hogy saját világképünkéről szónokoljunk [...]. Hinnünk kell, hogy a nép elképzelése a világról – amelyre viselkedéséből következtethetünk – híven tükrözi a világban elfoglalt helyzetét.” (115.) Azaz, amint azt Freire sokszorosan kihangsúlyozza a kötetben, a kívülről vagy fölülről, nekik, értük és helyettük soha nem célra vezető. Ahhoz, hogy az elnyomotti berendezkedés lazulhasson, elengedhetetlen a másik ember kompetenciájába² vetett hit, ahogyan az is, hogy mindenféle kezdeményezés belülről építkezzen: „az a legfontosabb, hogy az emberek uralják tulajdon gondolkodásukat, beszéljenek észjárásukról és világképükről”. (157.)

A kötet utolsó nagy fejezetében Freire az antidialogikus cselekvés módjait elemzi. Olvashatunk forradalmi vezetésről mint felszabadító aktusról, melynek „öntőformája, alkotórésze a nép, nem pedig passzív tárgy, amelyre gondolkodása irányul” (169.), ahogyan az elnyomó elit korokon átvélő céljáról és működésmódjáról is: „Az uralkodó osztály szempontjából bármely korszakban az a kíváncsi, hogy a tömegek ne gondolkodjanak, és így soha ne jussanak helyes következtetésekre. [...] Ha már az elit nem gondolkodik a néppel, csak a népről, nem engedheti, hogy a népnek önálló gondolatai legyenek – és ez élteti.” (168–169.) A másik emberhez, csoporthoz való viszonyulásmódok szerepjelölők is: a birtoklás és dologiasítás, mint azt a fentebbiekben tárgyaltuk, erőteljesen meghatározza az elnyomói magatartásmódot, így „az elit *gazdaként* gondolkodik a népről, a forradalmi vezetés *bajtársaként*.” (170.)

Az antidialogikus cselekvéshez sorolja Freire a következőket: hódítás, oszd meg és uralkodj, manipuláció és kulturális invázió. Fontosnak tartom

kiemelni a mítoszok gyártását és éltetését mint az elnyomás fenntartásának egyik eszközét, amely Freire szerint így a hódítás egyik eszköze is (181.). A hódítás tárgyként, behódolóként tekint az emberre, így „életellenes” (178.). A hódítónak közel kell kerülnie az alárendelt behódolóhoz, hogy fenntarthassa utóbbiak elidegenített helyzetét. Ehhez közleményeket fogalmaz meg feléje, amelyeknek fontos elemei a „mítoszbe-tétek” (179.). Ez a közeledés azonban nem valós kommunikáció, a felek nincsenek egyenrangú, bajtársi viszonyban. Számos mítoszt ismerhetünk, amelyek bizonyos emberek világbeli tájékozódását azáltal könnyítik meg, hogy más emberek lehetőségei, érzékelési terei ezáltal szűkülnek. Ilyen mítosz például a mondvacsinált szabadság arra, hogy mindenki eldönthesse, hol akar dolgozni. Mítosz az is, hogy akaraterő, kitartás és munka szükséges ahhoz, hogy nagy emberré válhasson valaki, ahogyan óriási mítosz az is, hogy a (méltányos és minőségi) oktatáshoz való jog mindenkinek jár. „Mítosz, hogy az elnyomók szorgalmasak, az elnyomottak pedig lusták és nem becsületesek. Ahogy mítosz az utóbbiak »ontológiai« alacsonyabbrendűsége és az előbbieké felsőbbrendűsége is.” (180–181.) És valójában mítosznak tekinthetjük mindazt, ami sztereotíp, megbélyegző vagy elnyomó véleményünk és viselkedésmódunk mögött meghúzódik, és bár a hódítás hogyanja történetileg változó, fontos hangsúlyozni, hogy „amíg léteznek uralkodó osztályok, nem változik az életellenes vágy, hogy egyik ember elnyomja a másikat.” (182.)

Az elnyomói cselekvés egy másik fontos vonása a társadalom szétszortottsága, az *oszd meg és uralkodj*: „Amikor a kisebbség uralma alá vonja és elnyomja a többséget, hatalma folytonossága érdekében megosztja az elnyomottakat, és gondoskodik a megosztottság fenntartásáról.” (182.) A töredezettség és elszigeteltség, elidegenítés módjait Freire „fókuszált befolyásolási akciók”-nak nevezi (183.) amelyek szűkítik

az elnyomottak perspektíváját és lehetőségeit. Az elnyomó, uralkodó csoportok hatalmának megőrzéséhez meg kell osztani és vezetni a néptömegeket, azaz elhíttetni velük, hogy a fennálló rend az ő érdeküket és védelmüket szolgálja. A megvezetés, elhíttetés, „vakon tartás” szükséges a hatalom egy kézben tartásához. Ez pedig szorosan összefügg a *manipulációval*, ami szintén a hódítás egyik eszköze, és a mítoszok fenntartásában szépen megfigyelhető, amelyet mélyít a „burzsoázia szavahihetőségének” hangsúlyozása. „A manipuláció, akárcsak a hódítás, érzésteleníti a néptömegeket, hogy eszükbe se jusson gondolkodni.” (193.)

A hódítást szolgáló utolsó említésre méltó viselkedésmód a *kulturális invázió*, amelyben a megszállók belépnek egy közösség kulturális valóságába, és ráerőltetik kívülről hozott világlátásukat, megfosztva a közösséget saját kompetenciaérzésétől és kreativitásától. „A megszállók alakítanak, az elszenvedők alakulnak.” (198.) A kulturális invázió hiteltelenít, ráerőszakol, gazdaságilag és kulturálisan is befolyást gyakorol, akár látható, akár burkolt, baráti megnyilvánulás formájában. Lényeges eleme, hogy a megszálltak elhiggyék, ők eleve alacsonyabbrendűek és normáik, értékeik átalakításra szorulnak. A kulturális invázió egyértelműen eltipró, a megszállás elszenvedői nem dönthetnek tevékenységeikről, pusztán a döntés illúziója marad számukra (210.) Mindezzel helyezkedik szembe a *kulturális forradalom*, amely állandósítja a dialógust a nép és a vezetés között, így szilárdítja meg a nép részvételt és helyét a hatalomban (209).

A dialogikus cselekvés sajátosságai tehát alapjait képezik a kulturális forradalomnak, ezek között említi Freire az *együttműködést*, *egységet*, *szervezettséget* és *kulturális szintézist*. A dialogikus cselekvés elméletében nincs hódító alany, pusztán cselekvő alanyok, akik az együttműködés jegyében találkoznak, s bár felelősségi körük és funkcióik eltérőek lehetnek, nem alakulhat ki közöttük alá-fölé rendeltségi, birtokló-

birtokolt viszony. Mindennek alapja pedig a kommunikáció (220.) „A dialógus nem erőltet, nem manipulál, nem szelídít meg, nem gyárt szlogeneket, mégis van célja és értelme. Aki dialógust folytat, világosan látja, mit akar és mely célok mellett kötelezte el magát.” (221.) A világ feltárásához és az aktuális berendezkedés transzformálásához tehát cselekvő alanyok együttműködésére, egységére van szükség. Egy olyan demitizáló folyamatra, amelyben megszűnnek létezni mitizáló alanyok és mitizált tárgyak, helyettük egyenlő felek rendelkeznek afölött, hogy saját magukat és világukat megalkothassák (222.) Ahhoz pedig, hogy az elnyomottak közössége felismerje osztályhelyzetét, először arra van szükség, hogy egyénként öntudatra ébredhessenek, felismerjék „dologiasított” helyzetüket és rájöjjenek, hogy nem lehetnek mások tulajdonai. (231.) A manipuláció helyét átveszi a szervezettség, teret kap a praxis, amely egyszerre szó és cselekvés és a vezetés és nép között mintegy oda-vissza ható, képlékeny tanuló-tanár viszonyban tanulják a világuk átalakítását. Freire hangsúlyozza, hogy minden kulturális cselekvés szisztematikus, szándékos és egész társadalomra kiható: „A kulturális cselekvés – mint történelmi cselekvés – az elidegenedett és elidegenítő uralmi kultúra meghaladásának eszköze.” (239.) A kulturális szintézisben nincsenek megszállók, kulturális betolakodók és átalakítók, helyettük szereplők vannak, akik kritikusán közelítenek közös valóságukhoz. A kulturális szintézis talán egyik legfontosabb állítása, miszerint ez nem tagadja, hogy a vezetői réteg és a nép vilásképe nem egyforma, hiszen a szintézis a különbözőségen alapul, miközben nagyon hangsúlyosan tagadja, hogy bármelyik maga alá tiporhatná a másikat: „A szintézis lényege, hogy mindkettő hozzátesz valamit a másikhoz.” (241.)

Az elnyomottak pedagógiáját olvasva, majd ezen hosszasan gondolkodva, erről írva sokszorosan fontos hangsúlyozni, hogy konkrét válaszokat, kőbe

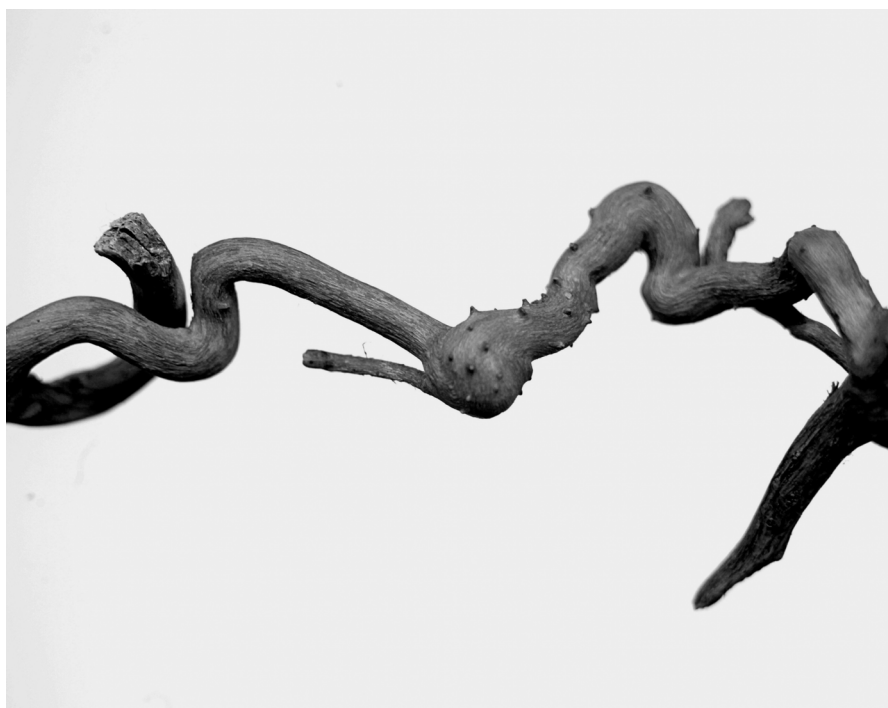
vésett jó gyakorlatokat nem várhatunk. Helyette kérdéseket kapunk, nagyítóval közelebbre hozott társadalmi silányságokat és visszaosságokat, ezek történetiségét és egyfajta reményt arra, hogy kölcsönösen hozzátehetünk valamit a másikhoz. Ebben a kommunikációban pedig, folyamatos ön- és társadalomkritikára trenírozva magunkat létrejöhet egy olyan emberközi

viszonyulásforma, amely végre nem elnyomáson alapul. „Ha semmi sem marad fenn ezekből a lapokból, reméljük, egyvalami azért mégsem enyészik el: bizalmunk a népben. Hitünk az emberekben, és abban, hogy lehet olyan világot építeni, amelyben könnyebb lesz szeretni.” (245.)

Tankó Andrea

■ JEGYZETEK

1. Lásd itt: *A brazil filozófus, aki forradalmi pedagógiájával ma is inspirál*. Mэрce 2024. november 3. <https://merce.hu/2024/11/03/a-brazil-filozofus-aki-forradalmi-pedagogiajaval-ma-is-inspiral/>
2. Kompetencia alatt itt a saját élete fölötti rendelkezés, a képesnek lenni sokszor megtagadott, el nem hitt tudás értendő. (A szerző megjegyzése)

ABSTRACTS

Mátyás Borsos

■ ***“A Conscientious Historian with a Keen Sense for the Essence of Historical Change”: The Transylvanian Principality in the Historiography of Imre Lukinich***

Keywords: *Imre Lukinich, Transylvanian Principality, Bethlen family, Keresd archive*

Although Imre Lukinich did not devote his entire scholarly career to the study of the Transylvanian Principality, his contribution to this field was nonetheless substantial. His research focused primarily on the reigns of John Sigismund, George I Rákóczi, and Michael I Apafi, with particular attention to the foreign policy of the princes. Over the course of his work, he published a large number of primary sources, most notably from the Keresd archive of the Bethlen family, and also produced several studies of a consistently high scholarly standard. His 1918 monograph *Territorial Changes of Transylvania in the Age of the Ottoman Conquest* examined the shifting western borders of the principality, arguing that possession of the Partium was a decisive factor in the functioning of the new state formed in the 16th century, while the loss of most of this territory led almost automatically to its collapse by the end of the 17th century. In his 1927 volume *The History of the Bethlen Family of Bethlen*, Lukinich likewise reconstructed the history of the Transylvanian Principality – especially its final five decades – through a series of finely crafted biographical portraits.

Johanna Domokos

■ ***Niillas Holmberg’s Joik Verse in Roope Mäenpää’s Symphony Luovus, Performed in Finland and Canada***

Keywords: *Sámi poetry, joik, translanguaging, Niillas Holmberg, indigenous modernity*

This study examines multimodal and translingual strategies in contemporary

Sámi poetry through Niillas Holmberg’s joik-poem *Luovus*, performed in Finland and Canada as a symphony for joik and chamber orchestra composed by Roope Mäenpää. Situating Holmberg within the legacy of Sámi joik and modern Indigenous literature, the analysis addresses code-switching, phonetic improvisation, and the interaction of Sámi and Finnish linguistic layers, and considers how joik, poetry, and classical music intersect within a transcultural aesthetic.

Ágnes Gergely

■ ***Finland as a Pedagogical Myth and a Subject of Critical Inquiry***

Keywords: *early childhood education, play-based learning, pedagogy, gender, Finland*

This article examines the Finnish early childhood education and care system as both an international reference model and an object of critical analysis. It outlines its emphasis on play-based learning, equity, teacher autonomy, and low levels of standardised accountability, while also analysing how everyday pedagogical practices may reproduce gender norms. The study situates the Finnish model as a pedagogical framework that invites ongoing critical reflection.

Hajnal Király

■ ***An Ironic Humanist: Lack and Excess in the Films of Aki Kaurismäki***

Keywords: *Kaurismäki, irony, minimalism, society, excess*

The article analyses how narrative and stylistic minimalism in the films of Aki Kaurismäki coexists with an excess of forms, colours, references, and nostalgic music. It argues that this tension produces the ironic, absurd, or “quirky” effect characteristic of his cinema and prevents sentimental representations of underclass characters. The study situates Kaurismäki’s humanism in his effort to rehumanise marginalised figures by rendering them visible within both social and film-historical contexts.

Eszter Apolka Kovács

■ ***Branding the Finnish Way of Life: Nordic Simplicity as a Visual Strategy of Stereotype Production***

Keywords: *Nordic simplicity, Finnish identity, stereotype, cultural branding, lifestyle branding*

This study examines how the Finnish way of life is visually constructed as a globally recognisable brand through the aesthetic framework of Nordic simplicity. Using a comparative visual-semiotic analysis of Visit Finland's and Marimekko's Instagram communication, it analyses how institutional and commercial actors mobilise similar visual codes to produce coherent yet ideologically distinct narratives. The article shows how Nordic simplicity functions as a normative visual system that stabilises cultural stereotypes and naturalises selective values such as harmony, simplicity, and well-being.

Zsuzsa Máthé

■ ***Water is the Oldest Ointment: The Finnish Worldview in Proverbs and Idioms***

Keywords: *idioms, proverbs, fixed expressions, culture, linguistics*

This article examines Finnish proverbs and idioms as expressions of cultural worldview and linguistic tradition. It analyses how these fixed expressions are shaped by the northern landscape and everyday practices, including references to nature, birds, weather, and sauna culture. The study situates these idioms and proverbs as elements that both reflect and structure the conceptual world of the Finnish language.

Enikő Molnár-Bodrogi

■ ***Revitalising Minority Languages through Literature***

Keywords: *endangered language, endangered literature, revitalisation, Meänkieli, Kven*

This study examines two severely endangered Finno-Ugric minority languages in the North Calotte area by

analysing the emergence of their written literatures in contexts where most authors write in the majority language. Focusing on Meänkieli and Kven, it discusses the role of literary production in linguistic and cultural revitalisation through the work of Bengt Pohjanen and Alf Nilsen-Børsskog. The article defines minority literature written in the minority language as a central symbolic resource for language maintenance and revival.

Tünde Morvai

■ ***25 Years of Finnish Education: PISA Successes, Changes, Challenges***

Keywords: *PISA, the Finnish miracle, comprehensive school, student well-being, 21st century skills*

This article reviews the international reception of the Finnish education system over the past twenty-five years, particularly following the PISA results of the early 2000s. It examines the long-term policies that underpinned this success and analyses recent challenges, including declining performance, increasing inequality, and growing student diversity. The study outlines policy responses such as curriculum reform, extended compulsory education, and renewed attention to student well-being.

János Pusztay

■ ***The World's Linguistic Fabric is Fading***

Keywords: *endangered languages, language globalisation, the Finno-Ugric language family, the Finnish language, saving languages*

This article examines the processes of language endangerment and loss in the context of globalisation. Using examples from Estonian, Finnish, and Hungarian, it analyses the social and political factors that lead to language shift and the abandonment of linguistic identity. The study also considers possible strategies for mitigating these processes and supporting language maintenance.

Dániel Szabolcs Radnai

■ ***Noble Tradition, Artistic Experience, and the Future-Oriented Construction of the Past in Mór Jókai's Hungarian Travel Prose: The Case of the Transylvanian Travel Letters (1853)***

Keywords: *travel writing, Mór Jókai, construction of the past, nationalism, Transylvania*

This study examines the literary record of Mór Jókai's first journey to Transylvania, the *Transylvanian Travel Letters* (1853), in order to identify the narrative strategies through which he articulates a future-oriented construction of the past in the 1850s, and to reconstruct the value system underlying his landscape descriptions. It interprets Jókai's travel journalism in Hungary and Transylvania both as a form of artistic travel (an inspirational journey) and as a reconfigured social practice of kinship visitation, while also addressing the medial and poetic dimensions of his travel prose. The analysis further demonstrates how Transylvanian cul-

ture and mentality – represented as archaic and tradition-bound – are elevated in Jókai's prose to a normative model of conscious adherence to tradition for the Hungarian intelligentsia.

Ferenc Vincze

■ ***Mixing Media in Documentary Comics***

Keywords: *graphic novel, documentary storytelling, multimedia, Finnish history*

This study analyses Hanneriina Moisseinen's documentary graphic novel *Kannas* as a form of multimedia historical narration. Focusing on the intertwined stories of a cowherd girl and a soldier, it examines how individual narratives of the 1944 Karelian Isthmus evacuation are contextualised through the use of photography, sound, and visual montage. The article evaluates the documentary techniques employed in the graphic novel and their implications for documentary storytelling.

SZÁMUNK SZERZŐI

A lapszámot szerkesztette:
Györfly Gábor

Borsos Mátyás (2001) – doktorandus,
Károli Gáspár Református Egyetem,
Történelemtudományi Doktori Iskola,
Budapest

Burkhardt Zsófia (2001) – mester-
képzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Domokos Johanna (1970) – egyetemi
docens, SZFE, Bielefeldi Egyetem,
kutató, MMA MMKI, Budapest

Gergely Ágnes (1992) – óvodapeda-
gógus, Tampere

Kabai Henrik (2003) – mesterképzős
hallgató, Bölcsészettudományi Kar,
irodalom- és kultúratudomány mester-
képzési szak, ELTE, Budapest

Király Hajnal (1974) – egyetemi do-
cens, Sapientia EMTE, Média Tanszék,
Kolozsvár

Kocsis Eszter (1974) – képzőművész,
Szentendre

Kovács Eszter Apolka (2002) – dokto-
randus, BBTE, Kolozsvár

Lakatos-Fleisz Katalin (1978) – iroda-
lomtörténész, PhD, egyetemi adjunktus,
BBTE Pszichológia és Neveléstudomá-
nyok Kara, Szatmárnémeti

Máthé Zsuzsa (1987) – nyelvész, egye-
temi oktató, PhD, BBTE, Kolozsvár

Miklós Nóra (2003) – kritikus, mester-
képzős hallgató, BBTE, Kolozsvár

Molnár-Bodrogi Enikő (1967) – egye-
temi docens, BBTE, Kolozsvár

Morvai Tünde (1982) – oktatáskutató,
Wesley János Lelkészképző Főiskola,
osztályvezető, MTA, Budapest

Pirkko Saisio (1949) – író, dramaturg,
színész, Helsinki

TÁMOGATÓK

Nemzeti
Kulturális
Alap

„Nem sokkal ezután már a Finnair gépén ültem, és Helsinki felé tartottam. A gépen csak magyarok és finnek voltak, ki haza, ki oda tartott, és arra emlékszem, hogy abba a morajló duruzsolásba aludtam bele, amelyben mintha mindenki magyarul beszélt volna – a hanglejtés, a magánhangzók olyan ismerősen ringtak –, mégsem értettem egyetlen szót sem.”

(Tófalvi Zselyke)